

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ГОРБАЧ ТИМУР СЕРГІЙОВИЧ

УДК: 94(438)+94(430)

**ПОЛЬЩА І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН У XIII – XV СТ. :
ВІЙСЬКОВО – ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТ ВІДНОСИН**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на
здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
РУДЬ Микола Олексійович,
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА, ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА.	
1.1. Теоретико-методологічна база дослідження.....	8
1.2. Історіографія проблеми.....	12
1.3. Джерела.....	41
РОЗДІЛ 2. ПОЛЬЩА І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН У XIII – НА ПОЧАТКУ XIV СТ.	
2.1. Польський хрестоносний рух у Пруссію першої третини XIII ст. та його політичні наслідки. Прибуття Тевтонського Ордену в Пруссію	63
2.2. Відносини польських князівств з Тевтонським Орденем на тлі поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр.	74
2.3. Польща, Гданське Помор'я і Тевтонський Орден в другій половині XIII – на початку XIV ст.	100
РОЗДІЛ 3. ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН У XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.	
3.1. Особливості відносин Польщі з Тевтонським Орденем у першій третині XIV ст. Боротьба за Гданське Помор'я.....	120
3.2 Польща Казимира Великого і Тевтонський Орден: пошуки компромісу	134
3.3. Велика війна 1409–1411 рр. та її наслідки	154
РОЗДІЛ 4. ПОЛЬЩА І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН У 10-ті – 60-ті рр. XV СТ.	
4.1. Розвиток відносин Польського Королівства з Тевтонським Орденем після Першого Торунського миру (1411–1454 рр.).....	171
4.2. Тринадцятирічна війна 1454–1466 рр. та її політичні наслідки.....	198
ВИСНОВКИ	211
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	216

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВИ – Вопросы Истории

НТШ – Наукове Товариство ім. Шевченка

ПСРЛ – Полное Собрание Русских Летописей

СВ – Средние Века

CDP – Codex diplomaticus Prussicus

HZ – Historische Zeitschrift

KH – Kwartalnik Historyczny

KMW – Komunikaty Mazursko-Warmieńskie

MPH – Monumenta Poloniae Historica

OMCTH – Ordines militares Colloquia Torunensia Historica

PH – Przegląd Historyczny

PWH – Przegląd Historyczno-Wojskowy

QSGDO – Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Orden

RH – Roczniki Historyczne

SRP – Scriptorum rerum Prussicarum

TNT – Towarzystwo Naukowe w Toruniu

VNA – Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung

ZfG – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft

ZfO – Zeitschrift für Ostforschung

ZH – Zapiski Historyczne

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Проблема слов'яно-німецьких відносин у добу середньовіччя посідає важливе місце у європейській історичній науці. Їй присвячена значна кількість монографій та наукових статей, однак не всі вузлові питання цієї проблеми отримали належне висвітлення в історіографії або ж потребують перегляду. До них належить і питання польсько-орденського співіснування у XIII–XV ст., яке часто змальовується у барвах непримиренної ворожнечі. Через це недостатню увагу приділено розв'язанню проблеми військово-політичної співпраці Польщі з Тевтонським Орденем у певні хронологічні періоди; з'ясуванню ролі та значення польсько-орденських судових процесів у спробах врегулювання міждержавних конфліктів мирним шляхом.

Важливість даної теми зумовлюється і недостатньою увагою українських вчених до питань, пов'язаних із військово-політичною діяльністю духовно-рицарських орденів у Північній і Центрально-Східній Європі та особливостей їх відносин зі слов'янськими країнами. Адже військово-дипломатичні відносини Польщі з Тевтонським Орденем мали відчутний вплив і на долю Русі, зокрема на Галицько-Волинське князівство, володарі якого впродовж першої третини XIV ст. підтримували приязні дипломатичні зв'язки з хрестоносцями. З огляду на це дослідження специфіки польсько-орденських відносин сприятиме водночас кращому розумінню маловідомих напрямів зовнішньополітичної діяльності середньовічної України та її місця в системі міжнародної політики.

Актуальність теми дослідження визначається також необхідністю наукового обґрунтування подальшого розвитку польсько-німецьких відносин в історичній ретроспективі. Після закінчення Першої світової війни частина території Західної Пруссії (Гданський коридор) відійшла до Польщі. Німецька сторона, зі свого боку, посиляючись на історичний спадок Тевтонського Ордену, прагнула перегляду Версальського договору з наміром змінити лінію польсько-німецького кордону на власну користь. Проблема Гданського коридору за кілька десятиліть по тому стала

одним із приводів для німецької окупації Польщі у вересні – жовтні 1939 р. Зазнавши поразки в Другій світовій війні Німеччина втратила свої території на сході Європи, однак інтерес до цих регіонів з боку німецьких вчених не зник. Свідченням того є створення багатьох наукових організацій, метою яких є дослідження історії Східної та Західної Пруссії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11 БФ 046–01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дисертаційної роботи полягає в дослідженні військово-дипломатичних відносин Польщі з Тевтонським Орденем у XIII–XV ст. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити джерельну базу і стан наукової розробки проблеми;
- окреслити головні напрями польсько-орденських відносин у XIII ст.;
- установити передумови та причини, що призвели до польсько-орденського протиборства в XIV–XV ст., з'ясувати його хід і наслідки для обох держав;
- проаналізувати, у який спосіб відбувалося розв'язання двосторонніх конфліктів, що протягом тривалого часу ускладнювали стосунки між Польщею і Тевтонським Орденем;

Об'єктом дослідження є відносини Польщі і Тевтонського Ордену в XIII–XV ст.

Предметом дослідження є військово-дипломатичний аспект польсько-орденських відносин в окреслений період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XIII–XV ст. Нижня хронологічна межа (20-ті роки XIII ст.) збігається з активізацією хрестоносного руху польських феодалів у Пруссію як протидії вторгненню язичницьких племен на терени Мазовецького князівства. Безрезультатність захисних акцій, організованих польською політичною елітою, спонукала князя Конрада I Мазовецького звернутися по допомогу до Тевтонського Ордену, який наприкінці 20-х рр. XIII ст.

прибув до Пруссії. Ці події започаткували процес польсько-орденських відносин, що з притаманною їм специфікою розвивалися впродовж XIII–XV ст. Верхня хронологічна межа (1466 р.) збігається з укладенням Другого Торунського мирного договору, що завершив довготривалий етап польсько-орденського протиборства в Тринадцятирічній війні (1454–1466 рр.). Зазнавши поразки в цій боротьбі, Тевтонський Орден втратив значну частину свого суверенітету і перетворився на ленника польських королів.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вона є першим у вітчизняній історичній науці комплексним дослідженням військово-дипломатичних відносин Польщі і Тевтонського Ордену в XIII–XV ст. У процесі дослідження вдосконалено знання про засади та форми співпраці окремих польських князівств із Тевтонським Орденом під час поморсько-орденської війни 1236–1253 рр. Уточнено зміст, характер, цілі та основні напрями відносин Польщі з Тевтонським Орденом у XIII–XV ст., з'ясовано причини, розкрито перебіг та наслідки польсько-орденської боротьби. Дістало подальший розвиток положення про місце та роль судових процесів, що точилися між Польським Королівством і державою Тевтонського Ордену в XIV–XV ст., як альтернативного війні чинника в урегулюванні двосторонніх конфліктів. Спростовано поширене твердження про винятково антагоністичну модель співіснування Польщі й Тевтонського Ордену у визначений хронологічний період. Звернено увагу на віддалені наслідки польсько-орденського протистояння доби пізнього середньовіччя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки цієї роботи сприятимуть кращому розумінню характеру та особливостей зовнішньої політики Польщі щодо Тевтонського Ордену в XIII–XV ст. Матеріали дисертації можуть бути використані в подальших дослідженнях проблем, пов'язаних зі слов'яно-німецькими відносинами в добу середньовіччя. Їх можна також використовувати при розробці та викладанні курсів з історії західноєвропейського середньовіччя, середньовічної історії західних слов'ян, різноманітних спецкурсів для студентів історичних факультетів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації були покладені в основу доповідей, виголошених на наукових конференціях молодих учених та аспірантів «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2010, 2011, 2012), науковій конференції «Актуальні проблеми історії середніх віків та раннього нового часу» (до 100-річчя з дня народження доктора історичних наук, професора В. О. Маркіної та 165-річчя з дня народження професора, члена-кореспондента РАН І. В. Лучицького) (Київ, 2010) та науковій конференції з історії стародавнього світу та середніх віків «Чтения памяти профессора В. Ф. Семенова» (Москва, 2010); у чотирьох публікаціях автора, що були надруковані у фахових наукових виданнях.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (30 сторінок, 344 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 245 сторінок, з них основного тексту – 215 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА, ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА

1.1. Теоретико-методологічна база дослідження

Досягнення мети і розв'язання визначених автором завдань дисертації, потребує застосування певних методологічних інструментів, що становлять теоретико-методологічне підґрунтя дослідження.

Окрім загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції та дедукції), та загальноісторичних (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, синхронний, історизму) методів та принципів, автор послуговувався деякими методами французької школи «Анналів», що в сукупності формують комплексний підхід дослідження проблем і сприяють відтворенню цілісної картини політичних, економічних та соціальних зв'язків.

Школа «Анналів» – науковий напрямок в історичній науці, що виник у Франції і сформувався довкола заснованого у 1929 р. М. Блоком та Л. Февром наукового журналу «Аннали». Характерною рисою руху «Анналів» стало прагнення його представників замінити класичну історію-оповідь проблемно-орієнтовною історією.

Історичний поступ школи «Анналів» тривав протягом майже всього ХХ ст. У розвитку цієї наукової течії виділяють три етапи, кожен з яких пов'язаний з певним поколінням школи. Перше покоління, до якого належали М. Блок та Л. Февр, у своїх дослідженнях найбільше уваги приділяло соціальній історії та історії ментальностей. Ф. Бродель та Е. Лабрусс – представники другого покоління, започаткували такі напрямки як гео-історія та квантитативна історія. Історична антропологія та психоісторія стали предметом дослідження третього покоління – Е. Леруа Людарі, Ж. Ле Гоффа, Ж. Дюбі та інших¹.

¹ Осіп'ян О. Експериментальна історія: дослідницькі підходи та методи французької школи «Анналів» / О. Осіп'ян. – Краматорськ, 2007. – С. 6-7.

Стрижнем методології школи «Анналів» є міждисциплінарний підхід, що передбачає активне застосування методів різних суспільних та гуманітарних наук, історичний синтез та створення певних моделей історичного розвитку.

Отже, в основі дослідження лежить комплексний підхід, що уможливорює вивчення розвитку польсько-орденських відносин в різних площинах (політико-дипломатичній, військово-політичній, економічній, культурно-історичній, ментальній тощо). Такий підхід дозволяє якнайповніше проаналізувати зміст польсько-орденських взаємин, визначити чинники, що мали найбільш відчутний вплив на формування добросусідських або ж антагоністичних моделей співіснування Тевтонського Ордену та Польщі в окремі хронологічні періоди.

Ретроспективний (регресивний) метод неодноразово застосується автором для відтворення історичних подій на основі більш пізніх документальних джерел. Так зокрема, ретроспективний метод відіграє важливе значення для реконструкції перебігу початкового етапу конфлікту між Тевтонським Орденом і східно-поморським князем Святополком у 1236 р. на основі реляції Святополка перед папським легатом (1248 р.). Аналіз двосторонньої угоди від 1252 р. дозволяє встановити витоки політичних та торгівельно-економічних суперечок між тевтонськими рицарями та князем Казимиром Куявським, що мали місце у 1250–1252 рр. Свідчення представників польської та орденської делегацій на Констанцькому соборі (1414–1418 рр.) містять важливі відомості про перебіг Грюнвальдської битви та Великої війни (1409–1411 рр.) загалом.

Важливе значення для розуміння деяких проблем має дослідження колективних та індивідуальних уявлень або «історичної психології», започатковане ще Л. Февром та М. Блоком – представниками першого покоління школи «Анналів», та розвинене в історичній антропології Ж. Ле Гоффа та Ж. Дюбі². Об'єктом застосування такого дослідницького підходу у дисертаційній роботі є зокрема зізнання свідків на польсько-орденських канонічних процесах в Іновроцлаві-Бресті Куявському (1320–1321 рр.) та Варшаві (1339 р.), скликаних для усунення

² Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. – Москва, 1993. – С. 48, 101, 191;

конфронтації між Польщею і Тевтонським Орденем, що виникла внаслідок окупації хрестоносцями Гданського Помор'я у 1308–1309 рр. На судових засіданнях обох процесів було заслухано понад 150 осіб різних станових категорій, серед яких: князі, державні посадовці, рицарі, церковний клір, міщани тощо. Така вибірка опитуваних дозволяє бачити представників різних груп польського соціуму в більш широкій перспективі, сприяє відтворенню психосоціальної картини тогочасного польського суспільства, його ставлення до Тевтонського Ордену і загрози яку він становив для суверенітету Польського Королівства у першій третині XIV ст.

Дотримання принципу історизму, що передбачає діалектичний підхід до вивчення історичних явищ та процесів, зв'язків між ними, дало змогу побачити певні події та явища в контексті конкретної історичної ситуації в межах розглядуваної епохи.

Порівняльно-історичний метод використовувався автором для виявлення схожих і відмінних рис у розвитку суспільств, що є сусідами у просторі та часі. Саме такими сусідами були Польща і Тевтонський Орден, які протягом трьох століть (XIII–XV) співіснували на перетині слов'яно-німецького культурно-географічного простору. За його допомогою можна виявити відмінні або найбільш типові риси і закономірності. Схожі риси простежуються у належності обох держав до західноєвропейської феодальної спільноти з її політико-правовими нормами та супрематією католицької церкви. Тяжіння Польщі до «західного світу» було беззаперечно значним, однак, його не слід перебільшувати, позаяк це була слов'янська держава з самобутньою культурою та державницькими традиціями. Тевтонські рицарі у Пруссії, властиво, виступали репрезентантами німецької культуртрегерської політики і водночас форпостом католицької місії у Північно-Східній Європі.

Під час порівняльного аналізу політичного розвитку польського суспільства та орденської рицарської корпорації, скажімо у XIII–XIV ст., впадає в очі схожа для них обох мета, що виражалася у прагненні до створення суверенних держав. Утім, вже тут ми помічаємо низку відмінностей. Пшемисл II та Владислав Локеток, намагалися подолати феодальну роздробленість і відродити державницькі традиції

Польського Королівства на чолі з єдиним монархом, тоді як великі магістри Ордену, перемістивши свою резиденцію до пруського Марієнбурга (1308 р.), дбали про розбудову держави Тевтонського Ордену в Пруссії, ідею створення якої виношував ще Герман фон Зальца. Досягнення вищезгаданих цілей, значною мірою залежало від встановлення контролю над Гданським Помор'ям, котре мало велике геополітичне значення для Північно-Східної Європи. Перехід Поморської землі під владу Ордену у 1308–1309 рр. відіграв важливу роль у його державотворчих процесах, водночас спричинив конфронтацію з Польщею, що з перервами точилася впродовж XIV–XV ст.

Компаративний метод відіграє особливу роль у роботі історика, оскільки дозволяє встановити зв'язки між явищами, котрі не можливо виявити іншим способом, сприяє кращому розумінню предмету дослідження шляхом розкриття рис і ознак, що притаманні певним інститутам та суспільствам³.

Під час дослідження даної теми було застосовано комплексний підхід до вивчення джерел, що полягає в поєднанні аналізу нарративних, документальних, законодавчих джерел. Принципи джерелознавчого аналізу та синтезу передбачають всебічного дослідження джерельної бази на основі аналітичної та синтетичної критики з урахуванням історичного контексту їх виникнення. Міцна прив'язка тексту роботи до джерел, цитуванню яких автор приділив значну увагу, запобігає довільним, а отже хибним інтерпретаціям фактологічного матеріалу.

Структурний поділ дисертаційної роботи на низку окремих розділів та підрозділів зумовлений використанням проблемно-хронологічного методу, що забезпечив виокремлення головних етапів у розвитку польсько-орденських взаємин.

Синхронний метод слугував для дослідження певних подій, явищ та процесів, що одночасно відбувалися на теренах орденської Пруссії та Польщі, або в сусідніх краях і мали суттєвий вплив на розвиток політичних, економічних та соціокультурних відносин між ними. Важливе місце в методологічній базі дослідження посідають принципи системного підходу, що базуються на засадах об'єктивності та конкретного історичного аналізу суспільних явищ і подій, який

³ Гуревич А. Я. Исторический синтез ... С. 87.

передбачає висвітлення минулого в загальноцивілізаційному контексті, сучасного наукового розуміння діалектики взаємин двох суспільних організацій, а саме традиційної середньовічної феодальної держави (Польське Королівство) і нетипової для європейського феодалізму форми держави держави, яка перебувала під владою чернечо-рицарської корпорації (Тевтонський Орден).

1.2. Історіографія проблеми

Зацікавленість історією Тевтонського Ордену і його пруської держави з'явилася у представників німецької історіографії ще наприкінці XVIII ст., проте більш активно вивчатися він почав лише у першій половині XIX ст.⁴. Наукові підвалини у вивченні історії Німецького Ордену були закладені професором Кенігсберзького університету Й. Фойгтом. Будучи директором міського архіву, він ідентифікував, упорядкував і систематизував багато архівних матеріалів з історії Ордену в Пруссії, що знайшли своє відображення у шеститомному виданні «*Codex diplomaticus Prussicus*» (1836–1861)⁵. Його перу належить найбільш повна історія Пруссії за доби середньовіччя (до 1525 р.)⁶.

Праця Й. Фойгта постала на тлі зростаючого інтересу до пруського культурного та історичного спадку, що колись був породжений рицарською спільнотою Ордену. Поширення ідей романтизму на тлі визвольних воєн з Наполеоном сприяли піднесенню патріотичного духу серед пруської

⁴ Спочатку історія Ордену висвітлювалася німецькими дослідниками в контексті загальної історії Пруссії. Головна увага, властиво для такого роду праць, приділялася соціально-політичними аспектам. Baczko L. *Geschichte Preussens* / L. Baczko. – Königsberg, 1793–1800. – Bd. 1–6. Idem. *Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung und Statistik Preussens* / L. Baczko. – Königsberg–Liepzig, 1802–1803. – Т. 1–2. Kuzebue A. *Preußens ältere Geschichte* / A. Kuzebue. – Hamburg, 1811. – Bd. 1–4.

⁵ CDP; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg, 1836–1861. – Bd. 1–6.

⁶ Voigt J. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens* / J. Voigt. – Königsberg, 1827–1839. – Bd. 1–9.

інтелектуальної та правлячої еліти⁷. Й. Фойгт, значною мірою, започаткував відродження історичної традиції Ордену в німецькій історіографії. Розглядаючи в історичній ретроспективі пруську місію Ордену, Й. Фойгт окреслював її як овіяну «духом часу», сповнену сакральної християнської ідеї і що не менш важливо освячену католицькою церквою боротьбу слуг господніх з язичниками. Погляди дослідника стосовно відносин орденських рицарів з Польщею, відходили від традиційного переконання про слабший культурний розвиток польських земель у порівнянні з німцями⁸.

Насильницьке завоювання хрестоносцями Гданського Помор'я у 1308–1309 рр., на думку Й. Фойгта, мало позитивні наслідки для цього регіону, позаяк Орден приніс на поморські землі німецьку культуру і процвітання⁹. Головним винуватцем занепаду могутності Орденської після 1410 р. стало Польське Королівство, очолюване Владиславом II Ягайлом. Зрештою, до згасання орденської держави, окрім внутрішньополітичної кризи, були причетні також поляки, котрі не оминали нагоди втрутитися у внутрішні конфлікти, що точилися між орденською рицарською корпорацією та конфедерацією пруських міст¹⁰.

Інакші погляди на місію Тевтонського Ордену і його східну політику мав відомий науковець, впливовий політик і публіцист Г. Трейчке. Він сформулював і описав значення орденської держави в Прибалтійському регіоні, що було

⁷ Звернення до минулого найперше знайшло своє вираження у відбудові Марієнбурзького замку (розпочалася у 1817 р.), що проходила під керівництвом оберпрезидента пруської провінції Т. фон Шена. За його концепцією Марієнбургу відводилася роль місця історичної пам'яті, однак не лише як столиці великих магістрів, але також як символу пруського ландверу часів воєн з Наполеоном I. Це ще не було повною рецепцією традицій орденської держави, утім давало поштовх до подальших досліджень історії краю. Див. детальніше: Schmid B. Oberpräsident von Schön und die Marienburg / B. Schmid. – Halle, 1940. – S. 175; Boockmann H. Preussen, der Deutsche Ritterorden und die Wiederherstellung der Marienburg / H. Boockmann // Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen. – Bad Godesberg, 1967. – S. 550.

⁸ Voigt J. Geschichte Preussens... Bd. 2. – S. IX.

⁹ Ibid. – S. 262.

¹⁰ Ibid...Bd. 9. – S. 754.

відображене в есе «Пруссія, земля Тевтонського Ордену» (1862)¹¹. Його праця мала значний вплив на усвідомлення німцями сутності Ордену, його історичної ролі і вагомості залишеного ним східно-пруського спадку¹². Г. Трейчке, на заміну ідеям просвітницькому гуманізму Й. Фойгта, приніс власні ідеї агресивного націоналізму. Період 1466–1772 рр., коли Західна Пруссія (Королівська Пруссія) входила до складу Польщі, Г. Трейчке вважав прикладом неприродного стану речей, коли слов'яни правили німцями¹³. Агресивна діяльність Ордену стосовно Польщі в 1308–1309 рр., на думку вченого, була зумовлена політичними потребами німецької колонії в Пруссії. Приводом до польсько-орденського конфлікту була ненависть поляків, які не могли змиритися з тим, що на Гданському Помор'ї м'які звичаї німців витіснили нестримну дикість слов'ян¹⁴. Битва біля Танненберга (1410 р.) стала першою великою перемогою слов'ян над німцями, а Другий Торунський мир 1466 р. – ганебним договором, який перетворив великого магістра на ленника польського короля¹⁵. Погляди Г. Трейчке, стосовно Ордену як репрезентанта німецького духу і символу боротьби зі слов'янами на Сході, доволі міцно вкорінилися у свідомості німців. Від середини XIX ст. і до кінця Другої світової війни Тевтонський Орден в Німеччині багато в чому сприймався з позицій Г. Трейчке¹⁶.

Корифей німецької історичної науки та офіційний історіограф Пруссії Л. фон Ранке у своїй праці «Прусска історія» (*Preussische Geschichte*) наголошував на винятковій ролі німецького дворянства у творенні та германізації прусської колонії німців, на долю якого покладалася місія оборони Західної культури на європейському Сході від чужих народів (слов'ян?)¹⁷.

¹¹ Treitschke H. Das deutsche Ordensland Preussen / H. Treitschke // *Historische und politische Aufsätze*. – Leipzig, 1865. – S. 1-67.

¹² Ibid. – S. 26.

¹³ Treitschke H. Das deutsche Ordensland Preussen... S. 89.

¹⁴ Ibid. – S. 34.

¹⁵ Ibid. – S. 78.

¹⁶ Бокман Х. Немецкий Орден: двенадцать глав из его истории / Х. Бокман; [пер. с нем. В. И. Матузовой]. – Москва, 2004. – С. 198. – 273 с.

¹⁷ Ranke L. *Preussische Geschichte* / L. Ranke. – Hamburg; Leipzig, 1878. – S. 36.

З останньої третини XIX ст. одним з наріжних каменів у дослідженні польсько-орденських відносин стала проблема правно-політичного статусу Тевтонського Ордену у пруських землях. Джерела повідомляють, що тевтонських рицарів у 1226 р. запросив до Пруссії польський князь Конрад I Мазовецький. Князь надав хрестоносцям Хелмінську землю, зобов'язавши їх захищати його володіння від пруських набігів. Домовленості мазовецького князя з Орденем були юридично скріплені кількома офіційними документами, серед яких: бечський/безький (1228 р.), хелмінський (1230 р.) та крушвицький привілеї (1230/1235 рр.). Ці документи визначали правові і матеріальні засади перебування орденських рицарів у Хелмінській землі, ставши водночас вагомими аргументами у майбутніх суперечках з Польщею стосовно законності утримання Орденем цієї території. Тривалий час автентичність привілеїв не підлягала сумніву. Першим дослідником, який ґрунтовно проаналізувавши ці джерела дійшов висновку про їх підробку був М. Перльбах. Висновки своїх досліджень він виклав у праці «Давні пруські грамоти» (*Die ältesten preussischen Urkunden*, 1973), які згодом розвинував у роботі «Прусько-польські студії з історії середньовіччя» (*Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, 1886)¹⁸. Результати досліджень М. Перльбаха поклали початок жвавій дискусії між прихильниками його концепції й тими, хто вважав її хибною. З-поміж німецьких науковців, що з прийняли погляди свого колеги були видавці першої частини першого тому документів серії «Пруські грамоти» Р. Філіпі та К. Велкі, а також автор дослідження «Історія Східної та Західної Пруссії» – К. Лохмеєр¹⁹. Знайшлося також чимало захисників автентичності згаданих привілеїв, а отже і легітимності створення орденської держави на землях Пруссії (А. Серафім, Е Каспар та Е. Машке²⁰).

¹⁸ Perlbach M. *Die ältesten preussischen Urkunden* / M. Perlbach // *Altpreussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1873. – Bd. 10. – S. 609–649; Idem. *Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters* / M. Perlbach. – Halle, 1886. – H. 1. – 128 s.

¹⁹ *Preußisches Urkundenbuch*; [hrsg. von A. Philippi]. – Königsberg, 1882. – Bd. 1. – H. 1. – S. 60; Lochmeyer K. *Geschichte von Ost- und Westpreussen* / K. Lochmeyer. – Gotha, 1908. – 78–83.

²⁰ Seraphim Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens / A. Seraphim // *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*. –

З 1923 р., над дослідженням історично-культурного спадку Пруської держави працювала, заснована в Кенігсберзі, «Історична комісія з вивчення Східної та Західної Пруссії» (Historischen Kommission für ost-und westpreussische Landesforschung). Результати її досліджень публікувалися у щорічнику «Дослідження давньої Пруссії» (Altpreussische Forschungen), який виходив з 1924 до 1943 р. Комісія тісно співпрацювала з Кенігсберзьким університетом та іншими організаціями, що займалися вивченням історії пруської держави²¹.

У 1932 р. вийшла праця К. Крольмана «Політична історія Тевтонського Ордену в Пруссії» (1932). У ній автор пов'язує утворення держави Тевтонського Ордену в Пруссії з хвилею загальнонімецького руху на Схід, що призвів до тимчасового відвоювання слов'янізованих територій на схід від річки Ельби. К. Крольман, подібно до Г. Трейчке, вказував на відверту ненависть поляків до Тевтонського Ордену, яка безпосередньо проявилася в їхніх агресивних діях на початку XV ст. Причину занепаду орденської держави дослідник вбачав у діяльності Пруського Союзу, який підтримувала Польща²².

Схожі думки висловлював Е. Машке, головні праці якого «Держава Тевтонського Ордену: портрети великих магістрів» (1935) та «Тевтонський Орден» (1939) – сповнені роздумів про сакральну місію орденського братства, що йшло до заснування «нової німецької Батьківщини на Сході», про боротьбу за необхідний німцям життєвий простір, про визначні перемоги братів-рицарів над язичниками пруссами. Е. Машке осмислюючи «німецький феномен» Ордену, значення його пруської держави, апелює до християнської ідеї служіння Богу та імперії, доктрину якої висунув і речно втілював в життя, один з найвизначніших гросмейстерів Ордену Герман фон Зальца. Чи не найголовніша заслуга орденських рицарів, на

Leipzig, 1906. – Bd. 19. – S. 1–87; Caspar E. Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preussen / E. Caspar. – Tübingen, 1924. – S. 12–13; Maschke E. Polen und die Brufung des Deutschen Ordens nach Preussen / E. Maschke. – Danzig, 1934. – S. 39-41, 60.

²¹ Інформацію запозичено з офіційного інтернет-сайту: <http://141.84.81.23/hiko-owp/index.htm>

²² Krollmann C. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen / C. Krollmann. – Königsberg, 1932. – S. 158.

думку вченого, полягає у відвоюванні життєвого простору (Lebensraum) для німецького народу на сході Європи²³. Роботи Е. Машке, значною мірою репрезентували офіційні погляди Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, до лав якої він вступив 1937 р.²⁴.

Того ж року опублікував свою книгу Б. Шумахер, яка вийшла під назвою «Історія Східної та Західної Пруссії». Розмірковуючи над значенням Тевтонського Ордену в історії Пруссії в ретроспективі, дослідник акцентував увагу на історичному праві німців володіти пруськими землями, до германізації яких вони доклали багато зусиль²⁵. Б. Шумахер наголошував на нерозривному зв'язку Ордену з німецькою нацією, яка живила державу в Пруссії. Місія Ордену, на думку дослідника, полягала у сприянні господарському розвитку краю, будівництві замків, церков, селищ і міст, що пов'язувало Пруссію з Німеччиною. Протистояння хрестоносців з Польщею було спричинене ворожістю польської правлячої еліти до Ордену²⁶.

Після Другої світової війни, що завершилася поразкою Німеччини, і викликала демілітаризацію та денацифікацію країни, а разом з тим – зміни в ментальності та психології суспільства. У 50–60 рр. ХХ ст., в німецькій історіографії гасла про «рух на Схід» і відвоювання «життєвого простору» лунають відчутно менше. Їх заступають погляди про християнізаційну і культурну місію Тевтонського Ордену в Прибалтиці.

Німецькі дослідники, передусім В. Хубач, Е. Вейзе, М. Тумлер, К. Форстрейтер, вбачали в пруських землях насамперед об'єкт німецької колонізації,

²³ Maschke E. Der deutsche Ordensstaat: Gestalten seiner großen Meister / E. Maschke. – Hamburg, 1935. – S. 5–47, 126; Idem. Der Deutsche Orden / E. Maschke. – Jena, 1939. – S. 14–35; У 2003 р. вийшов друком російський переклад обох праць дослідника. Машке Э. Немецкий Орден / Э. Машке; [пер. с нем. В. Соловьевой]. – Санкт-Петербург, 2003. – 256 с.

²⁴ Conze W. Nachruf Erich Maschke (1900–1982) / W. Conze // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. – Bd. 69. – S. 301.

²⁵ Schumacher B. Geschichte Ost- und Westpreussens / B. Schumacher. – Königsberg, 1937. – S. 201.

²⁶ Ibid. – S. 45, 116.

всіляко заперечуючи при цьому насильницькі шляхи її реалізації²⁷. В. Хубач не приділяв значну увагу взаєминам Ордену з Польщею. Загарбання хрестоносцями Гданського Помор'я розглядалося лише в контексті викупу прав на нього у Бранденбурзької Марки в 1309 р. Конфронтація Ордену з Польським Королівством і Великим князівством Литовським в XV ст. відбувалася в період ослаблення могутності орденської держави, в результаті чого вона програла у протистоянні з об'єднаним «східним світом»²⁸.

Загалом, слід зауважити, що в післявоєнній Німеччині Тевтонський Орден певний час викликав значно менший інтерес, ніж у сусідній Польщі. В Західній Німеччині історія Ордену та середньовічної Пруссії досліджувалася переважно вченими, що прибули зі сходу країни (східними та прибалтійськими німцями). Їхня діяльність зводилася до роботи в численних комісіях та гуртках. Так, в 1948 р. у Геттінгені був створений робочий гурток (Göttinger Arbeitskreis). Два роки по тому в Марбурзі виник центр історичних досліджень країн Центрально-Східної Європи імені Йоганна Готфріда Гердера (Johann Gottfried Herder-Institut). Друкованим органом інституту став часопис «Журнал Східних досліджень» (Zeitschrift für Ostforschung), на шпальтах якого регулярно з'являлися статті на орденську тематику²⁹. Тоді ж, відновила роботу Історична комісія з вивчення історії Східної та Західної Пруссії яка працює спільно з Інститутом Гердера. Редакційне бюро комісії

²⁷ Hubatsch W. Epochen Politischer Gestaltung in nordostdeutschen Raum von Mittelalter bis zum Mitte des 18 Jahrhunderts / W. Hubatsch // ZfO. – Marburg, 1966. – Н. 2. – S. 216; Weise E. Der Heidenkampf des Deutschen Ordens / E. Weise // ZfO. – Marburg, 1963. – Bd. 12. – Н. 3. – S. 420–471; Н. 4. – S. 622–672; 1964. – Bd. 13. – Н. 3. – S. 401–420; Tumler M. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 / M. Tumler. – Wien, 1955. – 746 s.; Forstreuter K. Fragen der Mission in Preussen von 1245–1260 / K. Forstreuter. – ZfO. – Marburg, 1960. – Н. 2/3. – S. 250–268. Докладніше про ключові аспекти у дослідженнях історії Тевтонського Ордену німецькими вченими у 50–60 рр. XX ст. див.: Ючас М. А. Немецкий Орден в трудах остфоршеров // Древнейшие государства на территории СССР (1987) / М. А. Ючас. – Москва, 1989. – С. 273–281.

²⁸ Hubatsch W. Eckpfeiler Europas, Probleme des Preussenlandes in geschichtlicher Sicht / W. Hubatsch. – Heidelberg, 1953. – S. 21.

²⁹ З 1994 р. журнал виходить під назвою «Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung»: <http://www.herder-institut.de>

публікувало і продовжує публікувати багато тематичних матеріалів, серед яких: бюлетень «Preußenland» біографічний довідник «Altpreussische Biographie»; зібрання пруських грамот «Preussische Urkundenbuch», міждержавні угоди Тевтонського Ордену в Пруссії з XV ст. «Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert» тощо³⁰.

Суттєві зрушення у вивченні історії Ордену відбулися 1967 р., коли Німецький Орден сам започаткував серію наукових досліджень власної історії під назвою «Джерела та студії до вивчення історії Тевтонського Ордену» (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens)³¹. Завдяки цьому були створені умови для публікації праць широкого спектру, де висвітлюються різні аспекти орденської історії³².

Знаковою віхою для польсько-німецьких відносин в історіографії була гостра дискусія навколо шкільних підручників, що спалахнула на початку 70-х рр. XX ст. Однією з найважливіших проблем була інтерпретація питань, пов'язаних з середньовічною історією Тевтонського Ордену в Пруссії. У 1974 р. в Торуні, під егідою ЮНЕСКО, відбулася спільна конференція польських та німецьких науковців, метою якої було врегулювання суперечок та узгодження спільної концепції шкільних підручників³³. Продовженням конструктивного польсько-

³⁰ Про діяльність комісії сьогодні див. офіційний інтернет-сайт: <http://141.84.81.23/hiko-owp/index.htm>

³¹ Сучасна офіційна назва організації «Deutscher Orden. Brüder und Schwestern vom Deutschen Haus St. Mariens in Jerusalem». В наш час, Орден продовжує свою діяльність як релігійно-благодійна та просвітницька організація на території Австрії, Німеччини, Італії, Чехії та Словаччини. Резиденція великого магістра і центральний апарат орденської адміністрації розташовані у Відні (інформацію запозичено з офіційного інтернет-сайту: <http://www.deutscher-orden.at>).

³² Наразі кількість виданих праць нараховує 67 томів.

³³ Торунській конференції передувала зустріч вчених у Варшаві (1972 р.). Докладніше про це див.: Deutsch-polnische Schulbuchkonferenz in Thorn (Toruń) zum Deutschen Orden // Internationales Jahrbuch zur Geschichts- und Geographieunterricht. – Braunschweig, 1975. – Bd. 16. – S. 255–314; Rola Zakonu Krzyżackiego w podręcznikach szkolnych Republiki Federalnej Niemiec i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: materiały konferencji historyków RFN i PRL (Toruń, wrzesień 1974 r.); [pod. red. M. Biskupa]. – Wrocław, 1976. – 111 s.; Zakon Krzyżacki a Polska w średniowieczu (IV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL –RFN historyków 16–22 IX

німецького діалогу стала конференція в Ольштині (1979), де серед іншого, обговорювалося проблеми пов'язані з культурно-політичним значенням держави Тевтонського ордену в Пруссії³⁴.

Результатом плідної співпраці польських та німецьких науковців, стало започаткування, в 1981 р. регулярних наукових колоквиумів «Ordines Militares Colloquia Torunesia Historica», головною тематикою яких, є історія духовно-рицарських орденів. Колоквиуми проходять раз на два роки на базі Інституту Історії та Архівістики Університету Миколая Коперніка в Торуні³⁵. Ще одним кроком до налагодження співпраці, стала публікація німецькомовного збірника статей

1973 r., Warszawa; V Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN 19–23IX 1974 r., Toruń); [pod. red. M. Biskupa]. – Warszawa, 1987. – 114 s.; Arnold U. Deutschordensgeschichte und deutsch-polnische Schulbuchgespräche / U. Arnold // Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumler am 21. Oktober 1977; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg, 1978. – S. 344–353. – (QSGDO; Bd. 20); Arnold U. Schulbuchgespräche zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen. Entwicklung – Probleme – Perspektiven / U. Arnold // Bundesrepublik Deutschland – Volksrepublik Polen. Bilanz der Beziehungen und Perspektiven ihrer Normalisierung; [hrsg. von H. A. Jacobsen, C. C. Schweitzer, J. Suiek und L. Trzeciakowski]. – Frankfurt am Main, 1978. – S. 328–364; польське видання: Polska Rzeczpospolita Ludowa – Republika Federalna Niemiec. Bilans stosunków wzajemnych. Problemy i perspektywy normalizacji; [pod. red. eosdem]. – Warszawa, 1979. – S. 241–264. – (Biblioteka Spraw Międzynarodowych; Nr 65).

³⁴ Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Mittelalter: XII deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der Historiker von 5. bis 10. Juni 1979 in Alenstein/Olsztyn. – Braunschweig, 1980. – 188 s. – (Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts für internationale Schulbuchforschung; Bd. 22/3). Див.: зокрема: Biskup M. Pommern und Pommerellen als Problem der deutsch-polnischen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert / M. Biskup (S. 143–155).

³⁵ Організатором колоквиумів був З. Х. Новак – один з провідних польських спеціалістів з історії Тевтонського Ордену в Пруссії. Наразі, координаторами роботи колоквиумів виступають проф. Торунського університету Миколая Коперніка Р. Чая та проф. Гамбурзького університету Ю. Сарновський. Детальніше про роботу торунських колоквиумів див. Arnold U. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica / U. Arnold // ZfO. – Marburg, 1984. – Н. 2. – S. 244–257; Kostrzak J. III Konferencja «Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica» w Toruniu / J. Kostrzak // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1986. – Т. 51. – З. 3. – S. 214–216; Ekdahl S. Colloquia Torunensia Historica IV. Anmerkungen zum Tagungsband / S. Ekdahl // ZfO. – Marburg, 1992. – Н. 2. – S. 398–409.

провідних польських науковців: М. Біскупа, Х. Ловмянського, Б. Зінтари, Я. Поверського, Г. Лябуди, Х. Хлопоцкої З. Х. Новака, К. Гурського. Завдання публікації полягало в ознайомленні німецьких колег з головними напрямками досліджень історії Ордену в тогочасній польській історіографії (коло визначених проблем охоплювало: політичні, економічні, культурні та історіографічні аспекти)³⁶.

Подальша взаємодія наукової спільноти призвела до створення в 1985 р. у Відні «Міжнародної історичної комісії з дослідження Тевтонського Ордену» (Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens) на основі видавничої серії «Джерела та студії до історії Тевтонського Ордену». Метою комісії, як зазначалося в статуті, було вивчення історії Тевтонського Ордену від його заснування і до сучасності, в регіональному, європейському і світовому контексті. Президентом комісії делегати обрали проф. Боннського університету У. Арнольда, а його першим заступником – проф. М. Біскупа³⁷. Що два роки члени комісії збираються на конференції, де оприлюднюють результати своїх досліджень.

Нові підходи до сприйняття проблемних питань історії Тевтонського Ордену відбилися на сторінках праці Х. Бокмана «Тевтонський Орден. Дванадцять розділів з його історії», що вийшла у світ в 1981 р. У дванадцяти розділах своєї книги, автор, відмовившись від традиційних історіографічних штампів, представив ключові проблеми історії орденської Пруссії у новому світлі³⁸. Однією з таких проблем є

³⁶ Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart; [hrsg. von U. Arnold und M. Biskup]. – Marburg, 1982. – 278 s. – (QSGDO; Bd. 30).

³⁷ Nowak Z.H. Powstanie Międzynarodowej Historycznej Komisji do Badania Dziejów Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu // ZH. – Warszawa-Poznań-Toruń, 1986. – Т. 51. – З. 3. – S. 213; Матузова В.И., Назарова Е.Л. Крестоносцы в Восточной Европе: Крестовые походы в Прибалтику как проблема современной историографии (по материалам зарубежных исследований) // Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии. – Москва, 2002. – С. 12.

³⁸ Boockmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte / H. Boockmann. – München, 1981. – 319 s.; У 1998 р., вийшов друком польський переклад книги, а 2004 р., праця Х. Бокмана була перекладена російською: Idem. Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii / H. Boockmann; [tłum. R. Traba].

відносини Ордену з Польщею, які на думку Х. Бокмана, до XIV ст. мали доволі приязний характер. Край мирному співіснуванню сусідів поклало загарбання орденськими рицарями Гданського Помор'я. Не виправдовуючи Орден дослідник утім розмірковує над проблемою правно-політичної належності цих територій, акцентуючи увагу на тому, що обидві держави мали повне право володіти Помор'ям: Польща на підставі давнього права і культурно-мовної спорідненості, тоді як Орден викупив таке право у маркграфів бранденбурзьких. Підсумовуючи, Х. Бокман, наголошує на тому, що історик не варто виступати в ролі судді, що обвинувачує або виправдовує ту чи іншу сторону³⁹.

Проблема польсько-орденських відносин традиційно була однією з провідних тем польської історіографії. У 1875 р. декілька світських та духовних польських інтелектуалів створили в Торуні суспільно-наукову організацію «Towarzystwo Naukowe w Toruniu». Робота організації полягала в науковій, популяризаторській та видавничій діяльності, що мала сприяти формуванню національної свідомості польського народу і відстоювати позиції вітчизняної історіографії в умовах домінування німецької науки. Головним напрямком досліджень «ТНТ», була історія Гданського Помор'я, що знайшла відображення на сторінках серії «Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu». У 1908 р. члени товариства почали видавати періодичне видання, що виходило під назвою «Записки Наукового Товариства в Торуні» (Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu) і стало першим польським науковим історичним часописом в Західній Пруссії⁴⁰.

На початку 1925 р. в Торуні, з ініціативи «Союзу Оборони Західних Кордонів» (Związku Obrony Kresów Zachodnich) постав Балтійський Інститут, що мав займатися дослідженням проблем історії Східного і Західного Помор'я, а також Пруссії. У 1930 р. на V Всезагальному з'їзді істориків Польщі у Варшаві гостро критикувались тенденції до прославлення Тевтонського Ордену на тлі применшення ролі поляків в історії Східної Пруссії. Невдовзі, університет в

– Warszawa, 1998. – 395 s.; Idem. Немецкий Орден. Двенадцать глав из его истории / Х. Бокман; [пер. с нем., предисл., ком. В. И. Матузовой]. – Москва, 2004. – 273 с.

³⁹ Idem. Немецкий Орден... С. 113–123.

⁴⁰ Інформацію запозичено з офіційного інтернет-сайту: <http://www.tnt.torun.pl>

Познані спільно з «Союзом Оборони Західних Кордонів» та Балтійським Інститутом наголосили на необхідності інтенсивного вивчення історії Тевтонського Ордену в польській науці⁴¹.

З кола науковців Варшави над проблемою відносин Польщі і Тевтонського Ордену працювали: Я. Карвасінська, яка в 1927 р. опублікувала монографію, присвячену відносинам Куявського князівства з хрестоносцями у XIII – першій половині XIV ст.⁴², та О. Ласковський – автор дослідження про Грюнвальдську битву (1926)⁴³. Суттєвим доповненням до роботи Я. Карвасінської, стала монографія С. Зайончковського (1929), який на той час працював у Львові. Головну увагу дослідник приділив проблемі польсько-орденських відносин під час боротьби за Гданське Помор'я (1327–1333 рр.)⁴⁴. В цей час вийшла друком праця священника та історика церкви з Пелпліна К. Бешка (1927) про боротьбу Ордену з Польщею за належність Гданського Помор'я до влоцлавського (куявського) діоцезу на початку XV ст.⁴⁵. За п'ять років (1932) його колега А. Лідтке опублікував монографію про конфлікти опольського князя і влоцлавського єпископа Яна (1402–1421 рр.), званого «Кропидло», з орденською владою стосовно прав і доходів його єпископства на теренах Гданського Помор'я⁴⁶.

Окрім Познані, Торуня та Варшави, дослідженням орденської тематики займалися вчені університету у Вільно (з 1922 до 1939 р. – столиця віленського

⁴¹ Першим кроком до реалізації визначених цілей мало стати проведення в 1935 р. конференції з обговорення проблем східнопруської тематики і Тевтонського Ордену зокрема. Утім, укладення в 1934 р. німецько-польського пакту про ненапад завадило цим намірам: Biskup M. Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach w polskiej historiografii lat trzydziestych XX wieku / M. Biskup // KMW. – Olsztyn, 1994. – № 2–3. – S. 157.

⁴² Karwasińska J. Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235–1343 / J. Karwasińska. – Warszawa, 1927. – 226 s.

⁴³ Laskowski O. Grunwald / O. Laskowski. – Warszawa, 1926. – 148 s.

⁴⁴ Zajączkowski S. Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka / S. Zajączkowski. – Lwów, 1929. – 292 s.

⁴⁵ Bieszk K. Walka Zakonu Krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidiakonatu pomorskiego / K. Bieszk // Rocznik TNT. – Toruń, 1927. – R. 34. – S. 1–53.

⁴⁶ Liedtke A. Walka Jana Opolskiego «Kropidły» z Krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji włocławskiej / A. Liedtke. – Toruń, 1932. – 138 s.

воєводства в межах Польської республіки), серед яких Г. Ловмянський (в контексті історії Литви та Пруссії)⁴⁷, С. Зайончковський (вивчав проблематику відносин Польського Королівства з державою Тевтонським Ордену в Пруссії в XIV – на початку XV ст.)⁴⁸.

Значним надбанням польської історіографії стала праця К. Гурського, присвячена історії Гданського Помор'я в період Тринадцятирічної війни (1454–1466)⁴⁹. На основі значного кола джерел (автор опрацював матеріали з архівів в Познані, Торуні, Гданську, Варшаві, Пелпліні, Кракові, Любліні, Львові), К. Гурський проаналізував спектр проблем, які на той час не знайшли висвітлення ні в польській, ані в німецькій науці⁵⁰. У своїй роботі, автор торкнувся питань пов'язаних зі значенням Гданська у боротьбі Пруського Союзу з Тевтонським Орденом, описав театр військових дій на Помор'ї, присвятивши чимало сторінок битвам біля Хойніц (18 вересня 1454 р.) та Свечина (5 вересня 1462 р.). На підставі рахункових книг пруської конфедерації з міського архіву в Торуні, представив організацію і чисельність найманих контингентів, і на основі цих відомостей спробував підрахувати суму фінансових витрат на утримання найманців.

У 1935 р. Балтійський Інститут запланував публікацію тритомного видання під назвою «Історія Східної Пруссії» (*Dzieje Prus Wschodnich*). Упорядниками і редакторами проекту виступили К. Гурський та З. Войцеховський. Перший том мав охопити діяльність Тевтонського Ордену в Прибалтиці від часу його приходу в Пруссію і до 1525 р.; другий – історію Пруссії під владою династії Гогенцоллернів; третій – ролі польського елемента у соціально-політичних та культурних процесах

⁴⁷ Łowmiański H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii Jagiellońskiej // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 400. rocznicy wydania I Statutu Litewskiego*. – Wilno, 1934. – S. 214-325; Idem. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. / H. Łowmiański // *Ateneum Wileńskie*. – Wilna, 1937. – R. 12. – S. 36–146.

⁴⁸ Zajązkowski S. *Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach* / S. Zajązkowski. – Toruń, 1934; Idem. *Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423* / S. Zajązkowski // *Ateneum Wileńskie*. – Wilna, 1937. – R. 12. – S. 329–330.

⁴⁹ Górski K. *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej (1454–1466)* / K. Górski. – Poznań, 1932. – 308 s.

⁵⁰ Biskup M. *Zakon Krzyżacki...* S. 161–162.

на території Східної Пруссії. Через раптовий початок Другої світової війни з трьох запланованих томів вдалося опублікувати лише перший. Він складався з окремих частин (зошитів), кожен з яких писався відповідним фахівцем і був присвячений певній проблемі⁵¹.

В першій частині краківський історик та географ К. Бучек презентував географічно-історичний нарис Східної Пруссії, вказавши на важливість її розташування (між річками Німаном і Віслою), що мало значний вплив на історичну долю регіону⁵².

Автором другої частини був віленський історик Г. Ловмянський⁵³, котрий представив соціально-політичні, господарські, та культурні аспекти історії Пруссії до першої третини XIII ст. У своїй роботі дослідник також розглядав проблеми відносин пруських племен з їх найближчими сусідами.

Над третьою частиною працював К. Тименецький⁵⁴. У ній висвітлювалися питання, пов'язані з діяльністю польської місії на пруських землях (X–XIII ст.) та утвердження там хрестоносців. Автор мінімізував політичні плани князя Конрада I Мазовецького стосовно Пруссії, підкреслюючи, натомість, провідну роль папи та імператора у розв'язанні пруського питання.

Проблемою завоювання Тевтонським Орденом Пруссії займався С. Зайончковський у четвертій частині серії. Автор докладно охарактеризував німецьку колонізацію язичницьких земель, наголошуючи на відчутній ролі польського та литовського елементів у її проведенні⁵⁵.

У 1936 р. познанський дослідник Л. Кочи презентував у п'ятій частині цілком нову на той час тему під назвою «Балтійська політика Тевтонського Ордену».

⁵¹ Biskup M. *Zakon Krzyżacki...* S. 164–166.

⁵² Buczek K. *Podstawy geograficzno-historyczne Prus Wschodnich* / K. Buczek. – Toruń, 1936. – 78 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; T. 1., Z. 1).

⁵³ Łowmiański H. *Prusy pogańskie* / H. Łowmiański. – Toruń, 1935. – 56 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; T. 1., Z. 2).

⁵⁴ Tymieniecki K. *Misja polska w Prusach i sprowadzenie Krzyżaków* / K. Tymieniecki. – Toruń, 1935. – 52 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; T. 1., Z. 3).

⁵⁵ Zajączkowski S. *Podbój Prus i ich kolonizacja przez krzyżaków* / S. Zajączkowski. – Toruń, 1935. – 57 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; T. 1., Z. 4).

Задекларована проблема розглядалася вченим в широкому контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Прибалтійському регіоні у XIII ст. Особливу увагу автор приділив співпраці Тевтонського Ордену з Ганзейським союзом, яка відіграла ключову роль у розвитку орденської торгівлі впродовж 1350–1410 рр. Знаковою подією у формуванні торгівельної програми Ордену стало захоплення острова Готланда у 1398 р. – надважливого торгового форпосту на Балтиці. Передача Готланда Данії в 1408 р., на думку Л. Кочи, зумовлювалася прагненням Ордену убезпечити північні кордони Пруссії у переддень війни з Польським Королівством та Великим князівством Литовським. Невдачі у протистоянні з поляками та литовцями ослабили орденську державу, а наростаюча опозиція ключових пруських міст унеможливила реалізацію нових морських програм⁵⁶.

До найважливіших робіт серії «Історія Східної Пруссії» належить праця К. Гурського (1938) присвячена устрою держави Тевтонського Ордену в Пруссії. Аналізуючи становлення орденської державності, дослідник концентрував свою увагу на правно-політичних, релігійних та військових чинниках; висвітлив життя духовно-рицарської корпорації Ордену, через призму її статутів. В наступних розділах розкрив особливості господарської політики тевтонських рицарів в Пруссії; окреслив функціонування державного апарату влади; докладно представив елементи політичного життя орденської братії та пруських міст⁵⁷.

Німецька окупація Польщі у вересні 1939 р. позначилася на діяльності польських наукових установ. Балтійський інститут у Гданську підлягав закриттю, а його бібліотека та архіви – знищенню. Університет в Познані був розформований, а на його місці у 1941 р. окупаційна влада відкрила Рейхсуніверситет Поссен. Велика кількість польських науковців зазнала переслідувань з боку німецької влади. Утім, навіть за умов репресій польська наука не припинила своєї діяльності. Професори Познанського університету в 1940 р. організували Таємний Університет Західних земель у Варшаві. В наукових осередках в 1943/1944 рр. працювали такі

⁵⁶ Koczy L. *Politykę bałtycką Zakonu Krzyżackiego* / L. Koczy. – Toruń, 1936. – 73 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; T. 1., Z. 5).

⁵⁷ Górski K. *Ustrój państwa i Zakonu Krzyżackiego* / K. Górski. – Gdynia, 1938. – 72 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; T. 1., Z. 8).

знані медієвісти як Г. Лябуда (м. Келце), К. Тименецький, З. Войцеховський (м. Малінувек)⁵⁸. Чимало істориків продовжували свою роботу в екзилі, в результаті чого, після завершення війни було опубліковано велику кількість книг. Так в 1942 р. З. Войцеховський написав першу редакцію книги «Польща – Німеччина. Десять століть змагання», що вийшла в 1945 р.⁵⁹.

Після закінчення війни у травні 1945 р., на честь перемоги над Німеччиною, у Польщі відбулися урочисті на полі битви біля Грюнвальду, що увінчалися відкриттям невеликого пам'ятного знаку. У 1953 р. на цьому місці постав більший пам'ятник, що уособлював не лише переможців Грюнвальдської битви, але й вшановував вояків Армії Людової. Зрештою в 1960 р. з нагоди 550-ї річниці перемоги у Грюнвальдській битві очільники Польської Об'єднаної Робітничої Партії, на чолі з першим секретарем В. Гомулкою, ініціювали будівництво меморіального комплексу за проектом скульптора Є. Бандури та архітектора В. Ценцкевича, який складався з кількох пам'ятних символів: обеліску з викарбуваними обрисами воїнів, абстракції зібраних в оберемок польських і литовських знамен, об'ємної мапи бойовища, амфітеатру та власне музею⁶⁰.

Неабияку увагу привертала до себе Грюнвальдська епопея і в науковій царині. У 1955 р. С. М. Кучинський опублікував розлогу монографію під назвою Велика війна з Тевтонським Орденем в 1409–1411 рр.», де докладно описав перебіг польсько-литовсько-орденського конфлікту розглядуваного періоду⁶¹. Праця

⁵⁸ Kowalenko W. Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański / W. Kowalenko. – Poznań, 1961. – S. 25–36, 89–110; Hakmann J. Osreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als bezihungsgeschichtliches Problem / J. Hakmann. – Wiesbaden, 1996. – S. 257. – (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien; Bd. 3).

⁵⁹ Wojciechowski Z. Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania / Z. Wojciechowski. – Poznań, 1945. – 267 s.

⁶⁰ Ekdahl S. Tannenberg – Grunwald – Žalgiris: eine mittelalterliche Schlacht im Spiegel, deutscher, polnischer und litauischer Denkmäler / S. Ekdahl // ZfG. – Berlin, 2002. – Bd. 50. – H. 2. – S. 110–111.

⁶¹ Kuczyński S. M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411 / S. M. Kuczyński. – [wyd 1]. – Warszawa, 1955. – 531 s. (наступні видання: 1960, 1966, 1980, 1987 pp.).

С. М. Кучинського витримала 5 видань і до недавнього часу вважалася найґрунтовнішою працею з історії Великої війни.

Окрім Грюнвальдської епопеї, польські історики продовжували досліджувати ще одну важливу проблему польсько-орденських відносин, а саме питання автентичності привілеїв князя Конрада I Мазовецького для Тевтонського ордену. У 1954 р. побачила світ стаття Г. Лябуди, що була присвячена правовому становищу Хелмінської землі в 1228–1454 рр⁶². У своїй роботі дослідник окрему увагу приділив значенню крушвицького привілею, який на його думку мав зміст приватно-правного надання (йдеться насамперед про Хелмінську землю) Конрада I Мазовецького для хрестоносців із збереженням князівського патронату над цією територією. Бажання Ордену звільнитися з під опіки польського князя і стати повноправним володарем отриманих від нього земель, спонукало хрестоносців сфальшувати окремі положення крушвицького документу. Так орденські рицарі перетворилися на повноправних суверенів Хелмінської землі, яка на довгі роки була відірвана від Польщі. Стаття Г. Лябуди відіграла важливу роль у подальших дослідженнях даної проблеми.

У 1946 р. вийшла друком перша в польській історіографії синтетична робота з історії пруської держави Тевтонського Ордену, автором якої був К. Гурський⁶³. Видана відразу після закінчення війни, книга не позбавлена вражень від неї. В очах автора орденська держава постає колискою пруського мілітаризму, що становив велику загрозу для Польщі і сусідніх країн. Польсько-орденське протиборство К. Гурський розглядає через призму вікової боротьби поляків і німців, що за 600 років виліється у криваву Другу світову війну. Втрати поляками Гданського Помор'я сприяла консолідації народу і підштовхнула Польщу до зближення з Литвою. Перемога у Грюнвальдській битві, що на довгі роки зупинила німецьку експансію, стала найславетнішим днем усього польського середньовіччя⁶⁴.

⁶² Labuda G. Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228–1454 / G. Labuda // ПН. – Warszawa, 1954. – № 2–3. – S. 280–337.

⁶³ Górski K. Państwo Krzyżackie w Prusach / K. Górski. – Gdańsk; Bydgoszcz, 1946. – 295 s.

⁶⁴ Górski K. Państwo Krzyżackie... S. 85, 141.

У 1971 р., К. Гурський, опублікував нову працю з історії орденської держави, що вийшла італійською мовою і була своєрідним підсумком його 40-річних досліджень⁶⁵. Орден зображується К. Гурським у доволі непривабливих барвах. У розділі, що розповідає про окупацію хрестоносцями Гданська автор називає тевтонських рицарів агресорами та підступними загарбниками, котрі чинять грабежі і гвалти. Принагідно вчений критикує німецьких істориків передвоєнного часу за їх схвальні відгуки про загарбницьку політику Ордену⁶⁶. Одразу після свого виходу, праця К. Гурського привернула до себе увагу німецьких дослідників, ставши водночас об'єктом гострої полеміки, що розгорнулася на шпальтах австрійського наукового часопису «Римські історичні повідомлення» (*Römische Historische Mitteilungen*)⁶⁷.

У 1986 р. Г. Лябуда та М. Біскуп, опублікували розлогу працю-синтез з історії Ордену в Пруссії під назвою «Історія Тевтонського Ордену в Пруссії. Господарство – суспільство – держава – ідеологія». Головну увагу автори приділили суспільно-політичній і господарській організації орденської держави, ролі пруського і слов'янського елементів в її становленні та занепаді⁶⁸. Ця робота підсумувала результати досліджень польської історіографії до 80-х рр. ХХ ст.

До традиції польсько-орденського минулого зверталися не лише науковці, але й політики. Так, в 1986 р. з ініціативи Національної Ради Патріотичного Руху Народного Відродження, постав «Загальнопольський Грюнвальдський Комітет»

⁶⁵ Górski K. *L'ordine teutonico: alle origini dello stato prussiano* / K. Górski. – Torino, 1971. – 204 p. Згодом вийшов польськомовний варіант книги: *Idem. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego* / K. Górski. – Wrocław, 1977.

⁶⁶ *Ibid.* – S. S. 78–80.

⁶⁷ Arnold U. *L'ordine teutonico. Alle origini dello stato Prussiano* / U. Arnold // *Römische Historische Mitteilungen*. – Wien, 1974. – Bd. 16. – S. 191–204; Górski K. *W sprawie włoskiego wydania książki o zakonie krzyżackim i początkach państwa pruskiego* / K. Górski // *KMW*. – Olsztyn, 1975. – № 4. – S. 521–526; *Idem. Polemica ad Udo Arnold / K. Górski* // *Römische Historische Mitteilungen*. – Wien, 1977. – Bd. 19. – S. 179–185.

⁶⁸ Biskup M., Labuda G. *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia* / M. Biskup, G. Labuda. – Gdańsk, 1986. – 624 s. В 2000 р., вийшов німецькомовний переклад цієї праці: Biskup M., Labuda G. *Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesellschaft – Staat – Ideologie* / Biskup M., Labuda G. – Osnabrück, 2000. – 619 s.

(Ogólnopolski Komitet Grunwaldzki. Діяв до 1989 р.), завданням якого було пропагування слави польської зброї і плекання пам'яті про Грюнвальдську битву. Очолив комітет К. Барчиковський – член Політичного Бюро ЦК Польської Об'єднаної Робітничої Партії. До складу організації входили політики, представники духовенства, військових об'єднань, науковці та культурні діячі⁶⁹.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. проблематика польсько-орденських відносин знайшла відображення в монографіях В. Серадзана⁷⁰ та Б. Слівінського⁷¹.

Потужним центром дослідження культурно-історичних аспектів історії Тевтонського Ордену в Пруссії є музейний комплекс Мальборкського замку, на базі якого регулярно проводяться наукові конференції. Нещодавно (2010 р.) з нагоди 600-річчя Грюнвальдської битви у стінах замку відбулася міжнародна конференція «Грюнвальд – Танненберг – Жальгіріс 1410–2010» (Grunwald – Tannenberg – Žalgiris 1410–2010), у якій окрім польських та німецьких вчених взяли участь науковці з Литви, Білорусі, Швеції, Франції.

Того ж року в Мальборку, С. Южвяк, К. Квятковський, А. Шведа, С. Шибковський презентували колективну працю, присвячену Великій війні 1409–1411 рр.⁷². З часу публікації монументального доробку С. М. Кучинського, дане видання є спробою найгрунтовнішого аналітичного дослідження, предметом якого є грандіозний польсько-литовсько-орденський конфлікт. Авторами, на основі потужного комплексу джерел та результатів найновіших досліджень, проаналізовано широке коло проблем, дотичних Великої війни 1409–1411 рр. та Грюнвальдської битви 1410 р. зокрема, а разом з тим запропоновано нові методи і підходи до їх розв'язання.

⁶⁹ Osęka P. Adenauer von Jungingen, czyli jak komuniści pod Grunwaldem walczyli // Gazeta Wyborcza (інформацію запозичено з офіційного інтернет-сайту: <http://wyborcza.pl>).

⁷⁰ Sieradzan W. Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411–1466 / W. Sieradzan. – Toruń, 1999. – 274 s.

⁷¹ Śliwiński B. Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309 / B. Śliwiński. – Gdańsk, 2003. – 608 s.

⁷² Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411 / [Józwiak S., Kwiatkowski K., Szweda A., Szybkowski S.. – Malbork, 2010. – 846 s.

В російській дореволюційній історіографії дослідження розглядуваної нами проблеми не мало глибокого коріння. Відносини Польщі і Тевтонського Ордену розглядалися, зазвичай, як складова частина значно ширшої теми слов'яно-німецьких відносин у середні віки, а також як один з аспектів історії Росії.

Найбільше уваги дореволюційних російських дослідників привертала Грюнвальдська битва 1410 р., яка на думку більшості з них, стала символом перемоги згуртованого слов'янства над споконвічним його ворогом – німцями.

Одна з перших розвідок, присвячених Грюнвальдській битві належала М. О. Кояловичу⁷³. Його робота мала науково-популярний характер і була сповнена слов'янофільської тенденційності з відвертою панросійською складовою. Автор прагнув звеличити внесок російського народу у перемогу над німцями. Порівняння Грюнвальду з переможною для Московського князівства битвою на Куликовському полі 1380 р. лише підсилює ефект значимості російського сліду у славнозвісній події. Центральне місце в описі Грюнвальдського бою відводиться подвигу смоленських полків, який для автора є очевидним і безсумнівним. Владислав II Ягайло і поляки, в очах вченого, постають в образі нерішучих союзників Литви і Русі, яких князь Вітовт безперестанно закликає стати на про з ворогом. Антипатія з якою автор ставиться до поляків, називаючи їх: «найбільш нерозумними з-поміж слов'ян», відчувається майже на кожній сторінці його статті.

У 1888 р. у журналі «Министерства народного просвещения» вийшла друком стаття О. І. Барбашова⁷⁴. Вже на її початку автор надає битві світового значення, назвавши її боротьбою германо-романського Заходу зі слов'янським Сходом. Розвиваючи свою думку він вказує на одвічну боротьбу слов'ян і німців, в контексті якої формувалися їхні відносини у середні віки. Тевтонський Орден свого часу становив найбільшу небезпеку для польського, литовського і руського народу, однак об'єднані сили цих народів у вирішальній битві під Грюнвальдом здолали його. Чи не найбільша заслуга у тому належить руським полкам, які, на думку

⁷³ Коялович М. О. Грюнвальденская битва 1410 года / М. О. Коялович. – Санкт-Петербург, 1885. – 22 с.

⁷⁴ Барбашев А. И. Таненбергская битва / А. И. Барбашев // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1887. – Ч. 254. – С. 151–157.

вченого, становили половину всього союзного війська. Зауважимо, що праця О. Барбашова сповнена антинімецьких настроїв, що робить її надмірно суб'єктивною.

У 1909–1911 рр. з нагоди 500-річчя Грюнвальдської битви, вийшла низка робіт російських вчених: Д. І. Довгялла, М. Ф. Наркевича, С. Томіліна, В. Ф. Залесського, що були присвячені вікопомній події. Подібно до своїх попередників, вони розглядали історію полько-орденського протистояння винятково з позицій панславізму. Так головна причина грандіозного конфлікту, що вибухнув між Польщею та Орденем на початку XV ст. вбачалася в одвічному наступі німців на слов'янські землі. Сама Грюнвальдська битва називалася апогеєм слов'яно-німецької боротьби у добу середньовіччя⁷⁵.

Більшість названих істориків акцентували увагу на винятковій ролі руських, передусім смоленських полків у битві, чия відвага і хоробрість врятувала союзне військо у момент кризи і стала запорукою перемоги⁷⁶. Автори дорікають полякам тим, що вони привласнюють усю заслугу звитяги над Орденем. Водночас повсюдно наголошують на ідеї єдності слов'янських народів, що відіграла вирішальну роль у розгромі тевтонських рицарів⁷⁷.

В цілому ж активні спроби російської наукової спільноти, подібно до поляків, звеличити героїчний внесок свого народу у перемогу в доленосній битві, контрастували з небажанням уряду Російської імперії підтримати ідею масових урочистостей з нагоди ювілейної дати⁷⁸.

⁷⁵ Наркевич Н. Ф. Грюнфельде – Танненберг 1410 г. – Рига 1710 г. / Н. Ф. Наркевич // Военно-исторический вестник. – Киев, 1910. – № 7/8. – С. 5–35.

⁷⁶ Довгялло Д. И. Битва при Грюнвальде 15 июля 1410 г. (к 500-летнему юбилею) / Д. И. Довгялло. – Вильно, 1909. – С. 20; Томилин С. Грюнвальдская битва 1410 года: Военно-исторический очерк к пятисотлетию / С. Томилин. – Вильна, 1910. – С. 22; Залеский В. Ф. Грюнвальдский бой: прообраз единения славян (к тысячелетию борьбы славян с немцами) / В. Ф. Залеский. – Казань, 1911. – С. 198–201.

⁷⁷ Наркевич Н. Ф. Грюнфельде... С. 15; Довгялло Д. И. Битва при Грюнвальде... С. 4–5.

⁷⁸ Касович А. А. Празднование юбилеев Грюнвальдской битвы в XX веке / А. А. Касович // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования. – Санкт-Петербург, 2010. – № 2. – С. 83.

Революційні події 1917 р. та громадянська війна кардинально змінили подоби колишньої Російської імперії, на руїнах якої відбулося становлення нової держави – Радянського Союзу.

Радянська історіографія з її матеріалістичним розумінням історії розглядала проблему слов'яно-німецьких відносин під іншим кутом зору. Значний вплив на розвиток історичної науки в СРСР мала правляча ідеологія.

У 30–40-х рр. загострення ідеологічної боротьби між Німеччиною та Радянським Союзом дало поштовх до тиражування патріотичних студій наукового та популярно-наукового характеру, що змальовували перед читачем одвічну боротьбу слов'ян і німців. Головними сюжетами таких видань стали перемоги над тевтонськими рицарями, здобуті руським військом на чолі з князем Олександром Невським на Чудському озері (О. О. Строков, В. О. Баусевич, І. Берхін)⁷⁹ та об'єднаною коаліцією слов'янських держав в Грюнвальдській битві (М. Лапін, А. Турчинський)⁸⁰. Одночасно йшла напружена боротьба за «правдиву» історію, матеріали якої публікувалися у збірниках з красномовною назвою «Проти фашистської фальсифікації історії»⁸¹.

Нетривале радянсько-німецьке зближення, що розпочалося після укладення в серпні 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, призвело до тимчасового згортання кампанії з антинімецької пропаганди.

Несподіваний напад Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. спричинив ще більшу хвилю гнівного обурення в середовищі радянської наукової

⁷⁹ Строков А. А. Разгром немецких «псов-рыцарей» на льду Чудского озера в 1242 году / А. А. Строков // Новгородский исторический сборник. – Новгород, 1938. – Вып. 3/4. – С. 3–23; Баусевич В. А. Уничтожение Александром Невским немецко-рыцарского войска в Копорье / В. А. Баусевич // Новгородский исторический сборник. – Новгород, 1938. – Вып. 3/4. – С. 24–38; Берхин И. Борьба русского народа против немецких и шведских интервентов / И. Берхин // Молодой большевик. – Москва. – 1939. – № 8. – С. 38–45.

⁸⁰ Лапін Н., Турчинський А. Грюнвальдська битва. Разгром немецких рыцарей 15 июля 1410 года / Н. Лапін, А. Турчинський. – Москва, 1939. – 45 с.

⁸¹ Грацианский Н. П. Немецкий «Drang nach Osten» в фашистской историографии // Против фашистской фальсификации истории / Н. П. Грацианский; [под. ред. Ф. И. Нотовича]. – Москва; Ленинград, 1939. – С. 135–155.

спільноти, що вилилося у публікацію праць антинімецького спрямування з яскравим ідеологічним забарвленням. Лейтмотивом робіт радянських медієвістів стала вікова боротьба слов'янських (передусім руського) та прибалтійських народів проти німецької експансії у середні віки (М. П. Граціанський, В. І. Пічета, Я. Зутіс, С. Бахрушин, М. С. Державін, К. В. Базилевич)⁸².

Тематика польсько-німецької протистояння посіла центральне місце у статтях В. І. Пічети та Я. Зутіса. Неодноразово зупиняючись на загарбницькому наступі Тевтонського Ордену на польські землі, В. І. Пічета називав хрестоносців бандитами і найзапеклішими ворогами польського народу, а їх пруську державу – розбійницьким гніздом. Розкриваючи хід Грюнвальдської битви дослідник традиційно наголошував на вирішальній ролі смоленських полків у її переможному завершенні⁸³. Я. Зутіс вбачав у тевтонських рицарях середньовічних попередників фашистів. За головну передумову розгрому хрестоносців він вважав централізацію руської, польської та литовської держав, а також їхнє згуртування проти німецького загарбника. Перемога біля Грюнвальду на кілька століть призупинила німецький наступ на схід⁸⁴. Впродовж 50-х рр. головна увага радянських дослідників, як і раніше, була прикута до проблеми агресії Тевтонського Ордену проти Русі і народів

⁸² Пічета В. Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками / В. Пичета // Исторический журнал. – Москва, 1941. – № 9. – С. 64–73; Його ж. Русский народ в борьбе с германской агрессией и освободительное движение западных и южных славян / В. Пичета // Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии; [под ред. З. Р. Неядлы]. – Москва, 1944. – С. 6–31; Зутіс Я. Грюнвальд – конец могущества Тевтонского ордена / Я. Зутіс // Исторический журнал. – Москва, 1941. – № 9. – С. 74–80; Бахрушин С. Александр Невский и борьба русского народа с немецкой агрессией в XIII веке / С. Бахрушин // Вестник АН СССР. – Москва, 1942. – № 4. – С. 57–71; Грацианский Н. П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века: пособие для преподавателей / Н. П. Грацианский. – Москва, 1943. – 63 с.; Державин Н. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками / Н. Державин. – Москва, 1943. – 94 с.; Базилевич К. В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании: стенограмма публичной лекции, прочитанной 28 июня 1945 года в Лекционном зале в Москве / К. В. Базилевич. – Москва, 1945. – 19 с.

⁸³ Пічета В. Вековая борьба... С. 69–70.

⁸⁴ Зутіс Я. Грюнвальд... С. 74,77, 80.

Прибалтики. (В. Т. Пашуто⁸⁵, П. А. Стародубец⁸⁶, І. П. Шаскольський⁸⁷).

У 1960 р. в Москві відбулися урочистості з нагоди 550-річчя Грюнвальдської битви, що пройшли у формі наукових та культурно-просвітницьких заходів. Товариство радянсько-польської дружби спільно з Академією наук СРСР організували проведення урочистих зібрань, присвячених Грюнвальдській битві. 7 липня на розширеному засіданні Вченої ради Інституту слов'янознавства СРСР з доповідями на грюнвальдську тематику виступили знані науковці В. Д. Корольок, І. К. Горський та надзвичайний і повноважний посол Польської республіки в СРСР Б. Ящук. На екранах радянських кінотеатрів відбувся показ документального фільму «Уроки Грюнвальду» в якому, окрім власне опису битви, проводилися асоціативні порівняння між Тевтонським Орденом, Третім Рейхом і тогочасною владою ФРН⁸⁸.

Радянські дослідники також долучилися до заходів пов'язаних з ювілейною подією, опублікувавши кілька статей про Грюнвальдську битву⁸⁹. За два роки Академія наук СРСР в межах серії «Літературні пам'ятки» видала переклад фрагментів «Історії Польщі» Яна Длугоша з описом Грюнвальдської битви⁹⁰. У

⁸⁵ Пашуто В. Т. Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке / В. Т. Пашуто. – Москва, 1951. – 129 с.; Його ж. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век) / В. Т. Пашуто. – Москва, 1956. – 278 с.; Його ж. Борьба прусского народа за независимость / В. Т. Пашуто // История СССР. – Москва, 1957. – № 6. – С. 54–81; Його ж. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики против агрессии немецких, шведских и датских феодалов в XIII–XV веках / В. Т. Пашуто // ВИ. – Москва, 1969 – № 6. – С. 112–129; № 7. – С. 109–128.

⁸⁶ Стародубец П. А. Княжество Кокнесе в борьбе с немецкими захватчиками в Восточной Прибалтике в начале XIII века / П. А. Стародубец // СВ. – Москва, 1955. – Вып. 7. – С. 199–216.

⁸⁷ Шаскольский И. П. Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40–50-х гг. XIII в. // Исторические записки / И. П. Шаскольский. – Москва, 1953. – Т. 43. – С. 182–200.

⁸⁸ Касович А. А. Празднование юбилеев... С. 89.

⁸⁹ Пашуто В., Ючас М. 550-летие Грюнвальдской битвы / В. Пашуто, М. Ючас // Военно-исторический журнал. – Москва, 1960. – № 7. – 78–89; Караев Г. Н., Корольок В. Д. К 550-летию Грюнвальдской битвы / Г. Н. Караев, В. Д. Корольок // ВИ. – Москва, 1960. – № 7. – С. 92–100; Орехов А. М. К 550-летию Грюнвальдской битвы / А. М. Орехов // ВИ. – Москва, 1960. – № 10. – С. 148.

⁹⁰ Ян Длугош. Грюнвальдская битва / Ян Длугош; [изд. подгот. Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская]. – Москва – Ленинград, 1962. – 220 с.

додатках до видання містилася стаття Л. В. Разумовської «Ян Длугош і Грюнвальдська битва», де окрім біографії польського хроніста, дослідниця виклала історію польсько-орденських відносин у XIII–XV ст. На відміну від робіт попередників зміст цієї статті відзначався значно меншою тенденційністю та заполітизованістю⁹¹.

Однак ця стаття є радше винятком, оскільки антинімецькі настрої в середовищі радянської науки лишалися ще досить міцними. Свідомством того є запекле протистояння з німецькими «реваншистами» та «остфоршерами» (німецькими дослідниками Східної Європи) в історіографічній площині⁹².

Дослідженням взаємин Русі і прибалтійських народів з німецькими духовно-рицарськими орденами у 70–80 рр. продовжували займатися І. П. Шаскольський, О. Л. Назарова, Р. К. Батура⁹³. Історія польсько-орденських відносин предметно не розглядалися. Виняток становить стаття Б. М. Флорі присвячена Грюнвальдській битві⁹⁴. Робота загалом не репрезентувала кардинально нових поглядів на проблему, оскільки автор у своїх судженнях спирався передусім на здобутки тогочасної польської історіографії.

Пострадянська російська історіографія 90-х рр. XX – початку XXI ст. частково успадкувала головні теми досліджень минулих десятиліть, що зводилися до розробки проблем спротиву руських та прибалтійських земель хрестоносній

⁹¹ Там само. – С. 158–190.

⁹² Тульчинский М. Р. Адвокаты реванша: западногерманский «остфоршунг» на службе боннской реваншистской политики / М. Р. Тульчинский – Москва, 1963. – 118 с.; Пашуто В. Т. Реваншисты – псевдоисторики России. – Москва, 1971. – 160 с.

⁹³ Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. / И. П. Шаскольский. – Ленинград, 1978. – 245 с.; Назарова Е. Л. Национально-освободительная борьба ливов в начале XIII в. / Е. Л. Назарова // ВИ. – Москва, 1982. – № 1. – С. 94–107; Баура Р. К. Оборона правобережья Нижнего Немана против агрессии Тевтонского ордена (XIII – начало XIV в.) / Р. К. Баура // Древнейшие государства на территории СССР (1985). – Москва, 1986. – С. 184–193.

⁹⁴ Флоря Б. Н. Грюнвальдская битва / Б. Н. Флоря // ВИ. – Москва, 1985. – № 7. – С. 105–112.

експансії західних держав та відносин Русі з духовно-рицарськими орденами⁹⁵. Натомість все більше уваги російські науковці звертали на дослідження державотворчих, суспільно-політичних, соціокультурних, ментальних аспектів історії німецьких духовно-рицарських орденів в Прибалтиці. Серед нових напрямків, що зараз активно розвиваються російськими медієвістами можна назвати дослідження: історичних пам'яток літератури Тевтонського Ордену в Пруссії (В. І. Матузова⁹⁶), колективної свідомості та самоідентичності братії Тевтонського ордену в Пруссії (А. С. Котов⁹⁷, Д. В. Байдуз⁹⁸), історії Ордену

⁹⁵ Матузова В. И. Тевтонский орден в осуществлении планов проникновения папской курии на Русь / В. И. Матузова // Восточная Европа в древности и средневековье: древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей (Чтения памяти В. Т. Пашуто, Москва 18–20 апреля 1994 г.). – Москва, 1994. – С. 59–60; Кучкин В. А. Борьба Александра Невского против Тевтонского ордена / В. А. Кучкин // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. – Москва, 1999. – С. 130–137; Назарова Е. Л. Крестовый поход на Русь в 1240 г. (организация и планы) / Е. Л. Назарова // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пашуто. – Москва, 1999. – С. 190–202; Її ж. Крестовые походы за р. Нарву в XIII в.: планы и их реализация / Е. Л. Назарова // Метаморфозы истории. – Вена; Псков, 2002. – Вып. 2. – С. 21–42; Її ж. Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов / Е. Л. Назарова // Балто-славянские исследования. – Москва, 2002. – Т. 15. – С. 29–41; Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии / В. И. Матузова, Е. Л. Назарова. – Москва, 2002. – 488 с.

⁹⁶ Матузова В. И. «Книга отцов церкви» – памятник литературы Немецкого ордена: автор как член корпорации / В. И. Матузова // Восточная Европа в древности и средневековье: автор и его текст (XV Чтения памяти В. Т. Пашуто, Москва 17–19 апреля 2003 г.). – Москва, 2003. – С. 152–156; Її ж. Создание исторической памяти: ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии / В. И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы (2001). – Москва, 2003. – С. 272–277; Її ж. Видения в литературных памятниках Тевтонского ордена (XIII–XIV вв.) / В. И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы (2003). – Москва, 2005. – С. 143–150; Її ж. К вопросу создания исторической памяти: ранние письменные памятники Тевтонского Ордена в Пруссии // Государство, религия, церковь в России и за рубежом / В. И. Матузова. – Москва, 2010. – № 1. – С. 34–48.

⁹⁷ Котов А. С. Братия Тевтонского ордена в Пруссии XIV – сер. XV вв.: трансформация психосоциальной идентичности в контексте специфики процессов «Перехода»: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / А. С. Котов. – Томск, 2010. – 26 с.

мечоносців (А. А. Конопленко⁹⁹), пруської держави Тевтонського Ордену (Т. В. Трокаль¹⁰⁰).

Загалом слід відзначити, що проблематика відносин Польщі і Тевтонського Ордену майже не розглядається сучасними російськими дослідниками. Попри те, в останні роки прослідковується зростання певного інтересу до цієї теми. Яскравим прикладом цього слугує міжнародна конференція присвячена 600-річчю Грюнвальдської битви «Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время», що відбулася у стінах Санкт-Петербурзького університету в 2010 році.

Розпочинаючи огляд української історіографії слід звернути увагу на працю знаного українського медієвіста М. В. Бречкевича,¹⁰¹ яку він присвятив гдансько-поморському князю Святополку II (1902). Розглядаючи політичну діяльність згаданого князя, М. В. Бречкевич доволі багато місця у своїй роботі приділив аналізу його відносин з Тевтонським Орденом. Особисті симпатії автора лишаються майже не помітними, що додає роботі об'єктивності. Там де вони все ж присутні то стоять на боці Святополка Поморського, землі якого стали предметом зазіхань прийшлих чужинців з власними політичними амбіціями, що ними були тевтонські рицарі¹⁰². Зрадливість та недалекоглядність молодших братів Святополка, що стали союзниками хрестоносців, допомогла останнім прибрати до рук частину земель Поморського князівства. Польських князів дослідник згадує з деякою стриманістю і лише констатує факт їхньої співпраці з Орденом проти гдансько-поморського князя. Написана у дусі позитивізму з чіткою прив'язкою тексту дослідження до джерел з

⁹⁸ Байдуж Д. В. Самосознание и эмблематика Немецкого ордена: конец XII – начало XIV веков: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Д. В. Байдуж. – Тюмень 2007. – 23 с.

⁹⁹ Конопленко А. А. Орден меченосцев в политической истории Ливонии: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / А. А. Конопленко. – Саратов, 2005. – 29 с.

¹⁰⁰ Трокаль Т. В. Государство Тевтонского ордена в Пруссии в XIII – начале XIV века: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Т. В. Трокаль. – Москва, 2004. – 20 с.

¹⁰¹ Бречкевич М. Святополк, князь Поморский / М. Бречкевич. – Юрьев, 1902. – 34 с.

¹⁰² Там само. – С. 17, 34.

їх розлогим цитуванням монографія М. В. Бречкевича до сьогодні зберігає свою наукову цінність.

М. В. Бречкевич мав власне бачення проблеми польсько-орденських відносин. За час роботи у Київському університеті (з 1944 до 1950 р.), він написав кілька праць з історії слов'ян і німців у середні віки, які нажалі лишилися неопублікованими. Одна з них мала назву «Польща, Литва і Тевтонський орден на початку XV ст.»¹⁰³

Для сучасних українських науковців пріоритетними стали питання політико-дипломатичних взаємин Галицько-Волинського князівства з Тевтонським Орденем у XIII–XIV ст., та проблема участі руського рицарства у Великій війні 1409–1411 рр. До істориків, що досліджують ці аспекти належать О. М. Масан¹⁰⁴, В. С. Ідзьо¹⁰⁵, Л. В. Войтович¹⁰⁶ та М. Ю. Відейко¹⁰⁷. Іншим напрямком досліджень українських

¹⁰³ Рудь М. О. З історії славістики в Київському університеті: М. В. Бречкевич (1870–1963) / М. О. Рудь // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 1995. – Історія. – Вип. 33. – С. 41.

¹⁰⁴ Масан О. М. Добжинський орден (до історії Дорогичинського інциденту 1237 року) / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41–52; Вип. 2. – С. 52–62; Його ж. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / О. М. Масан // IV Міжнародний конгрес українців. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Історія. – Ч. 1. – С. 74–79; Його ж. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2008. – Т. 2. – С. 137–149; Його ж. Німецький Орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1. – С. 78–87; Його ж (у співавторстві). Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) / О. Масан, А. Федорук // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2003. – Т. 2. – С. 59–67; Його ж. Участь рицарів з України у Великій війні 1409–1411 рр. / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2006. – Т. 1. – С. 74–85.

¹⁰⁵ Ідзьо В. Король Данило та Українська держава в XIII ст. у взаємовідносинах з Тевтонським Орденем / В. Ідзьо // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації українців. – Чернівці, 2003. – Історія. – Ч. 1. – С. 97–101.

¹⁰⁶ Войтович Л. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Л. Войтович // Український історичний журнал. – Київ, 2010. – № 6. – С. 4–17.

¹⁰⁷ Відейко М. Ю. Грюнвальд: хоругви зі сходу / М. Ю. Відейко. – Київ, 2010. – 63 с.

вчених, який репрезентують роботи О. М. Масана є історія Тевтонського Ордену та його пруської держави¹⁰⁸.

У контексті історіографічного огляду нашої теми варто звернути додаткову увагу на одну з останніх праць О. М. Масана, яку він присвятив генезі, змісту та значенню Кревської унії 1385 р. У статті вчений зрєвізував погляди представників старшої української та радянської історіографії, стосовно воєнної діяльності Тевтонського Ордену проти Литви у XIV ст., як головної причини до укладення Кревської династичної унії між Польським Королівством та Великим князівством Литовським. Дослідник, наголосив на однобічності такого підходу, і зауважив, що Кревська унія означала для Литви рішучий цивілізаційний вибір на користь західноєвропейської католицької спільноти, який мав сприяти консолідації політичної еліти та зміцненню держави¹⁰⁹.

Загалом завдяки плідній науковій праці О. М. Масана в українській історіографії закладені підвалини у вивченні Тевтонського Ордену, воєнно-політична діяльність якого відіграла помітну роль в історії Центрально-Східної Європи.

Отже, можна зробити висновок, що історія польсько-орденських відносин у добу середньовіччя посідала важливе місце у дослідженнях польської та німецької історіографії XIX–XXI ст. Лише окремими її аспектами цікавилися дослідники дореволюційної Росії, Радянського Союзу та пострадянської Росії.

¹⁰⁸ Масан О. М. Бюргерське землеволодіння у Пруссії у XIII–XV ст. (На прикладі міста Торуня) / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1997. – Вип. 3. – С. 55–65; Його ж. Давньопруське суспільство у світлі Крістбурзького договору 1249 р. / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 48–56; Т. 2. – С. 36–57; Його ж. Німецький Орден у Семигороді / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 74–94; Його ж. Пруський Союз (з історії станової опозиції в державі Німецького Ордену) / О. М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т. 1. – С. 74–94; Чернівці, 2002. – Т. 2. – С. 27–45.

¹⁰⁹ Масан О. Кревська унія 1385 року: генеза, зміст і значення / О. Масан // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці, 2009. – Т. 8. – С. 105–117.

Найбільше вчені цікавилися питаннями автентичності привілеїв для Тевтонського Ордену, що визначали його правно-політичний статус в Пруссії; окупації Орденом Гданського Помор'я у 1308–1309 рр.; Великої війни 1409–1411 рр. і Грюнвальдської битви 1410 р.

Відчутний вплив на перебіг досліджень мали Перша та Друга світові війни. Чимало праць написаних німецькими, польськими, радянськими науковцями в до або післявоєнний період вирізнялися певним ідеологічним забарвленням, що відбивало політичні переконання їхніх авторів.

В останній третині ХХ ст. в умовах процесу гуманізації та інтернаціоналізації світової науки відбулися суттєві зрушення у налагодженні співпраці між польськими та німецькими дослідниками.

В сучасній українській історичній науці розглядувана проблематика ще не отримала належного висвітлення і потребує окремого дослідження.

1.3. Джерела

Історія польсько-орденського сусідства нараховує три століття. Протягом цього часу між Польщею та Пруссією активно розвивалися політико-дипломатичні відносини, укладалися міждержавні договори, проходили війни. Усі ці події закарбувалися не лише у пам'яті сучасників, але й знайшли своє відображення на сторінках документів та історичних творів.

Джерельна база дослідження є доволі розлогою. Вона представлена передусім писемними пам'ятками, які можна розділити на дві групи: наративні та документальні.

З-поміж наративних джерел на особливу увагу заслуговують хроніки, аннали, літописи, реляції, що відображають загальне історичне тло регіону і процес його розвитку в певну епоху з характерними для неї політичними, військовими, релігійними, економічними та соціальними явищами. Звісна річ, не всі хроніки охоплюють такий широкий спектр суспільного життя. Частина з них має вужче спрямування і присвячена, зокрема, окремим військово-політичним подіям, як

наприклад поморсько-орденський конфлікт 1236–1253 рр., польсько-орденська війна 1327–1332 рр., Велика війна 1409–1411 рр. тощо. Переважна більшість оповідних джерел, що безпосередньо чи опосередковано висвітлюють різні аспекти польсько-орденських відносин у XIII–XV ст. постала на теренах Польщі та Пруссії, однак деякі важливі відомості містяться також на сторінках чеських, угорських, руських, хронік та літописів. З огляду на це, доречно було б класифікувати їх за проблемно-хронологічною і територіально-географічною ознаками.

Ступінь достовірності та повноти з якою висвітлені ті чи інші події властиво залежали від кількох факторів: часу життя хроніста, його соціального статусу, політичних симпатій та ідейних переконань автора або його покровителів. Жодна хроніка з об'єктивних причин не позбавлена суб'єктивних тенденцій, позаяк вона віддзеркалює певну ідеологічну лінію на що неодмінно слід зважати.

Етнічна належність авторів на той час не мала визначального впливу на формування їхньої політичної позиції, тоді як більш значущу роль відіграло підданство. Приміром абат Станіслав, автор «Хроніки» олівського монастиря, що неподалік Гданська, хоча й був поморянином польського походження, проте не відзначався надмірною прихильністю до поляків, натомість тісно співпрацював з Тевтонським Орденем – тогочасним володарем Гданського Помор'я.

Розпочинаючи джерелознавчий аналіз охарактеризуємо спочатку найважливіші наративні пам'ятки польського походження, після чого перейдемо до оповідних джерел Ордену.

«*Великопольська хроніка*» є витвором польської історіографії XIII–XIV ст., що збереглася як частина великого зводу різноманітних історичних творів, укладених наприкінці XIV ст. при гнезненській кафедрі під загальним заголовком «*Chronica magna seu longa Polonorum seu Lehitorum*»¹¹⁰.

Питання про особу автора твору і час його написання, до сьогодні лишається відкритим. На думку вчених, найбільш ймовірними кандидатами на авторство

¹¹⁰ Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis / Boguphal // МРН. – Lwów, 1872. – Т. 2. – S. 467–600; Chronica Poloniae Maioris // МРН series nova; [wstęp i komentarz B. Kürbis]. – Warszawa, 1970. – Т. 8. – 248 s.

можуть бути: познанський єпископ Богухвал II (?–1253 рр.), познанський кустош Годзислав Башко (бл. 1252–бл. 1283 рр.) та королівський підканцлер, архідиякон гнезненський Янко з Чарнкова.

Хронологічно пам'ятка охоплює період від легендарних часів до 1273 р. Композиційно «Хроніка» складається зі 164 глав, і умовно поділяється на дві частини. Перша базується на матеріалі «Польської хроніки» Вінцентія Кадлубка (до 1202 р.). У другій частині, що є оригінальним витвором автора, розповідається власне про події, що відбулися на теренах Польщі і сусідніх країн у XIII ст.¹¹¹.

Повідомлення про зв'язки польських князів з Тевтонським Орденем зринають на сторінках «Хроніки» всього кілька разів. Вперше автор згадує хрестоносців в контексті пруських набігів на мазовецьке князівство. Князь Конрад I Мазовецький, щоб убезпечити свої землі від язичників, за намовою площького єпископа Гюнтера та сілезького князя Генрика I Бородатого, дарує Ордену Хелмінську землю (розд. 66); Друга згадка пов'язана з вибухом першого пруського повстання проти Ордену (1243 р.), інспірованого князем Гданського Помор'я Святополком II і початком поморсько-орденської війни. Союзниками хрестоносців у цій війні виступили польські князі. Втретє – у зв'язку з відходом литовського короля Міндовга від християнства. Вчетверте, тевтонські рицарі згадуються хроністом під 1261 р., як учасники хрестового походу (спільно з польськими князями) на Литву, який закінчився поразкою хрестоносного війська біля Покарвісу. Востаннє «бородаті брати», як називає їх автор, з'являються в тексті під 1268 р. – коли мало місце їхнє зближення з іновроцлавським князем Земомислом (1245/1248–1287 рр.). Порозуміння князя з хрестоносцями, обернулося для нього бунтом підданих.

¹¹¹ Kürbis B. *Studia nad Kroniką Wielkopolską* / B. Kürbis. – Poznań, 1952. – 186 s.; Idem. *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku* / B. Kürbisówna. – Warszawa, 1959. – S. 15–20; Idem. *Dziejopisarstwo polskiej do połowy XV wieku. Dążenia poznawcze i poglądy* / B. Kürbisówna // *Studia i materialy z dziejów nauki polskiej. Seria A.* – Warszawa, 1966. – Z. 9. – S. 107–123; Idem. *Chronica Poloniae Maioris...* S. V–XXVII; Łowmiański H. *Kiedy powstała Kronika Wielkopolska* / H. Łowmiański // *PH.* – Warszawa, 1960 – R. 51. – S. 398–410; «Великая хроника» о Польше Руси и их соседях XI–XIII вв.: Перевод и комментарии; [под. ред. В. Л. Янина; сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. – Москва, 1987. – С. 9–19.

Попри лаконічність свідчень «Великопольська хроніка» є цінним джерелом для реконструкції відносин Польщі і Тевтонського Ордену у XIII ст.

Однією з найцінніших пам'яток польського історіописання XIV ст. є «Хроніка Янка з Чарнкова», що подібно до Великопольської хроніки збереглася у 9 рукописах XIV–XV ст., і є складовою частиною зводу «Великої хроніки» (*Chronica magna*). Текст хроніки написаний в 1370–1384 рр. Її автор Ян з Чарнкова (бл. 1320–1386/1387 рр.) архідиякон гнезненський, у свій час обіймав уряд королівського підканцлера (1366–1371 рр.) при дворі Казимира III. Хроніка оповідає про події, що сталися в Польському Королівстві за правління Людовіка I Угорського і в часи безкоролів'я¹¹².

У польському виданні латинського тексту хроніки, що вміщений в другому томі серії «*Monumenta Poloniae Historica*», знаходилися фрагменти інших історіографічних творів¹¹³. Наприкінці XIX ст., завдячуючи дослідженням В. Кентшинського, вдалося встановити, що перші три розділи, приписувані раніше Янові з Чарнкова, не належать до його твору. Перші два розділи, у яких розповідається про смерть Владислава Локєтка і коронацію Казимира III, є окремими записками, що походять з XIV ст. Натомість третій розділ, що оповідає про правління Казимира III, є фрагментом так званої «Краківської кафедральної хроніки» – джерела, що постало у королівському замку на Вавелі, в середовищі місцевого духовенства. Згадана хроніка охоплює період 1202–1377 рр., утім переважна її частина присвячена діянням Казимира III Великого¹¹⁴.

Тематика відносин Польщі з хрестоносцями відображена у формі спорадичних згадок. Це зумовлено насамперед тим, що описаний у творі Яна з Чарнкова історичний пласт припадає на період польсько-орденського «вічного миру», що

¹¹² Kürbisówna B. *Dziejopisarstwo wielkopolskie...* S. 20–22; Sieradzki J. *Sprawa Janka z Czarnkowa i jego utwór* / J. Sieradzki // *Studia Źródłoznawcze*. – Warszawa; Poznań, 1959. – T. 4. – S. 33–57; Dąbrowski J. *Dawnie dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)* / J. Dąbrowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 140–162.

¹¹³ Joannis de Czarnkow *Chronicon Polonorum* / Joannis de Czarnkow // *MPH*. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 601–756.

¹¹⁴ Kętrzyński W. *O rocznikach polskich* / W. Kętrzyński // *Rozprawy Akademii Umiejętności*. – Kraków, 1897. – Wyd. Hist.-Fil. – Ser. 2 – T. 9 – S. 164–354.

тривав з 1343 до 1409 р. Одне з таких повідомлень, стосується гневковського князя Владислава Білого (1327/1333–1388 рр.), який в 1366 р., брав участь в поході Ордену на Литву. Ще кілька разів автор згадує Орден в контексті міжособних конфліктів, що точилися між литовськими князями і хрестових походів тевтонських рицарів на Литву.

До окремої категорії польських наративів слід віднести джерела «Грюнвальдського циклу», до яких належать, зокрема, «Хроніка конфлікту» невідомого автора та «Прусські знамена» Яна Длугоша.

«Хроніка конфлікту короля Польщі Владислава з хрестоносцями року Божого 1410» (*Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410*) – одне з найважливіших джерел до історії Великої війни 1409–1411 рр., і Грюнвальдської битви зокрема¹¹⁵. Достеменно невідомо, хто був автором хроніки і коли вона була створена. Перший видавець «Хроніки конфлікту» Е. Штрельке висунув припущення, що вона писалася наприкінці 1410 р., а її автор був духовною особою і походив з найближчого оточення короля Владислава II Ягайла¹¹⁶.

З. Целіховський – третій видавець «Хроніки конфлікту» вважав, що її авторство, ймовірно, належить королівському підканцлеру Миколаю Тромбі – безпосередньому учаснику пруської кампанії 1410 р. Текст «Хроніки», на думку вченого був написаний в 1411 р.¹¹⁷. Дослідники, що в подальшому зверталися до вивчення пам'ятки здебільшого не відходили від версії З. Целіховського щодо ідентифікації її автора¹¹⁸.

¹¹⁵ *Cronica conflictus* // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 434–439; *Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410* // MPH. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 897–905.

¹¹⁶ *Cronica conflictus* // SRP... S. 434.

¹¹⁷ *Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410. Z rękopisu Biblioteki Kórnickiej*; [wyd. Z. Celichowski]. – Poznań, 1911. – S. 11–12.

¹¹⁸ Дещо відособлено стоїть думка А. Надольського, який авторство хроніки приписував Збігневу Олеснецькому, що на час Грюнвальдської битви виконував функції секретаря при королівській канцелярії. Nadolski A. Rozważania o Grunwaldzie / A. Nadolski // KH. – Warszawa, 1980. – R. 87. – № 2. – S. 448–449; Idem. Grunwald 1410. – [wyd. 2]. – Warszawa, 1996. – S. 8.

Іншим важливим питанням, що від початку виявлення рукопису «Хроніки» привертало увагу наукової спільноти було питання про взаємозалежність «Хроніки конфлікту» з «Історією Польщі» Яна Длугоша. У 1886 р. німецький дослідник Г. Келер вбачаючи певний зв'язок між обома джерелами, стверджував, що Ян Длугош використовував відомості з «Хроніки конфлікту» при написанні власної праці¹¹⁹. Деяко іншої думки був Ф. Тунерт, котрий висунув гіпотезу про існування спільного «праджерела», яким послуговувалися автор «Хроніки конфлікту» і Ян Длугош. Окрім того Ф. Тунерт помітив певну схожість між текстом «Хроніки конфлікту» та обвинувальним листом проти Тевтонського Ордену, який польська делегація виставила на Констанцькому соборі в 1416 р. Цей лист, на думку дослідника, був джерелом «Хроніки конфлікту»¹²⁰. Пізніше, гіпотезу Ф. Тунерта, з деякими зауваженнями, підтримали К. Хевекер і С. Куйот¹²¹.

З власною концепцією взаємозалежності двох ключових джерел до Грюнвальдської битви долучився до дискусії А. Прохаска. У 1910 р. він опублікував статтю «Длугош і Хроніка конфлікту про Грюнвальдську битву», де доводив, що наявний текст «Хроніки конфлікту» – то лише скорочений варіант повнішого і розлогішого оригіналу, який був написаний у 1410 або 1411 р. Саме це первинне джерело і використовував Ян Длугош у своїй хроніці, коли описував події Грюнвальдської битви¹²². Пріоритетну цінність А. Прохаска безапеляційно надав твору Яна Длугоша зауваживши, що «Хроніка конфлікту» була важливим джерелом для Длугоша, однак хибною, на його погляд, є думка тих істориків, котрі вважають

¹¹⁹ Köhler G. Die Entwicklung des Kriegswessens und der Kriegführung in der Ritterzeit von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen / G. Köhler. – Breslau, 1886. – S. 714.

¹²⁰ Thunert F. Der Grosse Krieg zwischen Polen und Deutschen Orden, 1410 bis 1. Februar 1411 / F. Thunert // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – Danzig, 1886. – H. 16. – S. 93–104.

¹²¹ Heveker K. Die Schlacht bei Tannenberg: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität / K. Heveker. – Berlin, 1906. – S. 11; Kujot S. Wojna / S. Kujot // Roczniki TNT. – Toruń, 1910. – R. 17. – S. 139.

¹²² Prochaska A. Długosz a Cronica conflictus o grunwaldzkiej bitwie / A. Prochaska // KH. – Warszawa 1910. – R. 24. – S. 411–419.

достовірність її змісту вищою від опису Длугоша»¹²³. Погляди А. Прохаски відігравали значну роль у подальших дослідженнях «Хроніки конфлікту» (докладний перебіг цих досліджень до початку 80-х рр. ХХ ст., подав С. Екдаль¹²⁴) і до сьогодні вони зберігають свою актуальність¹²⁵.

Менш інформативною щодо опису військово-тактичних дій Грюнвальдської битви, проте не менш важливою у дослідженні інших її аспектів є пам'ятка, що має назву «Прусські знамена» (*Banderia Prutenorum*)¹²⁶. 15 липня 1410 р., польсько-литовсько-руське військо розгромивши тевтонських рицарів у битві біля Грюнвальду здобуло орденські знамена, які польський король Владислав II Ягайло звелів встановити в каплиці св. Станіслава на Вавельському замку в Кракові. Згодом до них долучилися ще кілька трофейних знамен, захоплених польськими рицарями в битвах з хрестоносцями біля Коронова (10 жовтня 1410 р.) та Накла (13 вересня 1431)¹²⁷.

У 1448 р. під орудою Яна Длугоша, постав ілюстрований рукопис із зображеннями 56 орденських стягів. Кольорові малюнки до рукопису виконав

¹²³ Ibid. – 419–420.

¹²⁴ Ekdahl S. Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen / S. Ekdahl. – Berlin, 1982. – Bd. 1. – S. 139–149 (нещодавно вийшло польськомовне видання праці С. Екдаля: Ekdahl S. Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami / S. Ekdahl; [przet. M. Dorna]. – Kraków, 2010. – 352 s.). Сам С. Екдаль, вказує на тенденційний характер «Хроніки конфлікту» і називає її витвором польської пропаганди спрямованої проти Ордену, адресатом якої мала бути передусім європейська громадськість. Попри те, автор доволі високо оцінює значення хроніки, уважаючи її одним з найважливіших і найзахопливіших джерел до історії Грюнвальдської битви (S. 146–149).

¹²⁵ Див. останню фундаментальну працю з історії Великої війни: Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411 / [Józwiak S., Kwiatkowski K., Szweđa A., Szybkowski S.]. – Malbork, 2010. – S. 16–17.

¹²⁶ Останні видання: Joannis Dlugosii Banderia Prutenorum / Joannis Dlugosz; [ed. K. Górski]. – Warszawa, 1958. – 339 s; Ekdahl S. Die «Banderia Prutenorum» des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410 / S. Ekdahl. – Göttingen, 1976. – 315 s.

¹²⁷ Joannis Dlugosii Banderia... S. 5; Десять знамен поляки віддали литовцям: Ekdahl S. Die «Banderia Prutenorum»... S. 73–87; Górski K. Litewskie powiązania «Banderia Prutenorum» Jana Długosza. Na marginesie książki Svena Ekdahla / K. Górski // Długossiana: studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa, 1980. – Cz. 1. – S. 168–173.

краківський художник Станіслав Дурінк. До репродукції кожного зі знамен, Ян Длугош написав короткий коментар про командира загону (подекуди також хорунжого) та його особовий склад.

У порівнянні з описом орденських знамен наведених Яном Длугошем в його «Анналах», відомості подані в «Прусських знаменах» мають низку розбіжностей, що спонукає дослідника до комплексного аналізу обох джерел.

«Прусські знамена» є одним з найважливіших джерел до історії Грюнвальдської битви, оскільки з нього ми дізнаємося про тогочасну організацію армії Тевтонського Ордену, особовий склад загонів (хто воював під тим чи іншим знаменом: брати-рицарі, місцева знать, «гості», міщани або найманці) та їх чисельність, що допомагає встановити чисельність усього війська.

Насамкінець перейдемо до розгляду праці найвидатнішого польського хроніста та історика доби середньовіччя Яна Длугоша (1415–1480), що має назву «*Аннали або хроніки славного Королівства Польського*» (*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*)¹²⁸.

Майбутній історик народився в 1415 р. в Бжезниці в шляхетській родині герба Венява. Його батько – Ян Длугош з Недзельська, добув собі слави у битві біля Грюнвальду, де полонив двох знатних хрестоносців – Маркварда фон Зальцбаха, комтура рагнітського та Фрідріха Шенберга, фогта самбійського – особистих ворогів великого князя литовського Вітовта. За це король нагородив його посадою старости бжезницького.

Перші роки навчання Яна Длугоша промайнули в парафіяльній школі в Новому Корчині, де його батько з 1421 р., тримав уряд старости. Наступні кілька років він студіював в Краківському університеті – найпрестижнішому навчальному закладі Польського Королівства. У 1431 р. Длугошу поталанило потрапити на службу до канцелярії краківського єпископа Збігнева Олесницького (1489–1455 рр.), з яким у молодого вченого зав'язалася тісні, дружні стосунки. Саме після заохочувань з боку

¹²⁸ Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Joannis Dlugosz; [ed. I. Pauli, A. Przewdziecki]. – Cracoviae, 1873–1878. – Т. 1–5; Ioannis Dlugossii annales seu Cronicae incliti regni Poloniae / Ioannis Dlugosz ; [ed. I Dąbrowski, S. Budkowa]. – Varsaviae, 1964–1985. – Т. 1–5.

Збігнева Олесницького Ян Длугош взявся за написання своєї монументальної праці – «Історії Польщі» роботу над якою він розпочав після 1455 р.¹²⁹.

За час виконання функцій канцеляриста, пізніше секретаря єпископа та краківського каноніка, Длугош детально ознайомився з проблемою польсько-орденських конфліктів. Тоді ж сформувалася ставлення його до Тевтонського Ордену, який в очах майбутнього історика постає найлютішим ворогом польського народу, а орденські рицарі – грабіжниками і нищителями рідних земель. Він був запеклим прибічником ідеї про споконвічну і невід’ємну належність Гданського Помор’я і Хелмінської землі до Польської Корони. Особисті переконання Яна Длугоша помітно вплинули на стиль написання його праці, на що безумовно слід зважати.

Ще перед написанням свого величного твору, збираючи матеріали Длугош значну увагу приділяв аналізу документальних актів, що засвідчували право Польщі на володіння цими землями¹³⁰. Цінність багатотомного (складається з 12 книг) доробку Длугоша полягає у тому, що він написаний на основі великої кількості різноманітних документів, літописів, хронік віднайдених і опрацьованих автором.

«Аннали» Яна Длугоша охоплюють величезний пласт історії (від легендарних часів до кінця XV ст.), що надає їм статус надважливого джерела для історії Польщі та її відносин з сусідами. Стосункам Польського Королівства з Тевтонським Орденем відводиться багато місця. Варто одразу ж зауважити, що до тих відомостей, які відображають більш ранні періоди польсько-орденських відносин скажімо у XIII ст., слід ставитися доволі обережно, оскільки проміжок часу, що

¹²⁹ Докладніше про життєвий шлях Яна Длугоша див: Bobrzyński M., Smolka S. Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie / M. Bobrzyński, S. Smolka. – Kraków, 1893; Semkowicz-Zarembina W. Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza / W. Semkowicz-Zarembina. – Kraków, 1952. – 86 s.; Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego (Księga pierwsza. Księga druga, [Do roku 1038]) / Jan Długosz; [tłum. W. Semkowicz-Zarembina; wstęp i kom. J. Dąbrowskiego]. – Warszawa, 1962. – T. 1. – 367 s.; Dąbrowski J. Dawnie dziejopisarstwo polskie... S. 193–220.

¹³⁰ Gawęda S. Ocena niektórych problemów historii ojczystej w «Rocznikach» Jana Długosza / S. Gawęda // Długossiana: studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa, 1980. – Cz. 1. – S. 190–196.

відділяє автора від тих подій доволі значний. Якісно вищу інформаційну цінність несуть описи подій хронологічно ближчих автору. Так неоціненими є свідчення про політико-дипломатичні відносини Польщі з Тевтонським Орденом другої половини XIV – першої половини XV ст. Особливу увагу Ян Длугош приділив висвітленню польсько-орденських збройних конфліктів. Саме перу Длугоша належить найбільш детальний і повний опис Грюнвальдської битви. На велику довіру заслуговують описи подій, процесів та явищ свідком або сучасником яких був сам автор. Перебуваючи на королівській службі, Ян Длугош був учасником багатьох дипломатичних місій і під час перебігу Тринадцятирічної війни (1454–1466 рр.) кілька разів відвідував Пруссію і Гданське Помор'я. У 1466 р. Длугош, як один з представників польської делегації, був присутній під час обговорення і укладення статей Другого Торунського миру між Польським Королівством та Тевтонським Орденом¹³¹.

З нарративних джерел, що виникли на теренах держави Тевтонського Ордену на особливу увагу заслуговує «Хроніка землі Прусської» орденського священника Петра з Дусбурга, основна частина якої написана у першій третині XIV ст. (завершена у 1326 р.). «Хроніка» Петра з Дусбурга була першим офіційним твором історіографії Тевтонського Ордену в Пруссії. Її автор, будучи висвяченим капеланом, прибув до Пруссії близько 1289 р. На думку польської дослідниці М. Поллякувни¹³², хроніст, найімовірніше походив з міста Дюесбурга, що на схід від Утрехту в Нідерландах. Текст хроніки складається з послання до великого магістра Вернера фон Орзельна (1324–1330 рр.), прологу і трьох книг. Найбільш цінними для нас є свідчення подані в другій та третій книгах, де розповідається про прибуття тевтонських рицарів в

¹³¹ Biskup M. Działalność dyplomatyczna Jana Długosza w sprawach Pruskich w latach 1454–1466 / M. Biskup // Długossiana: studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa, 1980. – Cz. 1. – S. 141–166.

¹³² Pollakówna M. Kronika Piotra z Dusburga / M. Pollakówna. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S. 205; До цього в історіографії побувала гіпотеза Й. Фойгта, котрий уважав, що батьківщиною хроніста було німецьке місто Дюйсбург неподалік Дюсельдорфа. Voigt J. Geschichte Preussens: von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens / J. Voigt. – Königsberg, 1828. – Bd. 3. – S. 603–626.

Пруссію на заклик польського князя Конрада Мазовецького, боротьбу Тевтонського Ордену з пруськими язичниками та поморським князем Святополком, а також про війни з литовцями. На тлі цих подій зринають відомості про відносини Ордену з польськими князівствами.

«Хроніка» Петра з Дусбурга доведена до 1326 р., окрім того збереглося декілька доповнень до неї. Перше з них складається з двадцяти розділів і охоплює період з 1326 до 1330 р. У ньому, зокрема, міститься важлива інформація про початковий етап війни, яку в 1327–1332 рр. Орден вів проти Владислава Локетка. З огляду на стилістичну подібність тексту першого доповнення з текстом хроніки, його автором міг бути сам Петро з Дусбурга¹³³.

Друге доповнення охоплює період з 1332 до 1434 р. Видавець хроніки М. Теппен вважав, що його автором був Конрад Бітшін (бл. 1395–після 1470) – писар канцелярії міста Хелмна¹³⁴. Схоже припущення висунув сучасний польський джерелознавець Я. Вента, котрий вбачає місцем створення доповнення хелмінську міську канцелярію¹³⁵. Хронологічна лінія цієї частини «Хроніки» не є послідовною, а складається з окремих дат. Польська політика Ордену знайшла своє відображення у згадці про укладення Калішського миру 1343 р., а також у доволі поверхневих описах подій Великої війни 1409–1411 рр. та польсько-орденських війн 1414, 1422 рр.

Найдокладніші відомості з історії протистояння гдансько-поморського князя Святополка з Тевтонським Орденом подає «Хелмінська хроніка Ордену»¹³⁶. Хроніка написана між 1246/1247 та 1252 рр. орденським капеланом хелмінського конвенту і хронологічно охоплює період з 1242 по 1246 рр.¹³⁷. Початковий текст «Хроніки»,

¹³³ Petri de Dusburg, Chronicon terrae Prussiae / Petri de Dusburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 3–4.

¹³⁴ Fortsetzung zu Peter von Dusburgs Chronik von Conrad Bitschin // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 472–474.

¹³⁵ Piotr z Dusburga... S. XXVII–XXVIII.

¹³⁶ Bericht Hermann von Salza's über die Eroberung Preussens // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 159–168.

¹³⁷ Jasiński T. Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus / T. Jasiński. – Poznań, 1996. – S. 77–83.

найімовірніше, написаний латиною не зберігся. Відомо, що у 70-х рр. XIII ст. він був використаний для створення латиномовної компіляції, до якої також увійшла перша частина «Прусської реляції Хартмана фон Хелдрунгена» (до бл. 1253 р.), та інші, невідомі на сьогодні джерела («Дзежгонський переказ»?) Латиномовна компіляція, вірогідно, стала основою для поетичної, віршованої німецькомовної компіляції, яка призначалася для рицарської братії. Німецькомовною редакцією компіляції, можливо вже у прозаїчній формі, користувалися, незалежно один від одного, укладач «Молодшої хроніки великих магістрів» та Йоганн Мельхорн, перу якого належить список відомий під назвою «Реляція Германа фон Зальца про завоювання Пруссії». Натомість, латиномовною компіляцією активно послуговувалися орденські та польські хроністи, передусім Петро з Дусбурга, автор твору «Перенесення і дива св. Варвари», Ян Длугош, тощо¹³⁸.

У війні зі Святополком II Поморським хрестоносців активно підтримував польський князь Казимир Куявський, якого автор «Хроніки» називає найвідданішим союзником тевтонських рицарів, що є винятковим для орденських джерел.

З огляду на те, що «Хелмінська хроніка Ордену» дійшла до нас у доволі пізньому списку XVI ст., представлену у ній інформації слід порівнювати з взаємозалежними джерелами, до яких, зокрема, належить «*Перенесення та дива св. Варвари*» (*Translatio et miracula sanctae Barbarae*) – агіографічний твір написаний в Пруссії в середині XIV ст.¹³⁹. Видавець пам'ятки М. Теппен припускав, що її автором був орденський священник¹⁴⁰. Подальші дослідження дали змогу конкретизувати його особу, котрою, на думку М. Поллякувни та Г. Лябуди, міг бути чернець-домініканець з Ельбінга¹⁴¹.

Текст твору складається з трьох частин. У першій з них, оповідається про те, як голова святої великомучениці Варвари після довгих мандрювань опинилася на

¹³⁸ Jasiński T. Najstarsze kroniki... S. 58–68,105.

¹³⁹ *Translatio et miracula sanctae Barbarae* // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 397–411.

¹⁴⁰ Ibid. – S. 399.

¹⁴¹ Pollakówna M. Kronika... S. 79–80; Labuda G. O źródłach...S. 324.

Помор'ї і як після то князь Святополк Поморський переніс її до Сартовіц. Друга частина, спираючись на орденську традицію, розповідає про прибуття тевтонських рицарів в Пруссію і їх боротьбу з язичниками. Далі автор переходить до розповіді про війну Ордену з князем Святополком II і про перенесення голови св. Варвари до Хелмна, після здобуття у 1242 р. замку Сартовіце орденськими рицарями. Третя частина містить описання трьох див пов'язаних зі св. Варварою і має дидактичну спрямованість.

Прикметною є спорідненість розглядуваного джерела з не збереженим на сьогодні німецькомовним віршованим твором великого магістра Лютера фон Брауншвейга, що був присвячений опису життя св. Варвари і те як реліквія святої потрапила до Тевтонського Ордену. Про існування поетичного твору Лютера повідомляє мимохідь на сторінках своєї хроніки Ніколаус фон Єрошін¹⁴².

Поява культу св. Варвари в середовищі орденської братії була пов'язана з битвою біля замка Сартовіце, яка стала переломною віхою у виснажливій війні Тевтонського Ордену зі Святополком II Поморським. Невдовзі після неї князь пішов на замирення з хрестоносцями. Тому сюжет пов'язаний з виявленням тевтонськими рицарями мощів святої і перенесенням їх до Хелмна став тим стрижнем навколо якого формувався культ св. Варвари в Пруссії¹⁴³.

«Олівська хроніка» – твір написаний в середині XIV ст. (завершена в 1352 р.) в Оліві – цистерцінському монастирі неподалік Гданська¹⁴⁴. Один з перших дослідників хроніки Т. Хірш, уважав, що її автором був пріор Олівського монастиря

¹⁴² Arnold U. Luter von Braunschweig // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / U. Arnold; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg, 1998. – S. 66. – (QSGDO; Bd. 40); Nikolaus von Jeroschin. Die Kronike von Pruzinlant / Nikolaus von Jeroschin // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 376–377.

¹⁴³ Котов А. С. Культ св. Варвары в Тевтонском ордене: психосоциальная идентичность братии ордена через призму анализа гендерного кода сознания / А. С. Котов // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2007. – Вып. 300 (1). – S. 104.

¹⁴⁴ Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 649–734; Die Chronik von Oliva und Bruchstücke ältere Chroniken // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1871. – Bd. 5. – S. 591–647; Chronica Olivensis // MPH. – Kraków, 1893. – T. 6. – S. 310–350.

Герхард фон Бруссвальде¹⁴⁵. Інші вчені М. Теппен та М. Перльбах розмірковуючи над особою автора, схилилися до думки, що ним міг бути котрийсь з монастирських достойників чи нотарів¹⁴⁶.

Остаточо ідентифікувати автора «Хроніки» вдалося польському історику і джерелознавцю В. Кентшинському. Проаналізувавши фонетичне відтворення антропонімів і топонімів згаданих у джерелі, вчений дійшов висновку про польське або поморське походження автора і встановив, що ним був Станіслав – абат монастиря в Оліві (1330–1356 рр.)¹⁴⁷. Тези В. Кентшинського, сто років по тому, підсумував і доповнив Г. Лябуда¹⁴⁸. Політичні симпатії абата Станіслава, як зазначалося вище, були на боці Тевтонського Ордену, що знайшло своє відображення і на сторінках його твору.

Вміщені у «Хроніці» відомості зорієнтовані на відображення політичної історії східно-поморського регіону в часи панування місцевої князівської династії, її польських наступників, і зрештою Тевтонського Ордену. Висвітлюючи ті чи інші події, автор не оминав увагою засвідчити їх вплив на долю самого Олівського монастиря¹⁴⁹. Аналізуючи текст пам'ятки, можна сказати, що «Олівська хроніка» є одним з найінформативніших джерел до історії польсько-орденських стосунків XIII – першої половини XIV ст. У ньому, зокрема, знаходимо достовірні відомості про окупацію хрестоносцями Гданського Помор'я (1308–1309 рр.), а також про війну

¹⁴⁵ Hirsch T. Das Kloster Oliva, ein Beitrag zur Geschichte der westpreussischen Bauten / T. Hirsch // Neue Preussische Provinzialblätter. – Königsberg, 1850. – Bd. 10. – S. 58–71; Idem. Die Ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva / T. Hirsch // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. S. 654–655.

¹⁴⁶ Töppen M. Geschichte preussischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schütz / M. Töppen. – Berlin, 1853. – S. 18–25; Perlbach M. Die aeltere Chronik von Oliva / M. Perlbach. – Göttingen, 1871. – S. 94–95.

¹⁴⁷ Kętrzyński W. O dwóch nieznanach historykach polskich / W. Kętrzyński // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1886. – R. 14. – № 4. – S. 297–299.

¹⁴⁸ Labuda G. O opacie Stanisławie, autorze «Kroniki oliwskiej» z połowy XIV wieku / G. Labuda // Idem. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach na Pomorzu: pisma wybrane. – Poznań, 2007. – S. 369–395.

¹⁴⁹ Kronika Oliwska: źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku; [przet. D. Pietkiewicz, wstęp i kom. B. Śliwiński]. – Malbork, 2008. – S. 5, 29.

Ордену з Владиславом Локетком у 1327–1332 рр. Центральна подія війни битва біля Пловців докладно описана автором хроніки.

До тексту «Хроніки», після її написання був штучно включений ще один твір з середини XIV ст., що в історіографії дістав назву «Початок Тевтонського Ордену або хроніка з Пруссії» (*Exordium Ordinis Cruciferorum seu Chronica de Prussia*). Створена на основі німецькомовного перекладу хроніки Петра з Дусбурга, виконаного Ніколаусом фон Єрошіним а подекуди із залученням самої хроніки Петра з Дусбурга¹⁵⁰, пам'ятка розповідає про заснування Тевтонського Ордену, його прибуття до Пруссії, а також про війну, яку вели тевтонські рицарі з язичниками і князем Святополком II Поморським. Текст пам'ятки доведений до 1278 р. (смерть чеського короля Пржемисла Оттакара II).

Зібрана в «Олівській хроніці» інформація, мала неабияку цінність для майбутніх істориків і літописців. Так, орденський хроніст Віганд з Марбурга, перебуваючи в 1394 р. з візитом у Гданську, віднайшов згадану хроніку і користувався нею під час написання власної праці¹⁵¹. Наприкінці Тринадцятирічної війни (1454–1466 рр.) польська делегація, у складі якої був знаний польський історик Ян Длугош, 5 травня 1464 р. звернулася до єпископа влоцлавського Яна з Бжезя аби той посприяв у переговорах з радою міста Гданська стосовно ознайомлення з виданими колись привілеями польських володарів для навколишніх монастирів. Ян Длугош скористався зручною нагодою для перегляду «Олівської хроніки», відомості з якої він використав при написанні «Історії Польщі».

Віганд з Марбурга автор написаної у 90-х рр. XIV ст. «*Нової Пруської хроніки*»¹⁵². Віганд походив, найімовірніше, з давнього рицарського роду

¹⁵⁰ Pollakówna M. *Kronika Piotra z Dusburga...* S. 84–105; Labuda G. O źródłach «*Kroniki Pruskiej*»... S. 309–310; Wenta J. *Dziejopisarstwo w klastorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym* / J. Wenta. – Gdańsk, 1990. – S. 65. – (Studia Gdańskie; T. 7).

¹⁵¹ Zonenberg S. *Kronika Wiganda z Marburga* / S. Zonenberg. – Bydgoszcz, 1994. – S. 80–89.

¹⁵² *Die Chronik Wigand von Marburg* / Wigand von Marburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 429–662.

Марбургів, володіння якого знаходилися в Штирії¹⁵³. Він прибув до Пруссії наприкінці 80-х рр. XIV ст. і виконував функції герольда при великому магістрові, а між тим, на замовлення того ж таки магістра Конрада фон Валленрода (1391–1393 рр.) працював над написанням хроніки, яку завершив у 1394 р.¹⁵⁴. Хронологічні межі пам'ятки охоплюють період з 1293 до 1394 рр.

Оригінальний текст твору не зберігся (за винятком 12 його фрагментів¹⁵⁵), однак відомо, що він був виконаний середньовіською мовою у поетичній римованій формі. Останнім, кому пощастило скористатися з автентичного німецькомовного тексту був професор Кенігсберзького університету К. Шютц (1540–1594 рр.). В одному з розділів своєї праці, що була присвячена історії Пруссії (*Caspari Schützi Rerum Prussicarum historia ex codice manu auctoris scripto edita*), К. Шютц навів кілька оригінальних фрагментів з твору Віганда¹⁵⁶. Натомість, той варіант «Хроніки», що дійшов до наших днів походить з 1464 р. і є латинським перекладом, що його Конрад Гесселен – священик церкви св. Іоанна в Торуні, здійснив на прохання Яна Длугоша. Виконаний в стислий термін (за 22 дні) переклад вийшов не надто вдалим, позаяк містив чимало неточностей і помилок.

Попри те, «Нова Прусска хроніка» лишається одним з головних джерел до історії Тевтонського Ордену кінця XIII–XIV ст. «Хроніка» Віганда з Марбурга написана у стилі рицарського поеми, головною ідеєю якої було звеличення війни Тевтонського Ордену проти язичників литовців. Віганда не надто цікавила політика і релігія, натомість, детальні описи військових кампаній орденських братів і їхніх

¹⁵³ Zonenberg S. Pochodzenie kronikarza Wiganda z Marburga / S. Zonenberg // ZH. – Toruń, 1994. – Т. 59. – З. 1. – С. 97–103. Представники старшої історіографії припускали, що він був вихідцем з Марбурга, що лежить в землі Гессен.

¹⁵⁴ Zonenberg S. Kronika Wiganda... S. 54–60.

¹⁵⁵ Вцілілі фрагменти оригінального тексту опубліковані в: Barack K. A. Bruchstücke aus Wigand von Marburg Reimchronik / K. A. Barack // Germania. – Wien, 1867. – Т. 12. – С. 194–206; Zwei Fragmente der Reimchronik Wigands von Marburg / Wigand von Marburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle]. – Leipzig, 1870. – Bd. 4. S. 1–8; Ein Fragment der Reimchronik Wigands von Marburg / Wigand von Marburg // SRP; [hrsg. von W. Hubatsch, U. Arnold, E. Maschke]. – Frankfurt am Mein, 1968. – Bd. 6. – С. 44–49.

¹⁵⁶ Zonenberg S. Kronika Wiganda z Marburga... S. 11.

«гостей» із Західної Європи у поєднанні з оспівуванням культури рицарства, його побуту і діянь, були чи не найважливішою тематикою авторського твору¹⁵⁷. Є підстави уважати, що завданням даного твору була репрезентація Тевтонського Ордену в Пруссії насамперед як військової корпорації, головним завданням якої була боротьба з язичниками. Літературна стилізація Тевтонського Ордену на кшталт західноєвропейських рицарських організацій мала на меті заохотити рицарів із Заходу відправлятися в Пруссію, щоб пліч опліч з орденськими братами битися проти ворогів віри¹⁵⁸.

На сторінках «Хроніки» періодично зринає інформація і про політику Ордену стосовно Польщі. Так, Віганд значну увагу приділив опису, вже неодноразово згадуваної, війни з Владиславом Локетком. Завдяки йому ми дізнаємося, що у війні на боці Ордену брали участь також англійські рицарі. Автор, поміж іншим, подає найбільш достовірні відомості про кількість загиблих у битві біля Пловців, яка відбулася 27 вересня 1331 р. Інші аспекти польсько-орденських відносин представлені доволі поверхнево, а подекуди лише у формі нечітких відголосків.

Історію Тевтонського Ордену другої половини XIV – першого двадцятиріччя XV ст. добре висвітлює «Хроніка Йоганна фон Посільге»¹⁵⁹. Німецькі дослідники Й. Фойгт та Ф. Шуберт – перші видавці «Хроніки» – констатували, що її автором був Йоганн фон Посільге, помезанський офіціал ім'я якого періодично зринає в джерелах між 1376 та 1405 рр. Зважаючи на те, що хронологічні межі пам'ятки охоплюють період з 1369 до 1419 рр., вчені припускали, що її текст писався кількома продовжувачами¹⁶⁰. Останні дослідження джерела дають підстави

¹⁵⁷ Zonenberg S. *Kronika Wiganda z Marburga...* S. 90.

¹⁵⁸ Kwiatkowski K. *Die Selbstdarstellung des Deutschen Ordens in der Chronik Wigands von Marburg* / Kwiatkowski K. // *Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden.* – Toruń, 2005. – S. 128, 131. – (ОМСТН; Т. 13).

¹⁵⁹ *Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von der Pusilie officials zu Reisenburg* / *Johanns von der Pusilie*; [hrsg. von J. Voigt, F. W. Schubert]. – Königsberg, 1823. – 407 s; *Johanns von Possilge, Officials von Poimesanien, Chronik des Landes Preussens* / *Johanns von Possilge* // SRP ; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. – 13–388.

¹⁶⁰ *Ibid.* – S. 1–23.

говорити про те, що роботу над хронікою розпочав в 1410 р. Йоганн з Реддена, офіціал Помезанії, який працював над нею до своєї смерті в 1419 або 1422 рр.¹⁶¹.

Головними джерелами для написання «Хроніки» послугували «Торуньські аннали». Окрім того, автор використовував офіційні документи з орденських архівів. Припускають також, що йому була відома «Нова Прусська хроніка» Віганда з Марбурга¹⁶².

Важливе значення «Хроніки» полягає передусім в тому, що вона репрезентує орденську версію перебігу Великої війни 1409–1411 рр. і Грюнвальдської битви зокрема, що є суттєвим доповненням до свідчень польського хроніста Яна Длугоша, чий опис Грюнвальдської битви традиційно вважається головним джерелом до її історії. Порівнявши відомості з обох джерел можна більш повно і достовірно реконструювати буремні події того часу.

Ще одним витвором історіографії Ордену є «*Старша хроніка великих магістрів*»¹⁶³. На думку М. Тепена, «Хроніка» постала у 1433–1440 рр., тобто в останні роки правління великого магістра Пауля фон Руссдорфа. Автором джерела була духовна особа, безпосередньо пов'язана з канцелярією великих магістрів в Марієнбурзі¹⁶⁴. Головним джерелом для автора «Хроніки» слугував твір Ніколауса фон Єрошіна. Він також користувався «Лівонською римованою хронікою», хроніками Германа фон Вартберге, Йоганна з Реддена тощо. «Хроніка великих магістрів» має три продовження, перше з яких сягає 1455 р. і є найзмістовнішим. Припускають, що його автором був фогт Лейпе, Георг фон Еглоффштейн¹⁶⁵. Утім

¹⁶¹ Wenta J. Studien über die Ordensgeschichtssreibung... S. 238–239.

¹⁶² Die Chronik Wigand von Marburg... S. 444.

¹⁶³ Die ältere Hochmeisterchronik // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 519–709.

¹⁶⁴ Ibid. – S. 519–540.

¹⁶⁵ Weise E. Georg von Egloffstein (ca. 1409–1458) und die I. Fortsetzung der älteren Hochmeisterchronik / E. Weise // Preussenland und Deutscher Orden. – Würzburg, 1958. – 344–373; Boockmann H. Die Geschichtsschreibung des Deutschen Ordens. Gattungsfragen und Gebrauchssituationen / H. Boockmann // Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. – Sigmaringen, 1987. – S. 464. – (Vorträge und Forschungen; Bd. 31).

це припущення не достатньо аргументоване. Друге продовження з'явилося після 1454 р., а третє – в 1472 р.¹⁶⁶.

Найбільшу цінність для нас становить оригінальна інформація, яка міститься в доповненнях, оскільки вона висвітлює події, котрі майже не засвідчені іншими джерелами Ордену. Доповнення детально оповідають про виникнення та діяльність Прусського Союзу, його відносини з Польщею, а також про польсько-орденські війни 1422, 1431–1435 рр. і Тринадцятирічну війну 1454–1466 рр.

До окремої підгрупи оповідних джерел входять офіційні реляції, до яких належить зокрема пам'ятка, що в історіографії дістала назву «*Повідомлення про війну Ордену з королем Владиславом Локетком та Казимиром Великим*»¹⁶⁷. На думку дослідників це джерело постало в орденській канцелярії у 1335 р., напередодні третейського суду у справі конфлікту між Польським Королівством і Тевтонським Орденом, що проходив восени того року в угорському Вишеграді. Текст «Повідомлення», найімовірніше, писався для орденського прокуратора при папському дворі в Авіньйоні, який в подальшому мав представити його Бенедикту XII¹⁶⁸.

Реляція розпочинається з опису подій, що сталися на Помор'ї після смерті Мествіна II – останнього східно-поморського володаря з династії Собеславичів. Автор розповідає про те як поморською землею по черзі володіли: великопольський князь (з 1296 р. король Польщі) Пшемисл II, чеські королі Вацлав II та Вацлав III і зрештою маркграфи бранденбурзькі, які продали право на неї Тевтонському Ордену. Центральне місце у «Повідомленні» відводиться опису військових дій під час першої війни між Польщею і Тевтонським Орденом, яка відбулася у 1327–1332 рр. Кульмінаційну подію війни – битву біля села Пловці (1331 р.) – автор описав

¹⁶⁶ Die ältere Hochmeisterchronik... S. 519–540; Wenta J. Studien über die Ordensgeschichtssreibung... S. 251–252.

¹⁶⁷ Prochaska A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV / A. Prochaska // Archiwum Komisii Historycznej. – Kraków, 1909–1913. – Т. 11. – S. 241–252.

¹⁶⁸ Ibid. – S. 217–235; Wenta J. Studien über die Ordensgeschichtssreibung am Beispiel Preußens / J. Wenta. – Toruń, 2000. – S. 218. – (Subsidia Historiographica; Т. 2).

доволі лаконічно і всупереч іншим джерелам потрактував її як поразку Ордену (*grosen shaden*)¹⁶⁹.

Не менш важливу групу джерел становлять документи. До них належать: законодавчі акти, міждержавні угоди, дипломатична кореспонденція, надавачі грамоти та привілеї. Документи суттєво доповнюють і конкретизують інформацію, яку ми черпаємо з наративів, а подекуди виступають єдиним джерелом для реконструкції тих або інших подій. Так, про відносини польського князя Конрада I Мазовецького та церковних прелатів Польщі з тевтонськими рицарями на початковому етапі їх перебування в Пруссії ми дізнаємося майже винятково з надавчих привілеїв для Ордену та папських булл. Вони ж засвідчують засади правно-політичного статусу Тевтонського Ордену в Пруссії.

Польсько-орденські мирні договори (Калішський 1343 р., Перший Торунський 1411 р., Мельнський 1422 р., Брестський 1435 р. та Другий Торунський 1466 р.) відіграють особливу роль у нашому дослідженні, оскільки унаочнюють політичні цілі сторін, фінансові зобов'язання (відшкодування), подають територіальні зміни, що відбулися внаслідок війни, демонструють у якому руслі мали розвиватися відносини між державами у майбутньому. Від значимості поступок на які йшла та чи інша сторона залежало її політичне, військове та економічне становище. Невигідні або нерівноправні угоди призводили до нових збройних конфліктів, що засвідчив Перший Торунський мир 1411 р.¹⁷⁰

З комплексу документальних джерел слід виокремити юридично-правову підгрупу до якої входять *протоколи судових процесів Польського Королівства з Тевтонським Орденом*, що висвітлюють перебіг судових засідань у справі скарг висунутих Польським Королівством проти Тевтонського Ордену на предмет незаконного утримання орденськими рицарями Гданського Помор'я, Хелмінської та

¹⁶⁹ Prochaska A. Z archiwum... S. 250.

¹⁷⁰ Більшість документів опубліковано у збірниках: Preußisches Urkundenbuch, 1882–2000. – Bd. 1–6; CDP; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg, 1836–1861. – Bd. 1–6.; Pommerellisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Perlbach]. – Danzig, 1882. – 706 s.; Pommersches Urkundenbuch. – 1868–2000. – Bd. 1–12.; Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis; [ed. J. Kochanowski]. – Warszawa, 1919. – T. 1. – 573 s.

Міхаловської земель. Процеси можна розділити на дві категорії: канонічні, ініційовані римськими папами (Іновроцлавсько-Брестський 1320–1321 рр.¹⁷¹, Варшавський 1339 р.¹⁷², Римський 1421–1423 рр.¹⁷³) та світські, проваджені у формі третейських судів, арбітрами у яких виступали німецький імператор, королі Чехії та Угорщини (Вишеградський 1335 р.¹⁷⁴, процеси у Буді 1412 р. та 1414 рр.¹⁷⁵ та Вроцлавський 1420 р.¹⁷⁶). Окреме місце належить Констанцькому собору 1414–1418 рр., що репрезентував як світську так і духовну владу.

Нотаріальні акти обох категорій подають важливу інформацію, що характеризує розвиток польсько-орденських відносин на певному етапі, розкривають хід і форми дипломатичної боротьби. Доказова база кожної зі сторін, часто базується на екскурсах у минуле, що допомагає у реконструкції окремих подій та явищ. Так акти процесів в Іновроцлаві та Варшаві містять зізнання свідків, що відображають події, пов'язані з окупацією тевтонськими рицарями Гданського Помор'я у 1308–1309 рр., та перебігом польсько-орденської війни 1327–1332 рр. На сторінках процесуальної документації з-поміж іншого віддзеркалюються елементи ментальності та суспільно-політичної свідомості тогочасного суспільства¹⁷⁷.

¹⁷¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. H. Chłopocka]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – Т. 1. – 134 s.

¹⁷² *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. I. Zakrewski]. – [wyd. 2]. – Posnaniae, 1890. – 461 s.

¹⁷³ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. T. Działynski]. – [wyd. 1]. – Posnaniae, 1855–1856. Т. 1. – Р. 2; Т. 2.

¹⁷⁴ Жоден протокол з цього процесу не зберігся, про його перебіг дізнаємося лише з опосередкованих документальних або наративних джерел.

¹⁷⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. I. Zakrewski]. – [wyd. 2]. – Posnaniae, 1892. – Т. 2. – 482 s.; *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. J. Karwasińska]. – [wyd. 2]. – Varsaviae, 1935. – Т. 3. – 257 s.

¹⁷⁶ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. T. Działynski]. – Posnaniae, 1856. – Т. 3. – 356 s.; Nowak Z. *Materiały źródłowe do sprawy wyroku wrocławskiego z 1420 r.* / Z. Nowak // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – Т. 41. – Z. 3. – S. 149–165.

¹⁷⁷ Докладнішу характеристику польсько-орденських процесів див.: Wojtkowski A. *O nowo odkrytym tekście «Justyfikacji» wyroku wrocławskiego w procesie polsko-krzyżackim w r. 1419/1420* / A. Wojtkowski // KMW. – Olsztyn, 1962. – № 3 (77). – S. 533–560; Idem. *Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami*

Отже, проведений аналіз дає змогу встановити, що джерельна база дослідження репрезентована розлогим комплексом наративних та документальних пам'яток переважно польського та орденського походження, що дозволяють розкрити поставлені завдання і відкривають шлях для нових пошуків. Попри те, характер джерел спонукає розглядати їх з певною обережністю, оскільки об'єктивність висвітлення тих чи інших історичних подій або явищ часто залежала від місця і часу виникнення пам'яток, політичних та ідеологічних поглядів їхніх авторів або замовників. Тому оцінити значення кожного окремого джерела можна лише шляхом його критичної інтерпретації в історичному контексті.

Дослідження стану наукової розробки проблеми показало, що в польській та німецькій історіографії найбільша увага науковців, що вивчали розвиток польсько-орденських відносин у середньовіччі була прикута до трьох аспектів, серед яких: проблема автентичності привілеїв для Тевтонського Ордену, що визначали його правно-політичний статус в Пруссії; проблема окупації Орденом Гданського Помор'я у 1308–1309 рр.; Велика війна 1409–1411 рр. і Грюнвальдська битва 1410 р., їх перебіг та значення.

Певний час (20–40 рр. ХХ ст.) дослідженню розглядуваної проблеми були притаманні певна тенденційність та заідеологізованість, зумовлені політичними ситуаціями в обох країнах, а саме зростанням національно-патріотичного руху в Польщі та пануванням пангерманської доктрини в Німеччині. Подібні тенденції спостерігалися і в радянській історіографії, що відображала погляди правлячої ідеології. Головна увага радянських дослідників була прикута до проблеми боротьби Русі і народів Прибалтики проти німецького «Drang nach Osten».

/ A. Wojtkowski // KMW. – Olsztyn, 1966. – № 1 (91). – S. 3–95; Chłopocka H. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku / Chłopocka H. – Poznań, 1967. – 253 s.; Idem. Die Zeugenaussagen in der Prozessen Polens gegen den Deutschen Orden im 14. Jahrhundert / H. Chłopocka // Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtssreibung der Gegenwart. – Marburg, 1982. – S. 165–188. – (QSGDO; Bd. 30); Idem. O protokołach procesów polsko-krzyżackich w XIV i XV wieku / H. Chłopocka // Venerabiles, nobiles et honesti. Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej. – Toruń, 1997. – S. 421–431.

Від початку 70-х рр. XX ст. розпочався процес тісної співпраці польських і німецьких дослідників у сфері вивчення історії Тевтонського Ордену, а отже і проблемних питань відносин Польщі з Тевтонським Орденем, що триває до сьогодні. Результатами цієї співпраці стало започаткування спільних наукових конференцій та колоквиумів, що регулярно проходять в Польщі, Німеччині та інших країнах Європи.

У вітчизняній історичній науці проблема польсько-орденських відносин детально не досліджувалася і розглядалася переважно в контексті історії України.

Попри значну кількість наукових праць, написаних, передусім польськими та німецькими науковцями протягом XIX–початку XXI ст., деякі вузлові питання польсько-орденських відносин у добу середньовіччя залишаються відкритими або потребують перегляду. Відсутність у зарубіжній та вітчизняній історіографії комплексної роботи, що могла б охопити широкий спектр політико-дипломатичних та військово-політичних зв'язків Польщі і Тевтонського Ордену у XIII–XV ст., слугує підставою для проведення цього дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛЬЩА І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН

У XIII – НА ПОЧАТКУ XIV СТ.

2.1. Польський хрестоносний рух у Пруссію першої третини XIII ст. та його політичні наслідки. Прибуття Тевтонського Ордену в Пруссію

Світанок XIII ст. Польща зустріла феодално роздробленою державою, на теренах якої точилися запеклі князівські міжусобиці за великокняжий стіл. Політична дезінтеграція в країні була зумовлена занепадом ідеї «сеньйоріального принципату», яка була закладена у заповіті Болеслава III Кривоустого (1106–1138 рр.). Ознаки чергової політичної кризи, що охопила Польщу, з'явилися після смерті

Казимира II Справедливого (1177–1194 рр.), коли спалахнула боротьба за краківський стіл між сином Казимира Лешком Білим та братом померлого князя Мешком III Старим. Після смерті останнього у 1202 році за батьківський меч узявся його син Владислав Тонконогий. У «війну домову» польських князів було втягнуте й сусіднє Галицько-Волинське князівство, володар якого Роман Мстиславич підтримав претензії на великокняжий стіл Владислава Тонкононого. Здобувши перемогу над князем Романом в битві біля Завихосту у 1205 р., Лешко Білий остаточно утвердився в Кракові, тоді як Владислав, позбавлений руської підтримки, змушений був визнати його зверхність.

Відновлення політичної стабільності у Польській державі дало змогу Пястам активізувати свою зовнішню політику. Один з провідних її векторів був спрямований у бік сусідньої Пруссії, де, як зазначав П. Ясениця, «оживши на початку XIII ст., польська політика...почала приносити певні успіхи»¹⁷⁸. Окрім князів до пруської політики долучилася польська Церква, надавши їй місіонерського забарвлення. Провідна роль у цій місії належала ченцям Ордену цистерціанців з великопольського Лекна, про початки діяльності яких свідчить булла папи Інокентія III від 26 жовтня 1206 р.¹⁷⁹. Місіонерська діяльність цистерціанців в Пруссії вочевидь відзначалася неабиякими успіхами, позаяк вже на початку 1216 р. їхні старання увінчалися висвяченням керівника місії Христіана (очолив місію у 1210 році після смерті її першого провідника абата Готфріда з Лекно) на пруського єпископа¹⁸⁰.

Сталося це, як гадають, за сприяння гнезненського архієпископа Генрика Кетліча, котрий в 1215 р., перебуваючи разом з Христіаном і двома новонаверненими пруськими нобілями на IV церковному соборі в Латерані, ініціював винесення «пруського» питання на широкий загал.

¹⁷⁸ Jasienica P. Polska Piastów / P. Jasienica. – Wrocław, 1960. – S. 125.

¹⁷⁹ Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von A. Philippi]. – Königsberg, 1882. – Bd. 1. – H. 1.– № 4.

¹⁸⁰ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku / M. Gładysz. – Warszawa, 2004. – S. 172.

Впродовж початкового етапу своєї діяльності «пруська місія» проходила на мирних засадах, оскільки в джерелах відсутні будь-які згадки, котрі могли б вказувати на ознаки збройної експансії. З огляду на те, що подібні походи збоку світських феодалів могли б зашкодити християнізації пруссів, цистерціанські місіонери інспірували видання папської булли від 13 серпня 1212 р., у якій Інокентій III закликав князів Польщі і Померанії не вдаватися зі свого боку до будь-яких утисків новонавернених пруссів¹⁸¹.

Однак в 1217 р. ситуація змінилася на діаметрально протилежну, оскільки відтепер власне польські порубіжні землі почали страждати від спустошливих прусських набігів. Мова йде передусім про Хелмінську землю – прикордонну територію Мазовії і Пруссії, що на той час перебувала у сфері польської колонізації. До цього часу зміцненням обороноздатності кордонів Мазовії від прусських нападів опікувався воєвода князя Конрада Мазовецького Христин. Він зумів підпорядкувати прусські племена на прикордонні (можливо Любавської землі), примусивши їх визнати зверхність мазовецького князя¹⁸². У 1217 р. з невідомих нам причин розгорівся конфлікт між згаданим воєводою і Конрадом Мазовецьким, що завершився осліпленням Христина, а згодом його вбивством. Саме з трагічною смертю воєводи польська традиція пов'язує дезорганізацію оборонних структур на мазовецько-пруському прикордонні, що відкрило шлях нападам пруссів: *«Конрад мав такого собі Христина, палатина мазовецького, ...який землю його від вторгнення пруссів, що варварами були, захищав і оберігав». Якось «сказав його Конрад безневинно та необачно через своїх слуг осліпити, а пізніше вбити. І коли той князь, Божої милості позбавлений, віднині лишив землю свою незахищеною, і коли часті набіги пруссів землю його розграбували і спустошили, змушений був закликати на допомогу Генріха князя Сілезії (Генрика Бородатого. – Т.Г)»¹⁸³.*

З метою захисту здобутків «пруської місії» Христіана, папою Гонорієм III у травні – червні 1218 р., була видана низка булл, чотири з яких безпосередньо

¹⁸¹ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 7.

¹⁸² Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń, 1968. – S. 143.

¹⁸³ Annales silesiati compilati // МРН. – Lwów, 1887. – Т. 3. – S. 673.

стосувалися організації хрестового походу в Пруссію. У своєму посланні від 5 травня 1218 р., спрямованому до: «*вірних Польщі та Помор'я, а також «усіх християн Кельнської, Зальцбургської та Майнцької метрополій»*», папа Гонорій III закликав взяти участь у хрестовому поході в Пруссію усіх тих, хто з якоїсь причини не міг допомогти одновірцям у Святій Землі¹⁸⁴. У наступній буллі від 6 травня папа звернувся до: «*слабких та злидених хрестоносців Майнцької...Кельнської метрополій»*», а також «*усіх християн хрестоносців Зальцбургської метрополії»*», дозволяючи замінити обітницю «паломництва» в Святу Землю на хрестовий похід до Пруссії¹⁸⁵. Зрештою, буллою від 15 червня Гонорій III видав розпорядження архієпископам: майнцькому, магдебурзькому, кельнському, гнезненському, лундському, бременському, трірському, а також єпископу каменському – оголосити хрестовий похід проти пруських язичників. Всім, хто згодиться прийняти хрест або ж сприятиме хрестовому походу, обіцялося відпущення гріхів аналогічне до того, що отримували хрестоносці, котрі вирушали до Леванту¹⁸⁶. Проте, незважаючи на великий розмах запланованої хрестоносної акції, перший військовий похід в Пруссію відбувся не раніше 1222 р., а ймовірно в 1223 р.¹⁸⁷.

В результаті пруських набігів 1218, 1220 рр. мазовецьке князівство втратило Хелмінську землю, що спонукало польських князів до її відвоювання¹⁸⁸. Походу князів, серед яких були Лешко Білий князь краківський, Генрик Бородатий князь вроцлавський, Конрад князь мазовецький, та східнопоморські князі Святополк і Варцислав, передували переговори в місцевості Лониз, де були також присутні пруський єпископ Хрістіан та численні польські прелати. Результатом переговорів стала згода Хрістіана на відбудову знищеного пруссами гроду в Хелмні, та «прийняття хреста» Генриком Бородатим разом з єпископами вроцлавським, любуським та їхніми васалами.¹⁸⁹ Надання для Хрістіана мало приватно правний

¹⁸⁴ Preußisches Urkundenbuch... Bd.1. – Н. 1. – № 20.

¹⁸⁵ Ibid. – № 21.

¹⁸⁶ Ibid. – № 29.

¹⁸⁷ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 190–193.

¹⁸⁸ Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki / H. Samsonowicz. – Kraków, 2008. – S. 55–56.

¹⁸⁹ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S.190.

характер, що забезпечувало Конраду формальну зверхність над Хелмінською землею, і половину доходів з жалуваних Христіану маєтностей¹⁹⁰.

Нагальним завданням узгодженого на з'їзді в Лониз плану спільного походу в Пруссію було створення в захопленій пруссами Хелмінській землі стратегічних опорних пунктів з постійною залогою.¹⁹¹ Вочевидь мережу саме таких опорних пунктів Ян Длугош під 1225 р. іменує «*custodia*»¹⁹², що означає «сторожа».

Зрештою влітку 1223 р. відбувся запланований хрестовий похід польських князів у Пруссію, що тривав кілька тижнів. Відсутні будь-які відомості про якісь значні військові зіткнення учасників походу з пруссами, натомість протягом даної кампанії на теренах Хелмінської землі хрестоносці розпочали реалізацію плану зі зміцнення порубіжних опорних пунктів вже згаданої «сторожі»¹⁹³. Ця оборонна система, однак, проіснувала не більше як рік і розпалася одночасно з розгортанням чергової міжусобної боротьби між П'ястами. Реляція Длугоша під 1225 р. повідомляє про те що, несподіваний напад пруссів призвів до загибелі Дзерслава Абрахамовича та Будзислава Кшеславовича рицарів роду Одровонжів, що сталося в результаті ганебної втечі Яна Клементовича з роду Грифітів¹⁹⁴. Троє згаданих рицарів зі своїми слугами брали участь в обороні кордону і входили до складу «сторожі». Даний інцидент викликав справедливе обурення деяких впливових членів роду Одровонжів, а саме: єпископа Івона та комеса Осташа, котрі вимагали у краківського князя осудити зрадників. Коли ж Лешко Білий покарав Грифітів, позбавивши їх урядів, ті вийшли з-під князівського послуху і перейшли на бік вроцлавського князя Генрика Бородатого, намовляючи його зайняти краківський стіл¹⁹⁵.

¹⁹⁰ Powierski J. Stosunki polsko-pruskie... S. 155.

¹⁹¹ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 192.

¹⁹² Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII (далі – Jan Długosz. Historia) / Joannis Długosz; [ed. I. Pauli, A. Przewdziecki]. – Cracoviae, 1873. – Т. 2. – Р. – 218.

¹⁹³ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 196.

¹⁹⁴ Jan Długosz. Historia. – Т. 2. – S. 218.

¹⁹⁵ Ibid.

Поспіхом зібравши військо, Генрик рушив на Краків і за тиждень став табором під стінами міста. Дізнавшись про це, Лешко Білий разом з братом Конрадом Мазовецьким поспішив боронити столицю від сілезького князя. До битви, однак, справа не дійшла, позаяк Генрик Бородатий, що був мужем *«від народження миролюбним та розважливим»*, зважаючи на чисельну перевагу краківського і мазовецького князів у збройні потузі, поквапився укласти з ними мир. В результаті домовленостей на річці Длубна неподалік Кракова, *«Генрик князь Вроцлавський і Сілезький усіма правами і титулами Монарха Польщі на користь Лешка Білого поступився»*¹⁹⁶. Таким чином, конфлікт було врегульовано, проте, як покаже практика, не надовго оскільки вже за два роки, одразу ж після загибелі краківського князя Лешка Білого, в 1227 р. серед П'ястів спалахне довготривала міжусобна боротьба.

Повертаючись до питання занепаду польської системи оборони північного кордону, слід зауважити, що описаний Длугошем епізод, пов'язаний з загибеллю рицарів роду Одровонж, не слід вважати головним фактором занепаду «сторожі». З цього приводу слушну думку висловив польський дослідник М. Гладиш, який зазначив, що «достовірнішою видається гіпотеза про те, що описаний (Яном Длугошем – Т. Г.) конфлікт, який виник в лавах малопольського рицарства, спричинив відхід хрестоносців, що походили з тієї області від майбутніх акцій в Пруссії». Далі автор продовжує: «Спустіння оборонних ділянок Малополян спричинило дезорганізацію всієї системи захисту, в результаті чого Хелмінську землю залишили також рицарі з Сілезії»¹⁹⁷. Руйнація створеної спільними зусиллями польських князів системи рицарських залог і поновлення пруських набігів на землі Мазовії і Куявії спонукали Конрада I до пошуків нової сили, яка змогла б забезпечити надійний захист його землям. Так наприкінці 1225 р. до Хелмінської землі було запрошено рицарів Тевтонського Ордену.

Як свідчать джерела, сталося це передусім за посередництва Гюнтера — єпископа площького, Христіана — єпископа пруського, Міхала — єпископа

¹⁹⁶ Ibid. – S. 219.

¹⁹⁷ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 200.

Куявського, та вроцлавського князя Генрика Бородатого¹⁹⁸. Останній мав тісні зв'язки з чеським, угорським та німецьким дворами, де часто траплялося зустріти братів Ордену. У 1222 р. тевтонські рицарі отримали від Генрика землі в Лазучіце поблизу Намислува (пізніше, однак, відмовилися від них). Окрім того, в розпорядженні хрестоносців перебував замок у вищезгаданому Намислуві, де їм також належав патронат над місцевою парафіяльною церквою¹⁹⁹. Важливу роль у взаєминах вроцлавського князя з Тевтонським Орденем відігравали пруські хрестові походи. Так у збройній експедиції 1222 р. (?) поруч з польськими князями взяв участь невеликий загін орденських рицарів за що, ймовірно, нагородив їх Генрик Бородатий маєтностями в Сілезії²⁰⁰. Після 1226 р., з огляду на розгортання чергової боротьби за краківський стіл, пруське питання на певний час втрачає своє значення у політиці Генрика. Він повернувся до нього 1233 р. на переговорах у Вроцлаві, де прокуратор Тевтонського Ордену Герман фон Бальк зумів вмовити старого князя взяти участь у ще одному поході в Пруссію²⁰¹ про який мова йтиме нижче. Оцінюючи зміст відносин Генрика Бородатого з Тевтонським Орденем слід підкреслити, що вони мали передусім прагматичний характер. Сілезький князь сприяв утвердженню орденської братії в Хелмінській землі, натомість, як влучно висловилася С. Курпела, «не виключено, що Генрик, плануючи своє сходження на трон, розраховував на гарантію безпеки для Мазовії і Куявії. У зв'язку з чим

¹⁹⁸ Joannis Dlugossii... S. 233.

¹⁹⁹ Kurpiela S. Heinrich der Bärtige und der Deutsche Orden / S. Kurpiela // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. – Olsztyn, 2009. – S. 166.

²⁰⁰ Zientara B. Henryk Brodaty i jego czasy / B. Zientara. – Warszawa, 1997. – S. 240; Idem. Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego / B. Zientara // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń. – T. 41. – Z. 4. – S. 34–35; Idem. Preußische Fragen in der Politik Heinrichs der Bärtigen von Schlesien // Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtssreibung der Gegenwart. – Marburg, 1982. – S. 86–103. – (QSGDO; Bd. 30).

²⁰¹ Zientara B. Sprawy pruskie... S. 27–42;

Тевтонський Орден розглядався ним, як потенційний партнер у сфері міжнародного співробітництва»²⁰².

Перший етап переговорів Конрада I з верховним магістром Тевтонського Ордену Германом фон Зальца тривав з кінця 1225 р. до 1228 р. і знайшов своє юридичне оформлення у привілеї з Беч від 23 квітня 1228, за яким мазовецький князь жалував хрестоносцям «землю Хелмінську з усією власністю, що у водах, на полях і в лісах... а також селище Орлово»²⁰³. Правовий зміст даного документу очевидно слід розглядати під кутом зору надання Ордену Хелмінської каштелянії з правом здійснення публічної влади і користування доходами від підданих, яким володіли тогочасні каштеляни. Натомість Орден зобов'язувався збройно допомагати князеві у боротьбі з пруськими язичниками²⁰⁴.

Перші кроки орденських рицарів у щойно наданих їм землях, як повідомляє у своїй хроніці Петро з Дусбурга, були пов'язані із замком Фогельзанг, що латиною означає *santus avium* – пташиний спів. Замок був збудований мазовецьким князем на прохання Конрада фон Ландсберга – одного з представників орденського посольства, яке брало участь у переговорах 1226–1228 рр.²⁰⁵. Двома роками пізніше до Хелмінської землі прибув невеликий загін хрестоносців на чолі з ландмайстром Германом фон Бальком та маршалом Ордену Дітрихом фон Бергхаймом, які збудували замок Нешаву²⁰⁶. Зведені укріплення стали плацдармом для майбутнього вторгнення Тевтонського Ордену в Пруссію.

Невдовзі після того, як Орден отримав Хелмінську землю, єпископ Христіан документом від 3 травня 1228 р. жалував йому право збору десятини з тамтешніх маєтків.²⁰⁷ Взаємини Христіана з Тевтонським Орденем на початку розвивалися під

²⁰² Kurpiela S. Heinrich der Bärtige... S. 168

²⁰³ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1 – № 64

²⁰⁴ Labuda G. Epilog dyskusji o początkach Zakonu Krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i w Prusach / G. Labuda // Idem. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. – Poznań, 2007. – S. 295.

²⁰⁵ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Петр из Дусбурга; [пер. с лат., статьи и ком. В. И. Матузовой]. – Москва, 1997. – С. 31.

²⁰⁶ Там само. – С. 31–32.

²⁰⁷ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 65.

знаком зверхності пруського єпископа, що недвозначно засвідчує документ Христіана від 1230 р., а також свідчення абатів Генрика з Лекна та Йогана з Лондза з приводу даного документу²⁰⁸. Христіан надавав Ордену свої маєтності в Хелмінській землі, за що хрестоносці мусили сплачувати йому данину збіжжям. Єпископу, окрім того, належало виняткове право селити на окреслених теренах своїх васалів, що разом з тим заборонялося робити Ордену. Під час збройних походів хоругва єпископа повинна була очолювати військо.

Йдучи на певні поступки Христіану, Орден, однак, не збирався виконувати роль «маріонетки» у політиці пруського єпископа. Skorиставшись своїми дипломатичними зв'язками в римській курії, Орден вже в січні 1230 р. дістав від папи Григорія ІХ офіційний дозвіл на боротьбу з пруськими язичниками.²⁰⁹ Одночасно з цим, активізував свою політику в Прибалтійському регіоні Орден домініканців, що мав на меті перехопити віжки пруської місії у цистерціанців. Роль куратора пруської політики домініканців виконував папський легат Вільгельм Моденський, який прибув до Пруссії на межі 1228–1229 рр.²¹⁰. Не інакше, як зміною політичного курсу апостольського престолу на користь Ордену домініканців, слід назвати поновлення влітку 1230 р. хрестового походу в Пруссію, організація якого покладалася на жебрущий Орден. Восени того ж року Григорій ІХ видав дві булли від 13 та 17 вересня, адресовані «усім вірним Христа»²¹¹, а також «братам ордену проповідників Магдебурзької та Бременської метрополій, Польщі, Померанії, Моравії, Сурабії, Гольштинії та Готландії»²¹². В першому посланні папа закликав усіх вірних допомогти Тевтонському Ордену в Пруссії, обіцяючи всім, хто відгукнеться, відпущення гріхів аналогічне тому, що отримували хрестоносці в Святій Землі. Друге послання, спрямоване домініканцям, доручало їм пропагувати

²⁰⁸ Ibid. – № 73.

²⁰⁹ Ibid. – № 72.

²¹⁰ Dygo M. Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309) / M. Dygo // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo. – Warszawa, 2008. – S. 56.

²¹¹ Pomersches Urkundenbuch; [hrsg. von R. Klempin]. – Stettin, 1868. – Bd. 1. – Abt. 1. – S. 215.

²¹² Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 80.

ідею хрестового походу і спонукати вірних взяти у ньому участь. Відновлення хрестоносного руху в Прибалтійському регіоні створило сприятливе підґрунтя для початку експансії Тевтонського Ордену в Пруссію.

У 1231 р. Герман фон Бальк, за підтримки Конрада Мазовецького, форсував Віслу і збудував на її правому березі дерев'яний замок на місці Старого Торуня. Після цього тевтонські рицарі, зміцнені новоприбулими хрестоносцями з Німеччини, розпочали завоювання Хелмінської землі, що увінчалось спорудженням в 1232 р. замку і міста Хелмно/Кульм²¹³. У 1233 р. Орден вдерся до Помезанії, де на острові Квідзин ним був зведений замок, названий Марієнвердером. Трохи згодом до Пруссії прибув Бурхард IV – бургграф магдебурзький із загоном хрестоносців, які перенесли квідзинські укріплення на зручніше для розташування замку місце²¹⁴. Наступного року, як повідомляє Петро з Дусбурга, орденські рицарі побудували замок Редін. Зведений на місці колишнього мазовецького гроду, він мав велике стратегічне значення, оскільки стояв на заваді пруським набігам збоку Помезанії²¹⁵. Отож, завдяки першим своїм військовим акціям в Пруссії, Тевтонський Орден зміцнив своє становище в Хелмінській землі і розпочав підготовку до наступу на Помезанію. Головним союзником Ордену у майбутньому поході проти помезанців виступили польські та поморські князі.

Хрестовий похід у Пруссію, який за своїм розмахом та кількістю порфірородних учасників переважав усі попередні військові експедиції, відбувся найімовірніше взимку 1235 р.²¹⁶. У ньому взяли участь сілезькі князі Генрик Бородатий з сином Генриком Побожним, князь великопольський Владислав Одонич, Конрад князь мазовецький, його син Казимир, князь кувявський, князь гданський Святополк з братом Самбором, князем любишевським та рицарі Тевтонського Ордену. Під знаменами очільників походу зібралася сила-силенна воїнства якої, за словами Дусбурга, ніколи ще не бачила Пруссія²¹⁷. Кампанія

²¹³ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 54.

²¹⁴ Там само. – С. 54–55.

²¹⁵ Там само. – С. 56.

²¹⁶ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 232.

²¹⁷ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 55.

розгорталася за типовим для пруських походів сценарієм. Військо хрестоносців промайнувши Хелмінську та Радзиньську землі увійшло до Помезанії. Зміцнивши укріплення квідзинського замку, учасники походу вдалися до грабунку і спустошення краю, беручи в полон численних бранців. Неподалік річки Дзежгонь хрестоносці застали сильне військо пруссів, яке у всеозброєнні очікувало на ворога. *«Коли ж вони сміливо рушили проти них, вони (прусси. – В. М.) кинулися навтіки. Проте князь Померанії і Самбор, брат його, вельми досвідчений у війні з пруссами, зайняли разом зі своїми зброєносцями стежки довкола засік, щоб вони не змогли утекти, і звідти нищили гнівно нечестивих».* Битва скінчилася кривавою різаниною, у вирі якої, за словами хроніста, загинуло близько 5000 язичників²¹⁸.

Похід 1235 р. був останньою спільною акцією малопольських, сілезьких, мазовецьких та поморських князів, що згуртувала їх навколо ідеї хрестового походу. Це була кульмінація польського хрестоносного руху, який відіграв важливу роль у суспільно-політичному та релігійному розвитку Прибалтійського регіону першої третини XIII ст. Саме «пілігрими» з Польщі на чолі зі своїми князями, тривалий час виконували функції військової сили на службі у пруської місії. Хрестові походи в Пруссію мали водночас значний вплив на взаємини самих Пястів, позаяк сприяли припиненню міжусобної ворожнечі та консолідації польської еліти. Головним координатором місіонерської діяльності на пруських теренах, що проводилася чернечими орденами цистерціанців та домініканців, виступала римська курія, котра будь-що прагнула підпорядкувати землі новонавернених Престолу св. Петра. Власні політичні інтереси в Пруссії переслідував Тевтонський Орден, до утвердження якого на мазовецько-пруськом прикордонні призвела політична недалекоглядність окремих польських князів. Активно використовуючи дипломатичні зв'язки та лояльність папи, Орден швидко зумів перебрати на себе функції головного організатора хрестоносних акцій в Прибалтиці, що відкрило перед ним шлях до реалізації власних амбітних завдань в даному регіоні.

²¹⁸ Там само.

2.2. Відносини польських князівств з Тевтонським Орденем на тлі поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр.

Успішний похід 1235 р. проти пруссів, що увінчався перемогою хрестоносної коаліції на річці Дзежгонь, значно зміцнив позиції Тевтонського Ордену на щойно здобутих ним територіях Хелмінської землі та Помезанії і сприяв подальшому завоюванню ним прусських земель. Стрімке просування орденських рицарів в глиб Пруссії, що супроводжувалося підкоренням нових територій і розбудовою мережі замків для їх захисту, наочно демонструвало прагнення Ордену до реалізації власних завдань в прибалтійському регіоні, головним з яких було утвердження в Пруссії в якості суверена. Це зрештою призвело до того, що колишні союзники (Орден, Конрад Мазовецький, Святополк Поморський) раптово перетворилися на зятяних суперників, позаяк кожен з них мав власні плани щодо прусських земель. Наслідком цього, як зазначив М. Гладис, ²¹⁹ стало те що, від 1235 р. до 1242 р. джерела не згадують про яку-небудь підтримку надану польськими хрестоносцями Тевтонському Ордену для боротьби з язичниками.

Святополк Поморський прагнув підпорядкувати собі Лендзанську землю, яка простягалася вздовж Віслинської затоки на півночі Помезанії і Вармії. Орден, що номінально володів правами на цю землю як спадкоємець єпископа Христіана, через неможливість здійснення контролю над нею (Лендзанська земля лежала поза межами орденських завоювань) мав намір обміняти її на так званий «пеньський ключ», правом на який володів Святополк ²²⁰. Утім, подальші дії Ордену, пов'язані з підпорядкуванням ним у 1236 р. земель цистерціанської місії і резиденції єпископа Христіана – Зантиру, яка перебувала під патронатом Святополка, зірвали попередні переговори Ордену з поморським князем і спричинили виникнення конфлікту ²²¹.

²¹⁹ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 256.

²²⁰ Powierski J. Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej od XII do początku XIV w. Cz. II. / J. Powierski // ZH. – Toruń, 1965. – Т. 30. – З. 3. – С. 9.

²²¹ Powierski J. Na marginesie najnowszycy badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach I kwestią Zantyrą / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork, 2004. – S. 109–110; Idem. Chronologia stosunków pomorsko-

Наступ тевтонських рицарів у північному напрямку вздовж Вісли мав на меті встановити контроль на річковими шляхами, котрі вели до Віслинської затоки і Балтійського моря, що, зрештою, дозволило б встановити водне сполучення з північними містами Імперії. З огляду на це, опанування Зантиру – важливого опорного пункту, що був розташований біля розгалуження річок Вісли і Ногата, мало стратегічне значення.

Невдовзі молодший брат Святополка Самбор, князь любишевсько-тчевський, перебуваючи у сварці з братом, (висував претензії стосовно несправедливого, на його думку, поділу отчини) змовився з хрестоносцями і за їх підтримки розпочав зміцнення гроду в Гоженджеї над Віслою. Святополк, довідавшись про його наміри, з власним військом прийшов до Гоженджея, в той час, коли Самбор саме розбудовував укріплення. У своїй реляції від 8 грудня 1248 р., виголошеній перед папськими легатами під час обвинувального процесу, Святополк повідомляв, що Самбор з хрестоносцями «розпочав будувати грод на шкоду всьому Помор'ю і зібравши проти мене військо, замкнувся разом з вищезгаданими братами (тевтонськими рицарями. – Т. Г.) у тому гроді. Військо те, однак, не завдяки моїй силі, але за справедливим вироком Божим, було розбите. Я ж, прибувши до згаданого раніше гроду, з Божої волі зайняв його укріплення і хоча міг віддячити їм злом за зло, дозволив моєму брату разом з ними вільно піти» (*Post hec cum eisdem fratribus castrum quoddam nomine Gordin cepit, ad lesionem totius Pomeranie edificare et exercitu contra me congregato se eum, prefatis fratribus in castro eodem recepit. Predictus vero exereitus non mea potenea, sed iusto dei iudicio fuit devictus. Ego vero accedens ad predietum castrum dei nutu optinui eius munitiones, et eum malum pro malo eis reddere potuissem, fratrem meum una eum eis liberum abire permisi*)²²². Таким чином, протистояння Самбора зі Святополком взимку 1236–1237 рр. скінчилося взяттям Гоженджея і втечею Самбора до тевтонських рицарів, а потім до Мекленбурга.

krzyżackich w latach 1236–1242 / J. Powierski // KMW. – Olsztyn, 1970. – № 2. – S. 171–172.

²²² Pommerellisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Perlbach]. – Danzig, 1882. – № 113; Śliwiński B. Sambor II książę tczewski / B. Śliwiński. – Tczew, 2010. – S. 65–67.

Виступ орденських рицарів на боці Самбора засвідчив їх відверто ворожу позицію щодо Святополка. Ще раніше негативне ставлення Ордену до Поморського князівства і Польщі знайшло свій відбиток у наданні замку Малий Кведін (*parvum Quedin*) розташованого на прусько-поморському прикордонні для Дітріха фон Діпенів, з тією обмовкою, що «якщо він або наступники його захочуть його (замок. – Т. Г) продавати, нехай продають вільно, кому схочуть, окрім як поляку або поморянину» (*ut si ipse vel heredes suorum voluerint ea vendere, vendat libere, cui vult, preterquam Polono seu Pomerano*)²²³.

Протистояння Самбора зі Святополком взимку 1236–1237 рр. (про його перебіг дізнаємося з реляції Святополка від 1248 р.²²⁴) скінчилося взяттям Гоженджея і втечею Самбора до тевтонських рицарів, а потім до Мекленбурга. У 1237 р. Орден побудував замок Ельбінг²²⁵, котрий став вихідним пунктом для підкорення Погезанії. Ймовірно, тоді ж Орден підпорядкував собі осередок домініканської місії в Пасленській землі (входила до складу Погезанії), після чого домініканці оселилися в Ельбінгу. Це стало причиною конфлікту між Святополком і осередком Ордену Домініканців у Гданську, якому протегував вроцлавський єпископ Міхал, що також перебував у сварці зі поморським князем²²⁶. Конфлікт зрештою було врегульовано, що засвідчує угода Святополка з єпископом Міхалом від 30 листопада 1238 р., згідно якої гдансько-поморський князь зобов'язався відшкодувати збитки завдані домініканцям у Гданську²²⁷.

Перебуваючи в оточенні вороже налаштованих сусідів (зі сходу йому загрожував Орден, з півдня – Казимир Куявський), Святополк змушений був укласти мирну угоду з Орденем щодо врегулювання їхніх відносин. Згідно цього договору, підписаного 11 червня 1238 р., Святополк зобов'язувався не укладати ворожих Ордену союзів з пруськими племенами вармів, натангів і самбів²²⁸.

²²³ CDP; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg, 1836. – Bd. 1.– №. 46.

²²⁴ Pommerellisches Urkundenbuch... № 113

²²⁵ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 58.

²²⁶ Powierski J. Kształtowanie się granicy... S. 12.

²²⁷ Pommerellisches Urkundenbuch... № 66.

²²⁸ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 129

Майже одночасно (29 червня 1238 р.) схожу за змістом угоду Орден уклав з Казимиром Куявським, який обіцяв не завдавати Ордену і його володінням будь-якої шкоди і не об'єднуватись з язичниками²²⁹. За змістом підписаних договорів простежується прагнення обох князів до здобуття нейтралітету Ордену у прийдешньому міжусобному конфлікті, що невдовзі таки відбувся. Орден натомість, як слушно зауважив Я. Поверський²³⁰, здобувши гарантію безпеки для своїх володінь, отримав сприятливу нагоду для подальшого завоювання пруських земель, які відтепер були позбавлені підтримки Святополка.

Невдовзі після підписання угоди з Орденем, Святополк вдерся до Куявії і спустошив її, дійшовши аж до Іновроцлава. Вочевидь, тоді ж він зайняв Бидгощ²³¹. З огляду на цю обставину, логічним видається запис в анналах гнезненського капітулу про те, що наступного (1239 р.) року: «князь Куявії Бидгощ відвоював» (*dux Guyavie Bidgosciam recuperavit*)²³². Гдансько-поморський князь, однак, не вгамував свого войовничого запалу і того ж року повторно спустошив Куявію і спалив Іновроцлав²³³. Після цього поморсько-куявський конфлікт почав вщухати, позаяк джерела не згадують про подальшу боротьбу між князями.

Зміна політичної кон'юнктури пов'язана з вторгненням до Польщі монголів і загибеллю в битві біля Легниці (9 квітня 1241 р.) сілезького князя Генрика II Побожного, а відтак розпадом «монархії Генриків сілезьких», спричинила переділ сфер впливу в середині країни. За цих умов Конрад Мазовецький влітку 1241 р. зумів нарешті здобути Краків, що дало йому усі підстави претендувати на роль верховного князя Польщі²³⁴. Утвердження Конрада на краківському столі, спонукало Святополка Поморського шукати його підтримки у майбутній війні з

²²⁹ Ibid. – № 130.

²³⁰ Powierski J. Chronologia stosunków... S. 176.

²³¹ Włodarski B. Rywalizacja o ziemię pruskie w połowie XIII wieku / B. Włodarski // Roczniki TNT. – Toruń, 1958. – R. 61. – Z. 1. – S. 17.

²³² Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192–1247 // MPH series nova. – Warszawa, 1962. – T. 6. – S. 4.

²³³ Rocznik kapituły gnieźnieńskiej... S. 4.

²³⁴ Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego / B. Włodarski. – Toruń, 1971. – S. 55.

Орденом, яка могла незабаром розпочатися. Окрім цього, потрібно було залагодити наслідки нещодавнього поморсько-куявського конфлікту. Переговори Святополка з Конрадом та його синами (Болеславом, Казимиром та Земовитом) відбулися в Помузові 18 вересня 1241 р.²³⁵. До укладення союзної угоди справа, однак, не дійшла, позаяк Конрад найімовірніше висунув Святополку вимогу щодо визнання його зверхності над Гданським Помор'ям, на що гдансько-поморський князь, звісна річ, пристати не міг²³⁶.

З дипломатичної невдачі Святополка поквапився скористатися Тевтонський Орден, котрий вже за рік (20 вересня 1242 р.) зумів схилити на свій бік Конрада I Мазовецького, уклавши з ним союзницький договір, який став основою для організовуваної тевтонськими рицарями антипоморської коаліції.

Текст договору містить складову обвинувачення для Святополка, що слугує обґрунтуванням необхідності військової співпраці між Орденем та Конрадом Мазовецьким, «оскільки Святополк, господар Померанії, часто великого насильства самим братам (рицарям Тевтонського Ордену. – Т. Г.) і людям їхнім завдавав і далі завдавати прагне, спонукані цією необхідністю зобов'язалися ми і сини наші (Конрад Мазовецький разом з синами Болеславом, Казимиром та Зимовитом – Т. Г.) проти нього сумлінно допомагати, доки житиме згаданий Святополк, або допоки не скориться справедливості, або полюбовному примиренню» (*Et quoniam Swantopolcus, dominus Pomeranie, multam sepe violentiam ipsis fratribus et eorum hominibus intulit et amplius inferre conatur, hac necessitate coacti promiserunt nos et filios nostros contra eum bona fide adiuvere, quoad vixerit idem Swantopolcus, vel quousque satisfecerit ad iustitiam vel ad amicabilem compositionem*)²³⁷. В обмін на підтримку, яку Конрад Мазовецький обіцяв надати Ордену у війні зі Святополком, прецептор Ордену Генріх фон Вейде зобов'язувався передати сину Конрада Болеславу половину своєї частини (себто 1/3) Любавської землі. Окрім цього,

²³⁵ Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis; [ed. J. Kochanowski]. – Warszawa, 1919. – Т.1. – № 416.

²³⁶ Powierski J. Chronologia stosunków pomorsko–krzyżackich w latach 1236–1242 / J. Powierski // KMW. – Olsztyn, 1970. – № 2. – S. 185.

²³⁷ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 139.

тевтонські рицарі мали допомагати своїм союзникам при обороні прикордонних замків, зокрема стратегічно важливої Бидгощі (*castrum, quod Budegosta vulgariter nuncupatur, seu quodlibet aliud*)²³⁸.

Найважливішим положенням підписаної угоди був пункт про поділ Гданського Помор'я по Віслі і Пшемиславі «для того, щоб розбрату двері замкнути, на те обидві сторони згодилися, що Вісла земель кордон нехай розділяє аж до Примеслави і від Примеслави далі впадає в солоне море так, щоб самі води по середині поділити» (*Ut autem discordiis ianua precludatur, in hoc utraque partium concordavit, quod Wizla terrarum metas dividat usque ad Primezlauam et Primezlaua ulterius influens salsum mare, ita ut ipse aque per medium dividantur*)²³⁹. Згідно з цією домовленістю, Конрадові відходило майже все Гданське Помор'я, натомість Орден отримував Великі Жуляви (пол. Żuławy Wielki) – землі у дельті Вісли, що простягаються від розгалуження річок Вісли і Ногата аж до Віслинської затоки. Володар Кракова, окрім іншого, гарантував Ордену і його підданам звільнення від митних зборів на теренах Помор'я: «люди їхні як по воді, так і по землі, в князівстві Померанія від усіх митних стягнень цілком і навечно звільнені є» (*homines eorum tam per aquas quam per terras in ducatu Pomeranie ab omni exactione thelolei perpetuo penitus sint immunes*)²⁴⁰. Ця, не надто важлива на перший погляд, теза, насправді має неабияке значення для реконструкції подій, пов'язаних з початком поморсько-орденської війни, мова про яку йтиме нижче.

Аналізуючи текст договору між Конрадом Мазовецьким та Тевтонським Орденом, приходимо до висновку, що реалізація його положень могла б спричинити значні геополітичні зміни в Прибалтійському регіоні. Повернення Гданського Помор'я під владу краківського князя символізувало б відновлення *status quo* (себто означало б втрату поморським князівством своєї незалежності від Польщі, здобутої зусиллями Святополка Поморського), що існував до загибелі краківського князя Лешка Білого. Разом з тим, Конрад, що вже зосередив у своїх

²³⁸ Ibid.

²³⁹ Ibid.

²⁴⁰ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 139.

руках владу над Мазовією, Куявією (за посередництвом синів Болеслава та Казимира) Ленчицею, Сєрадзем, а головне над Краковом, зі здобуттям контролю над Помор'ям беззаперечно мав би усі підстави претендувати на роль верховного князя Польщі, що означало би повернення до системи принципату – сеньйорату²⁴¹. Тоді як Орден, позбувшись грізного ворога в особі Святополка Поморського, здобував стратегічно важливі території у дельті Вісли і вихід до Балтійського моря, яким до Пруссії прибували хрестоносці та купці з Німеччини.

Хронологія подій, пов'язаних з перебігом поморсько-орденської війни 1242–1253 рр. і початком першого пруського повстання, через недостатню інформативність і суперечливість наявних джерел, до сьогодні залишається дискусійною. Ключовими проблемами, що потребують розв'язання є:

- хронологія першого етапу (1242–1243 рр.) поморсько – орденської війни;
- хронологія початку першого пруського повстання та причетність до нього Святополка Поморського;
- датування битви біля Жондського озера та ідентифікація її учасників.

Отож, формальним приводом до війни між Тевтонським Орденем і Святополком Поморським стала ворожа Ордену митна політика запроваджена поморським князем на Віслі. Збудувавши замок в Сартовіцах (виконував функції митного форпосту), Святополк взяв під контроль великий відтинок торгівельного шляху, який пролягав нижньою течією Вісли, і силоміць обклав митом орденські кораблі. Петро із Дусбурга повідомляє, що князь: «Зміцнив замки свої, які стояли над берегом Вісли, і посадив там народ нечестивий, людей беззаконних, що стали великою завадою для братів. Бо ж виходили вони зі згаданих замків, і коли бачили, що хтось із підданих братам пливе повз, то зненацька нападали на них і завдавали їм великих страт, захоплюючи багату здобич, інших брали в полон, третіх на нашу велику скорботу, вбивали, так проливаючи кров християнську, і стільки разів те вчинялося ними, що ніхто опісля не наважувався з братами мати справу, або ж доставляти братам провіант з Ельбінга і Бальги та з інших міст за несприятливих

²⁴¹ Włodarski B. Rywalizacja... S. 21.

обставин»²⁴². На жорстку митну політику проваджену Святополком, як одну з причин до початку конфлікту між Тевтонським Орденем і поморським князем, вказують і більш пізні документи.²⁴³ Ці події найімовірніше передували укладенню союзного договору між Орденем і Конрадом Мазовецьким, і, вочевидь, стали каталізатором до його появи²⁴⁴.

Подальший розвиток подій сповнений білих плям. Базовим джерелом для його реконструкції є так звана «Хелмінська хроніка Ордену» (детальніше про неї див. розділ I), написана між 1246/1247 та 1252 рр. Нею, при написанні своїх праць, послуговувалися пізніші орденські та польські хроністи, передусім Петро із Дусбурга, невідомий автор твору «Перенесення і дива св. Варвари» (лат. *Translatio et miracula sanctae Barbarae*) та Ян Длугош²⁴⁵. З огляду на те, що текст Хелмінської хроніки Ордену, дійшов до нас у доволі пізньому списку, яким є німецькомовна компіляція 1514 р., доцільним буде його порівняльне зіставлення з текстами хронік вищезгаданих авторів, де він зберігся повніше.

Отож, джерела одностайно повідомляють, що 1242 р.²⁴⁶ Святополк, уклавши союз з пруссами, інспірував розгортання великого прусського повстання проти Ордену, що призвело до спустошення підконтрольних Ордену земель і втрати ним усіх замків, окрім Балги та Ельбінга²⁴⁷. Невдовзі після того Святополк вдерся до

²⁴² Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 63.

²⁴³ Powierski J. *Kształtowanie się granicy...* S. 13; *Preußisches Urkundenbuch...* Bd. 1. – Н. 1. – № 110, 111.

²⁴⁴ Powierski J. *Chronologia stosunków...* S. 189.

²⁴⁵ Jasiński T. *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus / T. Jasiński.* – Poznań, 1996. – S. 105.

²⁴⁶ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 62; *Translatio et miracula sanctae Barbarae...* S. 404–405. Див. також: *Annales Pelpinenses // SRP*; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 271; *Kurze Preussische Annalen / SRP*; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1863. – Bd. 3. – S. 2. Інспірацію прусського повстання покладають на Святополка і польські джерела: *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej...* S. 6; «Великая хроника» о Польше Руси и их соседях XI–XIII вв.: Перевод и комментарии; [под. ред. В. Л. Янина; сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. – Москва, 1987. – С. 155–156; Jan Długosz. *Historia.* – Т. 2. – Р. 287–288.

²⁴⁷ Bericht Hermann von Salza's über die Eroberung Preussens // *SRP*; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 160; Див. для пор.:

Хелмінської землі: «пішов Святополк разом з язичниками в землю Хелмінську з великим військом і завдав їй великого спустошення і 4000 християн було вбито, а земля була так спалена, що в ній не лишилося нічого, окрім Хелмна, Торна і Редіна». (*fur Schantepolck mith den heyden yn das lant zcum Colmen mith einen grossem here und treip grossen raup auf dem lande und man miste iijm cristen, dy alle woren erschlagen, und das landt warth so verbranth, das darinne mehr nicht bleip den Colmen, Thorn und Reden*).²⁴⁸ У відповідь, загін тевтонських рицарів на чолі з маршалом Ордену Дітріхом фон Бернгаймом, в ніч напередодні дня св. Варвари²⁴⁹ (*an der heyligen junckfraw s. Barbaren zcu nacht*), несподівано вдерся у володіння поморського князя, і наступного дня здобув замок Сартовіце²⁵⁰.

Втративши стратегічно важливий замок над Віслою, що забезпечував контроль над річковим шляхом, Святополк змушений був спрямувати військо для його відвоювання²⁵¹. Гдансько-поморський князь «скликав всіх новонавернених віровідступників землі Пруської і обложив згаданий замок Сартовіце, і завзято

Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 64; *Translatio et miracula sanctae Barbarae...* S. 405.

²⁴⁸ Bericht Hermann von Salza's... S. 160; Див. для пор.: Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 65; *Translatio et miracula sanctae Barbarae...* S. 405.

²⁴⁹ День св. Варвари припадав на 4 грудня. Відповідно описані події відбулися 3–4 грудня 1242 р.

²⁵⁰ Bericht Hermann von Salza's... S. 160–161; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 65–66; *Translatio et miracula sanctae Barbarae...* S. 405. Рочнік гнезненського капітулу під 1243 р. містить згадку про те, що тевтонські рицарі окрім Сартовіце здобули також Вишоград: «*crucesignati de domo Theutonica cum ducibus Polonie adunati castra predicti ducis Swanthopelci, videlicet Wissegrod et Zartawiczam, occuparunt*». *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej...* S. 6; Свідчення рочніка повторює Великопольська хроніка. «Великая хроника»... С. 156. З огляду на цю згадку,

Я. Поверський висунув тезу про те, що Вишоград був здобутий Орденем раніше ніж замок Сартовіце (тобто ще перед 3 грудня 1242 р.). Powierski J. *Chronologia stosunków...* S. 188.

²⁵¹ На думку деяких дослідників груд в Сартовіце на початку 40–х XIII ст. перебрав на себе політико-адміністративні функції сусіднього Свече, ставши політичним центром південних земель Гданського Помор'я. Śliwiński B. *Rola i znaczenie grodu w Sartowicach w pierwszej połowie lat. 40. XIII wieku / B. Śliwiński // In memoriam honoremque Casimiri Jasiński. – Toruń, 2010. – S. 136–137.*

атакував його п'ять тижнів²⁵²»²⁵³. Однак, попри всі старання, відвоювати замок Святополку не вдалося, і тоді він, взявши частину війська (інша частина продовжувала облягати замок), знову вирушив в Хелмінську землю. В той час як люди Святополка грабували і розоряли володіння Ордену в Хелмінській землі, «маршал брат Дітріх вирушив з Хелмна разом зі своїми братами і християнами і прийшов до Святополка, і бився з ним по-рицарськи, і вбили (тевтонські рицарі. – Т. Г.) 900 людей, і захопили 400 коней» (*der marschalk bruder Ditterich und zcoge ausz dem Colmen mit seynen brudern und mit den cristenleuten, und quam an her Schwantepolk und oberstreit sy ritterlichen und schlugen yn abe ixc man und namen yme iiijc hengste*)³⁴.

Зазнавши поразки під Хелмном, Святополк Поморський остаточно втратив ініціативу у війні, якою відтепер володів Тевтонський Орден і його союзники, в таборі яких перебували: папський легат Вільгельм Моденський, князь Казимир Куявський та князі великопольські Пшемисл і Болеслав²⁵⁴. Вільгельм Моденський, ставши на бік Ордену, активно протегував його справі у боротьбі зі Святополком. Так автор «Хелмінської хроніки Ордену», описуючи події, які відбулися після здобуття Орденем замку Сартовіце і поразки Святополкового війська біля Хелмна занотував, що «після того, як брати знову повернулися до Хелмна, провели вони нараду з легатом, щоб послати за герцогами Польщі, герцогом Казимиром і герцогом калішським (Казимир, князь куявський та Пшемисл, князь калішський – Т. Г.) і погоджено було, щоб після оголошення хрестового походу легатом, рушити до замку Накло і зайняти його» (*Noch der tzeit, do dy bruder wider zcu Colmen quamen, do worem sy rate mit einem legaten, das man besente dy hern von Polen, noch herczogk Kazimiro und noch dem herczogk von Kalis, und wurden des zcu rate, das der*

²⁵² З 9 до 14 січня 1243 р. Див.: Jasiński T. Najstarsze kroniki... S. 87.

²⁵³ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 66.

³⁴ Bericht Hermann von Salza's... S. 161; Див. для пор.: Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 66.

²⁵⁴ Б. Влодарський припускав, що між Орденом і князями великопольськими могла існувати союзна угода, укладена того ж таки 1242 р., текст якої не зберігся. Włodarski B. Rywalizacja... S. 21.

legate das kreuz gebe, und das man fure vor dy burgk zcu Nackele und man dy besetzte)²⁵⁵.

Ці слова орденського хроніста засвідчують те, що Святополка було відлучено від церкви і оголошено проти нього хрестових похід²⁵⁶. Дана акція Вільгельма Моденського, на нашу думку, стала ідеологічним підґрунтям для того аби Казимир Куявський і князі великопольські мали офіційне право на ведення «справедливої війни» проти Святополка Поморського, який відтепер був позбавлений захисту і покровительства з боку Церкви, а тому перебував поза законом.

Спільний похід об'єднаних військ Ордену і польських князів взимку 1243 р. під Накло увінчався здобуттям місцевого замку, який повернувся під владу великопольських князів²⁵⁷. На тому, однак, кампанія не закінчилась, союзники попрямували вглиб Гданського Помор'я, розграбували і спустошили його. Низка військових невдач і загроза втрати князівства спонукали Святополка Поморського до укладення миру з Орденем.

Під час підписання мирного договору був присутній вже згадуваний легат Вільгельм Моденський, якому орденський хроніст відводить одну з ключових ролей у складанні положень угоди: «Тоді радився легат з братами, щоб сина його в заручники взяти і ще двох людей, яких взяти захочуть, і замок Сартовіце в руки братів [передати]. Тоді відповіли Мествіна сина його братам в заручники [дати] і Гнімара бургграфа і Вайта воєводу його» (*Do wart der legate zcu rate mith den*

²⁵⁵ Bericht Hermann von Salza's...S. 161; Див. для пор.: Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 64.

²⁵⁶ Польська історіографія загалом приймає дану тезу. Окреміше місце посідає думка М. Гладіша, який вважає що: «Вміщені в Реляції (Хелмінська хроніка Ордену. – Т. Г.) непевні згадки про оголошення Вільгельмом Моденським хрестового походу напередодні наступу на Накло, слід розглядати в контексті захисних дій Ордену перед звинуваченням у зловживанні формулою хрестового походу. На тлі доволі добре званої хронології першого етапу поморсько-орденського конфлікту взимку на зламі 1242–1243 рр., так само як і ітінераріуму Вільгельма, згадка та видається радше перебільшенням». Gładysz M. Zarzeczanie krzyżowcy... S. 269

²⁵⁷ Bericht Hermann von Salza's... S. 161; Див. для пор.: Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской...С. 67; Передачу Накла великопольським князям засвідчують: Rocznik kapituły gnieźnieńskiej... S. 6, та «Великая хроника»... С. 156.

brudern, das man solde seynen son zcu gysel nehmen und ij seiner herren, dy man nemen wolde, und das hausz zcu Schardewitz in der bruder hant. Do antwerth man hern Mesthawen seinen son den brudern zcu gysel und Gnyumarum den burggraffen und Weyat seinen heergraffen). Після того «брати людей цих під владу свою до Хелмна привели» (*dy bruder dyse leute yn yre gewalth brochten zcum Kolmen*). Окрім іншого, Святополк зобов'язався братам «проти язичників допомагати» (*helffen solde uff dy heiden*)²⁵⁸. Підписання угоди відбулося, найімовірніше, в січні – березні 1243 р.²⁵⁹.

29 липня 1243 р., папа Інокентій IV видав буллу, яка доручала Вільгельму Моденському здійснити поділ Пруссії на діоцези²⁶⁰. Дане розпорядження Апостольського Престолу, однак, суперечить тим політичним реаліям, в яких на той час перебував Тевтонський Орден в Пруссії. Як зауважив Т. Ясінький, «якби в результаті пруського повстання хрестоносці насправді втратили всю Пруссію, за винятком укріплень в Ельбінгу та в Бальзі, як повідомляють слідом за Хелмінською хронікою Ордену усі орденські хроніки, то...виділення кордонів для діоцезів в Пруссії, в умовах втрати всього контролю над тією територією, було б позбавлене будь-якого сенсу»²⁶¹. Більше того, жоден з відомих нам документів за період 1242–1243 рр. не містить згадок про союз Святополка з пруськими неофітами і початок пруського повстання²⁶². Такі розбіжності в свідченнях наративних і документальних джерел розділили думки істориків, що зумовило появу кількох гіпотез, які стосуються хронології початку першого пруського повстання і причетності до нього Святополка. За таких обставин відповідь на поставлене питання можуть містити події, що відбулися невдовзі після укладення мирного договору між Святополком Поморським і Тевтонським Орденом.

²⁵⁸ Bericht Hermann von Salza's... S. 162; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 67–68.

²⁵⁹ Powierski J. Chronologia... S. 190; Jasiński T. Najstarsze kroniki... S. 87.

²⁶⁰ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 142.

²⁶¹ Jasiński T. Bitwa nad jeziorem Rządzkim: przyczynek do dziejów pierwszego powstania pruskiego i wojny Świętopelka z zakonem krzyżackim / T. Jasiński // RH. – Poznań, 1996. – R. 62. – S. 67.

²⁶² Ibid.

Автор Хелмінської хроніки повідомляє: «Наступного року (1243 р. – Т.Г.) зібралось з намови Святополка велике військо з Литви і з Пруссії, і рушили [вони] в землю пруську під Хелмно і грабували і палили і вбивали і брали в полон...» (*In dem anderen johre dornach wahrte ein grosz heer gesammelt mith Schwantopolcks rathe von den Littawen und von den [vornogerten] Preussen, und furen in das lant zcu Preussen zcum Colmen und roubten und branten und morten und fingen...*)²⁶³. З цієї події розпочався другий етап поморсько-орденської війни, важливою віхою якого була битва біля Жондського озера (неподалік Грудзьондза), що відбулася очевидно 15 червня 1243 ²⁶⁴.

Спустошивши Хелмінську землю, пруське військо попрямувало на північ, вздовж течії Вісли, де стало табором неподалік Жондського озера. Їм навздогін вирушив загін орденських рицарів з Хелмна на чолі з Дітріхом фон Бернгаймом та Берлвіном фон Фрайбергом – новим маршалом Ордену. Вже будучи в дорозі, Дітріх відправив посланця до Торуня, щоб той привів підмогу. Рицарі наздогнали язичників, коли ті переправлялися через болота. Після жвавої наради було вирішено атакувати авангард ворожого війська. Хроніст Хелмінської хроніки Ордену, доволі

²⁶³ Bericht Hermann von Salza's... S. 162; Слід зазначити, що серед джерел немає однастайності щодо переліку учасників вторгнення у Хелмінську землю. Див. для пор.: Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 67–68: «з новонаверненими віровідступниками землі пруської і судовами зібрав (Святополк. – Т. Г.) велику рать»; Die altere Chronik von Oliva / SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 600: «omnes Pruteni inferiorum parcium et etiam Sudouiensenses»; Jan Długosz. Historia. – Т. 2. – Р. 301: «venit Swantopolcus cum Lithuanis, Iaczwingis et Pruthenis»; Die jüngere Hochmeisterchronik / SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 83: «wert een groet heer versammet by heeren Swantepolts heymelicken rade van den Letauwen van den Yatwesen ende van den onghedopten Pruyssenaers». На підставі аналізу цих та деяких інших свідчень джерел, Т. Ясінський стверджував, що у нападі на Хелмінську землю і в битві біля Жондського озера брало участь винятково литовське військо. Початок пруського повстання дослідник відсуває до часу – після битви біля Жондського озера, тобто в проміжку від середини червня 1243 р. – до лютого 1245 р.: Jasiński T. Bitwa nad jeziorem Rządskim... S. 49–71

²⁶⁴ Annalista Thorunensis // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 59. Думки вчених розходяться стосовно дати битви. Докладніше про історіографію проблеми див. Bitwa nad jeziorem Rządskim... S. 49–71.

детально описав перебіг битви: «Отож вирушили вони крізь хащі до річки, що зветься Оцце (Оса – права притока Вісли. – Т.Г.) і напали на язичників... Коли брати побачили, що язичники кинулися навтіки, то переслідували їх знову до болота. Тоді вирушив маршал зі знаменом і двадцятьма людьми за язичниками і застав проти себе великий загін з 4000 тисяч людей. Коли побачили язичники, що їх (тевтонських рицарів. – Т.Г.) так мало, напали на них. Так був убитий маршал і 400 [людей], що прийшли разом з ним, заледве двадцять зуміло втекти» (*Also zcogen sy durch dy wiltnisz bisz an ein wasser, das heyst Ozze und ranten dy heiden under augen an... Do dy bruder sahen, das dy heiden flogen, do jagten sy basz wider an das bruch. Do qum der marschalk mit dem fanen wol mit xx mannen an dy heiden und funden kegen yn ein grosse schar wol iiij thausenth man. Do dy heiden sachen, das yr so wenig was, ranten beyde an ein(d)ander. Aldo wart der marschalk erschlagen und dy iiijc, dy mit ym auszkomen woren, an kaum xx man, dy danne quamen*)²⁶⁵. Така ж доля спіткала і рицарів з Торуня, що згодом прибули на поле бою.

Розгромна поразка у битві біля Жондського озера поставила під загрозу подальше існування Тевтонського Ордену в Пруссії. Зважаючи на ці обставини, Орден вкотре був змушений шукати підтримки прихильних до нього князів. 28 серпня 1243 р. в Іновроцлаві Орден уклав чотиристоронню угоду з Казимиром Куявським та братами Святополка: Самбором, князем любишевсько-тчевським і Ратибором, князем бялогардським. За умовами договору, Орден передавав Самбору замок Сартовіце, тоді як Ратибор мав отримати від Казимира Куявського Вишоград. В обмін на це, поморські князі зобов'язувалися збройно допомагати Ордену проти Святополка²⁶⁶. Місяць по тому папа Інокентій IV, в буллі від 22 вересня 1243 р., доручив домініканкам у Німеччині та інших провінціях проповідувати хрестовий похід в Пруссію та Лівонію²⁶⁷. Союзний договір дещо зміцнив позиції Ордену, проте перевага була на боці Святополка Поморського.

²⁶⁵ Bericht Hermann von Salza's... S. 162; Див. для пор. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 68–69; Jan Długosz. Historia. – Т. 2. – Р. 302; Die jüngere Hochmeisterchronik... S. 84.

²⁶⁶ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 145.

²⁶⁷ Ibid. – № 146.

Наступного року (1244) він атакував і спалив замок Сартовіце, після того хитрістю запалив Хелмно²⁶⁸. Невдовзі Святополк разом з прусами вдерся до Куявії, спустошив її і взяв великий полон²⁶⁹. Того ж року він зайняв Зантир і побудував замок Свече над Віслою для того, щоб, як пише Петро із Дусбурга, «зовсім закрити шлях для кораблів по річці Віслі, як угору так і вниз за течією, вельми потрібний братам»²⁷⁰. Невдалий штурм військами Ордену і Казимира Куявського новозбудованої поморянами твердині спонукав хрестоносців активізувати свої дипломатичні зв'язки в Римській курії.

1 лютого 1245 р. папа звернувся з листом до Святополка, у якому закликав його не нападати спільно з язичниками на Орден і хрестоносців у Хелмніській землі і Пруссії, позаяк землі ці перебувають під захистом святого Петра²⁷¹. Того ж дня папська канцелярія відправила ще два послання. Одне з них було адресоване архієпископу гнезненському Пелці, якому доручалося схилити Святополка Поморського, під загрозою відлучення від церкви, до припинення ворожих дій щодо Тевтонського Ордену і всіх християн в Хелмінській землі та Пруссії²⁷². В іншому посланні папа закликав польських князів допомагати Ордену у боротьбі проти пруссів, обіцяючи їм, натомість, відпущення гріхів²⁷³.

На допомогу Ордену в Пруссію взимку 1245/1246 рр. поспішили хрестоносці і пілігрими з Австрії на чолі з Генріхом фон Ліхтенштейном. Об'єднавшись з орденськими рицарями, а також рицарями Казимира Куявського хрестоносці здійснили напад на землі Помор'я, що закінчився битвою з пруссько-поморським військом Святополка, у ході якої Святополк «...втратив 1500 своїх кращих людей, і у нього було захоплено 600 коней» (*vorlosz uf der wolstadt seyner besten leute xvс man*

²⁶⁸ Rocznik kapituły gnieźnieńskiej... S. 6.

²⁶⁹ Ibid; Див. для пор.: Bericht Hermann von Salza's... S. 164; Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С.72; Die altere Chronik von Oliva... S. 600.

²⁷⁰ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 72.

²⁷¹ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. H. 1. – № 160.

²⁷² Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. H. 1. – № 161.

²⁷³ Ibid. – № 163.

und um wurdenn gennomen vjc hengste)²⁷⁴. Подальший перебіг подій свідчить про поступове відновлення Орденем своїх колишніх позицій в Пруссії і втрату Святополком ініціативи у протистоянні з Хрестоносцями. Епіцентром боротьби став замок Крістбург в Помезанії, котрий кілька разів переходив з рук у руки і зрештою був перенесений тевтонськими рицарями на нове місце²⁷⁵. Остання облога Крістбурга закінчилася остаточною поразкою прусько-поморського війська під стінами замку²⁷⁶. Обидві сторони, виснажені війною, воліли перенести конфлікт у дипломатичну площину.

25 жовтня 1247 р. архієпископом гнезненським Пелкою та єпископом хелмінським Гайденріхом було ухвалено судовий вирок²⁷⁷ у справі конфлікту між Святополком Поморським і Тевтонським Орденем. Згідно з цим рішенням, Орден зобов'язався поступитися на користь Святополка територіями від гирла річки Туї до місцевості «Samzicni», а також повернути поморському князю його сина Мествіна (утримувався Орденем як заручник за договором 1243 р.). Святополк, зі свого боку, зобов'язався передати Ордену замки Пень і Зантир, не перешкоджати судноплавству орденських кораблів по Віслі і звільнити їх, за винятком гданського порту, від сплати мита. Кордон між обома державами мав пролягати по середині річки Вісли. Статті цього рішення стали стрижнем остаточного мирного договору між Святополком і Тевтонським Орденем, укладеного за посередництвом папського легата Якоба Люттіхського 24 листопада 1248 р.²⁷⁸.

Замирившись зі Святополком, тевтонські рицарі зуміли вивільнити необхідні для них матеріальні та військові ресурси, які вони спрямували на подальше завоювання пруських земель. З відбудовою у 1247 р. замку Крістбург, Орден

²⁷⁴ Bericht Hermann von Salza's... S. 167; Див. для пор. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 76.

²⁷⁵ Там само. – С. 78–80.

²⁷⁶ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 81.

²⁷⁷ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 194.

²⁷⁸ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 213.

відновив систему комунікацій між Хелмном, Марієнвердером та Ельбінгом, а отже повернув контроль над Помезанією і Віслинською затокою²⁷⁹.

Поразка першого пруського повстання, яке тривало впродовж 1242(?) –1249 рр., спонукала пруських нобілів з Помезанії, Вармії і частково Натангії розпочати переговори з Тевтонським Орденем щодо укладення договору про інкорпорацію їхніх земель до складу підвладних хрестоносцям територій. 7 лютого 1249 р. в замку Крістбург в присутності папського легата Якоба Лютіхського було схвалено і скріплено печатками текст доленосного для Пруссії договору між новонаверненими пруськими нобілями і Тевтонським Орденем²⁸⁰.

Перебіг поморсько-орденських мирних переговорів хронологічно збігся з доволі важливими політичними змінами, що відбулися у північно-східному регіоні Польщі. 31 серпня 1247 р. помер князь Конрад Мазовецький. Одночасно з батьківським спадком сини Конрада успадкували його зовнішньополітичну програму. Вагоме місце у цій програмі відводилося пруським та ятвязьким землям. Старший з Конрадових синів Болеслав помер невдовзі після нього, тож головними континуаторами батьківської політики стали Казимир, князь куявсько-ленчецький, та Зимовит, князь мазовецький. Казимир, що впродовж поморсько-орденського протистояння часто виступав в ролі надійного союзника хрестоносців, відтепер перетворився на їхнього зятятого суперника у боротьбі за пруські землі.

Ще на початку 1247 р. Казимир отримав від хрестоносців право до ½ орденської частини Любавської землі²⁸¹ (вочевидь, як винагороду за допомогу, надану у війні проти Святополка Поморського), до якої згодом долучив ще одну третину, успадковану після смерті свого брата Болеслава. Зосередивши у своїх руках половину Любавської землі, а також землю Добжинську, Казимир Куявський отримав стратегічний плацдарм для реалізації власних політичних інтересів в

²⁷⁹ Biskup M., Labuda G. Dzieji zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia / M. Biskup, G. Labuda. – Gdańsk, 1986. – S. 146.

²⁸⁰ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 218.

²⁸¹ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 190.

Пруссії²⁸². Однак, активізація «північного вектору» зовнішньої політики Казимира не була єдиною причиною загострення відносин з Тевтонським Орденем. Витоки непорозумінь між колишніми союзниками слід шукати у тексті поморсько-орденського мирного договору, у якому не були представлені інтереси куявсько-ленчицького князя. Саме недотримання союзницьких зобов'язань стало підставою для дорікань, висловлених Казимиром Куявським на адресу магістра Дітріха фон Грюнінгена та орденських братів, у договорі від 26 липня 1252 р.²⁸³. З умов цього договору дізнаємося й про низку інших суперечок, що мали місце в проміжку між 1250 та 1252 рр. До них, зокрема, належало: запровадження Орденем торговельних обмежень для іноземних купців, що прибували до Пруссії (їм дозволялося збувати свої товари лише у двох визначених містах – в Ельбінгу та Хелмні); збільшення митних стягнень для куявських купців; нехтування засадами польського права під час здійснення судочинства над куявськими підданими в містах Ордену, тощо. Казимир Куявський зі свого боку також збільшив митні збори на контрольних дільницях і заборонив своїм підданам експортувати товари, зокрема збіжжя, на терени Ордену²⁸⁴. Для врегулювання цього конфлікту у договорі від 26 червня 1252 р. передбачалося, що куявський князь скасує систему завищених оподаткувань для орденських купців і відновить функціонування вільного товарообігу з орденськими землями, тоді як Орден зобов'язувався врегулювати систему митних зборів, а також узгодити розмір оплати товарів, що перевозилися по Віслі. Кордон між землями обох суверенів мав пролягати по середині річки Вісли²⁸⁵.

²⁸² Włodarski B. Rywalizacja... S. 38–39; Powierski J. Kazimierz Kujawski a początki rywalizacji o ziemię zachodniobałtyjskie (do 1247 roku) / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork, 2005. – Т. 2. – S. 256–257.

²⁸³ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – Н. 1. – № 260; Włodarski B. Rywalizacja... S. 36; Powierski J. Świętopełk gdański i Kazimierz kujawsko-łęczycki w rywalizacji z zakonem krzyżackim o ziemię bałtyckie w latach 1250 – połowa 1252 / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork, 2005. – Т. 2. – S. 307.

²⁸⁴ Powierski J. Książę kujawski i łęczycki Kazimierz a zakon kzyżacki w latach 1248 – 1249 / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork, 2005. – Т. 2. – S. 389.

²⁸⁵ Powierski J. Świętopełk gdański i Kazimierz kujawsko-łęczycki... S. 307.

У 1251 р. стосунки любишевського Самбора з його братом Святополком знову загострилися. Гдансько-поморський князь, всупереч статтям договору від 1248 р, де зобов'язувався відновити дружні зі своїми молодшими братами, не збирався миритися з проорденською політикою Самбора II, котрий 7 грудня 1251 р. пожалував Ордену Зантирський острів²⁸⁶. Ці події призвели до початку третього етапу (1251–1253 рр.) помормько-орденського конфлікту.

В січні 1252 р. чисельне орденське військо на чолі з маршалом і ландмейстером Пруссії Генріхом Ботелем а також комтурами ельбінзьким, крістбурзьким, зантирським та редінським, перейшовши на лівий берег Вісли в районі Гоженджея, вдерлася в землі Святополка. Тевтонські рицарі, зайняли не лише Любишевське князівство, що належало Самбору, але дійшли аж до гневської землі, що засвідчує згадка про спустошення Олівського монастиря. Гдансько-поморським князь виступив проти хрестоносців, однак в битві, що відбулася 25 січня його військо зазнало нищівної поразки²⁸⁷. Далі тевтонці подбали про зміцнення стратегічно важливого гроду в Гоженджеї та допомогли звести новий, добре укріплений грод у сусідньому Тчеві, куди князь Самбор невдовзі переніс свою столицю²⁸⁸. У відповідь Святополк навесні того ж року завдав удару по Помезанії. Після цього Орден поквапився звернутися до папи Інокентія IV з проханням посприяти відновленню миру.

Під тиском папи та в умовах несприятливих політичних обставин (західнопоморський князь Барнім I намагався захопити славенську і слупську землі) гдансько-поморський князь пішов на відновлення мирного договору з хрестоносцями.

30 серпня на Ковалевому Острові за посередництва архієпископа Якоба Лютіхського, Святополк заприсягнувся відновити мир з тевтонськими рицарями на умовах договору від 1248 р., у разі порушення яких зобов'язався не лише виплатити

²⁸⁶ Pommerellisches Urkundenbuch... №. 134.

²⁸⁷ Die Chroniken von Oliva und Bruchstücke alterer Chroniken // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle]. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 600.

²⁸⁸ Śliwiński B. Sambor II... S. 94–95.

Ордену 2000 гривень штрафу, але й передати орденським рицарям Гданськ²⁸⁹. З цього часу і до самої смерті у 1266 р. Святополк більше не воював з хрестоносцями.

У той час, як Казимир Куявський перебував у стані конфлікту з Орденом, його брат Земовит Мазовецький спрямував свої зовнішньополітичні орієнтири на завоювання Ятвгії. Інтерес Земовита до ятвгязьких земель сформувався під безпосереднім впливом галицько-волинського князя Данила Романовича,²⁹⁰ з яким мазовецькі князі здавна підтримували тісні зв'язки. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що 1251 р.²⁹¹ *«седе Самовитъ въ Мазовши. Посла къ нему Данило и Василко, рекша ему, яко: «Добро видель еси отъ наю, [и] изыди с нами на ятвгязь», и у Болеслава помочь пояста, Суда воєводу и Сигнава, и сняшася у Дорогичинѣ и пойдоша; и преїдоша болота и найдоша на страну ихъ»*.²⁹² Похід проти ятвгів, красномовно описаний руським літописцем, завершився успішно для русько-польського війська, *и прїйдоста съ славою на землю свою*²⁹³. Участь краківсько-сандомирського князя Болеслава Сором'язливого в організованому Данилом і Васильком Романовичами поході на ятвгів зумовлювалася його прагненням до організації християнської місії на терені Ятвгії і внутрішньополітичними потребами.²⁹⁴ Зростаюче зацікавлення ятвгязькими землями з боку Земовита Мазовецького та Болеслава Сором'язливого не оминуло уваги Казимира

²⁸⁹ Pommerellisches Urkundenbuch... №. 153; Rozenkranz E. Wojna piętnastolietnia. Pomorze Gdańskie w walce z Zakonem Krzyżackim w latach 1238–1253 / E. Rozenkranz // Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. – Gdańsk, 1967. – № 15. – S. 226–232; Powierski J. Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert / J. Powierski // Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Gesichtsschreibung der Gegenwart. – Marburg, 1982. – S. 125–126. – (QSGDO; Bd. 30).

²⁹⁰ Włodarski B. Rywalizacja... S. 33–35.

²⁹¹ Літописець помилково датував описані події 1251 р. [6759]. Найбільш імовірна дата походу – зима 1248/49 р., див.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 34; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар; [за ред. М. Ф. Котляра]. – Київ, 2002. – С. 265.

²⁹² Галицько-Волинський літопис... С. 110.

²⁹³ Там само. – С. 111.

²⁹⁴ Wróblewski R. Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydlwego w latach 1248–1264 / R. Wróblewski // Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego. – Łódź, 1970. – Ser. 1 (nauki humanistyczno-społeczne). – Z. 72. – S. 5–6.

Куявського. У грудні 1249 р. в Іновлудзі відбулася зустріч Казимира з Болеславом та Земовитом, під час якої, вочевидь, було узгоджено плани князів стосовно ятвязького питання,²⁹⁵ а також визначено сферу інтересів кожного з них. Досягнуті в Іновлудзі домовленості, як показав час, не завадили нікому з учасників зберігати свободу дій у провадженні ятвязької політики.

Для того, аби забезпечити собі законне право для політичної діяльності в пруських і ятвязьких землях і послабити протидію збоку дипломатії Тевтонського Ордену, Казимир Куявський звернувся з відповідним проханням до папи. Подробиці цього звернення дізнаємося зі зворотнього листа Інокентія IV до Казимира від 19 травня 1253 р.²⁹⁶ З контексту цього листа випливає, що Казимир інформував понтифіка про те, що язичники з сусідньої з його землями області *Polexia* висловили бажання охреститися і добровільно перейти під його, князя, владу. Інокентій IV дав свою згоду на реалізацію цього плану, зауваживши, що це аж ніяк не порушує виняткових прав Ордену на підкорення Пруссії, оскільки в даному випадку йдеться про добровільне хрещення язичників²⁹⁷. Майже ідентичний за змістом лист (як відповідь на попередній запит) з дозволом на здійснення мирної християнської акції серед пруссів був надісланий Болеславу Сором'язливому²⁹⁸. Одночасно з папської булли, адресованої легату в Пруссії Опізо з Мессани, стосовно упорядкування церковно-адміністративного статусу новонавернених земель, стає відомо, що Казимир отримав дозвіл на підпорядкування Галіндії, і всіх інших земель язичників, які зможе собі підкорити (*terram que Galens dicitur, et omnes alias terras paganorum, quas sibi possit subiugare*)²⁹⁹. Тоді, як у грамоті для

²⁹⁵ Włodarski B. Rywalizacja... S. 38.

²⁹⁶ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 267.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ Ibid. – Див. припис упорядника; Powierski J. Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (koncesje Innocentego IV) / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork, 2005. – Т. 2. – S. 188.

²⁹⁹ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 268.

Болеслава Сором'язливого не уточнювалося про які саме язичницькі землі йдеться³⁰⁰.

У планах Казимира простежувався намір підпорядкувати собі Полекшанію, що становила південно-західну частину Ятвягії, а також Галіндію – території, які все ще перебували поза межами орденських завоювань³⁰¹. Болеслав Сором'язливий прагнув зі свого боку пов'язати діяльність християнської місії у Ятвягії з єпископством краківським і задля того ініціював створення місіонерського єпископства у малопольському Лукуві³⁰².

Орден, аби відстояти свої інтереси в Пруссії, поквапився нейтралізувати своїх польських суперників дипломатичним шляхом. В результаті старань орденських дипломатів у Римській курії Інокентій IV буллою від 10 травня 1254 р. доручив єпископам хелмінському, помезанському і вармійському подбати про те, щоб володіння Тевтонського Ордену у підкорених ним язичницьких землях не зазнали шкоди.³⁰³ У папському посланні присутня згадка про *terram nomine Galanda*, що вказує на те, що дана область на той час, принаймні частково, вже була загарбана тевтонськими рицарями. Сталося це, напевно, ще впродовж 1253 р. або на початку 1254 р.³⁰⁴ Того ж року (1254) у Рачонжі, з метою перешкодити реалізації планів Казимира у Ятвягії, віцеландмейстер Ордену Бурхард фон Хорнхаузен уклав тристоронній договір з Данилом Галицьким і Земовитом Мазовецьким про поділ Ятвягії³⁰⁵. Ця угода передбачала надання з руки Ордену галицько-волинському та

³⁰⁰ Ibid. – № 268. Див. припис упорядника; Powierski J. *Polityka bałtyjska książąt polskich...* S. 189.

³⁰¹ *Polityka bałtyjska książąt polskich...* S. 189.

³⁰² Kujot S. *Dzieje Prus Królewskich...* S. 792–793; Wróblewski R. *Problem jaćwieski...* S. 9.

³⁰³ *Preußisches Urkundenbuch...* Bd. 1. – H. 1. – № 288.

³⁰⁴ Див. для пор.: Biskup M., Labuda G. *Dzieji zakonu...* S. 150.

³⁰⁵ *Preußisches Urkundenbuch...* Bd. 1. – H. 1. – № 298; Через поганий стан збереженості документу точно датувати його неможливо. Найбільш прийнятна дата – кінець 1254 р.; З цього приводу слушним видається зауваження Б. Влодарського, який зазначив, що за фактом ув'язнення Земовита його братом Казамиром Куявським наприкінці 1254 р., слід відсунути укладення договору в Рачонжі на більш ранній час. Див. Włodarski B. *Rywalizacja...* S. 43–44. З огляду на це, доречною могла б бути гіпотеза О. Масана, який час укладення договору поклав на

мазовецькому князям $\frac{1}{3}$ Ятвязької землі (*terciam partem [terrae Jatwezenorum]*) в обмін на військову допомогу проти «цього варварського племені. І будь-кого іншого, хто воює проти віри християнської» (*contra eandem gentem barbaram. Et quamlibet aliam, fidem christianam impugnantem*). Хрестоносці, натомість, зобов'язувалися допомагати вищезгаданим союзникам у боротьбі проти спільних ворогів. Остання стаття угоди могла стосуватися Казимира Куявського. Старший Конрадович не забарився з контр-діями і наприкінці 1254 р. ув'язнив свого брата Земовита³⁰⁶. Утративши союзника тевтонські рицарі вдалися до переговорів з Казимиром, які відбулися в Іновроцлаві, найімовірніше в останні дні 1254 р. Укладена в Іновроцлаві угода між ландмайстером Пруссії Поппо фон Остерное і Казимиром Куявським передбачала визнання за куявсько-ленчицьким князем права на $\frac{1}{3}$ Любавської землі, якою (згідно договору від 20 вересня 1242 р.) раніше володів його старший брат Болеслав Мазовецький і ще $\frac{1}{2}$ від орденської частки тієї ж землі (за договором від 8 лютого 1247 р.) (*nos mediam partem terre Lubavie, secundum tenorem privilegiorum olim inter dominum B. fratrem dicti principis quondam ducem Mazouie, et inter nos conceptorum, dimittimus pleno iure, dominio et potestate prefato domino K., quam etiam medietatem terre dicti domini K. magis vicinam et melius adiacentem, iusta et recta facta divisione, eidem curavimus assignare*). Казимир зі свого боку зрікався усіх прав на Полекшанію і Галіндію (*nos omni iuri, actioni, sive commodo quod nobis ex donatione domini pape super terris Polexia et Galenz copetebant renuntiamus*),³⁰⁷ надані йому папою Інокентієм IV в 1253 р. Отримавши бажане,

початок 1254 р. Див. Масан О. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин / О. Масан // Питання стародавньої та середньовічної, археології й етнології. – Чернівці, 2008. – Т. 2. – С. 146. Однак видається сумнівним те, що Казимир так довго зволікав з ударом у відповідь. Адже ще в травні 1254 р., нічого не вказувало на існування відкритої ворожнечі між обома Конрадовичами (див. Rocznik kapituly poznańskiej 965–1309 // МРН series nova. – Warszawa, 1962. – Т. 6. – S. 34; «Великая хроника»... С. 170). Тому, на нашу думку, договір у Рачонжі міг бути укладений не раніше літа-осені 1254 р.

³⁰⁶Annales capituli posnaniensis...S. 450; «Великая хроника»... С. 171.

³⁰⁷Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 1. – № 303.

хрестоносці запевнили, що не будуть вдаватися до апеляції, яка, напевно, стосувалася папського надання Полекшанії та Галіндії для Казимира³⁰⁸.

Взимку 1254/1255 р. для завоювання Самбії «Христос послав Оттакара, короля Чехії, мужа як благочестивого так і загартованого в битвах» на чолі великого війська з чеських, австрійських і німецьких рицарів³⁰⁹. Збройне паломництво Пшемисла Оттакара II в Пруссію завершилося підкоренням самбів і спорудженням замку Кенігсберг³¹⁰. Тоді ж відбулося певне зближення чеського короля з краківсько-сандомирським князем Болеславом Сором'язливим, внаслідок чого викристалізувалася ідея спільного здобуття папської ліцензії на провадження чесько-польського хрестоносного руху, альтернативного діяльності Ордену. Такі ініціативи з боку польсько-чеської сторони спричинили розгортання дипломатичної боротьби з тевтонськими рицарями, яка тривала впродовж 1255–1257 рр., в ході якої пруського ландмайстера Дітріха фон Грюнінгена в купі з деякими орденськими братами тимчасово було відлучено від церкви. Попри те, Ордену вдалося повернути прихильність папи Александра IV і вибороти монопольне право на організацію хрестоносних акцій в прибалтійських землях.³¹¹ Подальші плани Ордену зводилися до остаточного усунення польських князів з боротьби за прусько-ятвязькі землі. З цією метою пруський віцеландмайстер Герхард фон Гіршберг 4 серпня 1257 р. у Влоцлавку зустрівся з Казимиром Куявським і Земовитом Мазовецьким. Під час зустрічі були укладені договори Ордену з цими князями. Вони зводилися до такого:

- Казимир і Земовит відмовлялися від претензій на ті землі, якими володіє Орден, так само як і ті, які він в майбутньому силою зброї чи в будь який інший спосіб здобуде (*Nos Kazimirus predictus dux sufficienti cautione prestita spondimus pro nobis et heredibus nostris, quod omnes terras sive hereditates, que sepe dicti fratres*

³⁰⁸ Ibid.; Dygo M. Ekspansja terytorialna i władztwo terytorialne (1249–1309) / M. Dygo // Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: władza i społeczeństwo. – Warszawa, 2008. – S. 82.

³⁰⁹ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 84–85.

³¹⁰ Там само.

³¹¹ Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 288–295.

in presencia possident, et terras, quas labore bellico expugnabunt sive quocumque alio iusto titulo in futurum possidebunt, nullatenus deinceps inpetemus);³¹²

- Казимир зрікався права до Сасінської землі (*nos cessimus de inpetitione terre, que Sausin vulgariter nuncupatur*);

- Куявсько-ленчицький князь зобов'язувався виплатити хрестоносцям 690 марок за орденське селище Рогов, біля Іновроцлава (*Item pro vita Rogou, sita iuvenem Wladislaiiam, solvimus sexaginta marcas antephatifratribus*);

- Орден зобов'язався дотримуватися угоди стосовно Любавської землі, укладеної раніше з Казимиром (*Nos frater G. predictus preceptor cum prenominato duce super divisione terre Lubauie concordavimus, sicut litteris ex utraque parte super hoc confectis plenius continetur*)³¹³.

Переговори у Влоцлавку були дипломатичною перемогою Ордену, якому вдалося нарешті відтіснити Казимира Куявського від балтійських земель. Натомість, як пояснити відверто слабку позицію Казимира, котрий дозволив хрестоносцям нав'язати не вигідні для себе умови договору? Б. Влодарський вважав, що цим договором Казимир прагнув вберегти у недоторканості свої північні кордони на випадок війни з Болеславом Побожним за Лондзьку каштелянію, яка з огляду на внутрішньополітичні зміни в Польщі (4 червня 1257 р. помер Пшемисл I, внаслідок чого його брат Болеслав Побожний перейняв владу на усю Великопольщею), могла невдовзі розпочатися³¹⁴. Й справді, Казимир, укладаючи договір з Орденем, не збирався, мабуть, відмовлятися від продовження пруської політики, а лиш прагнув виграти час для розв'язання нагальних проблем, щоб згодом, як він це неодноразово робив раніше, знову долучитися до боротьби за пруські і ятвязькі землі. До хитрощів, вочевидь, вдався і Тевтонський Орден, оскільки лише так можна пояснити участь у переговорах Земовита Мазовецького і його відмову від ятвязьких земель, на які до того він вже встиг здійснити спільно з

³¹² Urkundenbuch des Bisthums Culm; [hrsg. von C. Woelky]. – Danzig, 1885. – Т. 1. – № 50; Ідентична теза у документі Земовита. Див. Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von A. Seraphim]. – Königsberg, 1909. – Bd.1. – H. 2. – № 19.

³¹³ Urkundenbuch des Bisthums Culm... Т. 1. – № 50.

³¹⁴ Włodarski B. Rywalizacja... S. 51–52.

руськими князями три успішні походи (1248, 1253, 1255/56 рр. (?)). Орден і Земовит, окрім того, були пов'язані договором 1254 р., за яким мазовецькому князю належала 1/6 частина Ятвягії. Ця гіпотеза знаходить підтвердження у новому орденсько-мазовецькому союзному договорі від 15 червня 1260 р.³¹⁵, за яким ландмайстер Пруссії Гартмуд фон Грумбах поновив права князя Земовита до 1/6 частини Ятвягії (*sextam partem terre Getuinzitarum*), надані йому Бурхардом фон Горнхаузенем. За це Земовит обіцяв разом зі своїми васалами (*cum nostri baronibus*) допомагати Ордену у боротьбі проти ворогів християнської віри (*contra prefatos fidei christiane inimicos*) і повсталих язичників. Тевтонські рицарі, зрештою, брали на себе зобов'язання боронити землі мазовецького князя від наїздів ворогів-християн (*hostes christianos*). Хто з християнських сусідів міг загрожувати володінням Земовита? Напевно Казимир Куявський, який в умовах міжусобної війни, що у цей час точилася в Польщі, перебував у ворожому стосовно Земовита таборі.

Насамкінець зауважимо, що низка конфліктів між Тевтонським Орденем і князем Східного Помор'я Святополком, що мали місце у 1236–1253 рр. були наслідком пруської політики Ордену, котра, не обмежуючись підпорядкуванням власне язичницьких земель, була спрямована на поглинання вже існуючих місіонерських осередків (Зантир, Лендзанська та Пасленська землі), що входили до сфери впливу Святополка. Поразка, якої зазнав гдансько-поморський князь у протистоянні з Орденем була зумовлена передусім успіхами орденської дипломатії, якій шляхом укладення союзної угоди з польськими князівствами, вдалося організувати потужну антипоморську коаліцію.

³¹⁵ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 1. – H. 2. – № 104.

2.3. Польща, Гданське Помор'я і Тевтонський Орден в другій половині XIII – на початку XIV ст.

Протистояння військово-політичних угруповань Казимира Куявського і великопольського князя Болеслава Побожного у боротьбі за Лондзьку каштелянію закінчилося поразкою куявсько-ленчицького князя, який змушений був відмовитися від цієї землі на користь великопольського князя³¹⁶. До числа союзників Болеслава Побожного у цій війні міг долучитися і Тевтонський Орден, тим паче, що Казимир, аби насолити хрестоносцям, передав свою частину Любавської землі хелмінському капітулу, що спричинило його конфлікт з Орденем³¹⁷. Однак цього не сталося, у зв'язку з тим, що в той час хрестоносці вели виснажливу війну з жемайтами, від яких 13 липня 1260 р. зазнали нищівної поразки у битві біля озера Дурбе. В бою загинули: *«брат Бурхард, магістр Лівонії, і брат Генріх Ботель, маршал Пруссії, а з ними 150 братів»*³¹⁸. Поразка біля озера Дурбе мала вкрай тяжкі наслідки для Ордену, позаяк стала каталізатором початку другого прусського повстання, яке вибухнуло восени 1260 р.: *«того ж року... прусси, побачивши, що брати зазнали втрат у цій битві у братах, зброєносцях, конях, зброї,...знову полишили віру християн і повернулися до старих оман»*³¹⁹. Повстання охопило значну частину Пруссії, а саме: землі самбів, натангів, вармійців, погезанців і бартів.

Повстання набуло ще більш загрозливого характеру, коли на бік жемайтів і пруссів, пристав литовський король Міндовг, що до того вважався союзником

³¹⁶ «Великая хроника»... С.187.

³¹⁷ Powierski J. Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce zakonu krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie włocławskiej z 4 VIII 1257 roku / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork, 2005. – Т. 2. – S. 188.

³¹⁸ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 89–90; Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar; [hrsg. von L. Meyer]. – Paderborn, 1877. – S. 130–131; Некролог Тевтонського Ордену, містить згадку про загибель 136 орденських братів: Perlbach M. Deutsch-Ordens Necrologe / M. Perlbach // Forschungen zur Deutsche Geschichte. – Göttingen, 1877. – Bd. 17. – S. 365.

³¹⁹ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 91.

Ордену.³²⁰ Аби зупинити катастрофу, що насувалася на тевтонських рицарів, папа Олександр IV у буллі від 8 квітня 1261 р. доручив єпископам куявському і хелмінському хрестоносців, які вирушали у хрестовий похід проти монголів, спрямувати на допомогу Ордену у Пруссію та Лівонію³²¹. Свої союзницькі зобов'язання перед Орденом виконував, напевно, і Земовит Мазовецький, на що може вказувати згадка з Великопольської Хроніки, у якій йдеться про те, що *«року Божого 1261 р. третього тижня після Богоявлення багато християн – тевтонців, поляків, та інших правовірних народів, зібравшись разом, вдерлися в землю литовців та інших язичницьких народів, прагнучи завоювати й винищити їх. І коли християни розійшлися по землі язичників, останні, також згуртувавшись, несподівано напали на решту війська, що стояло біля обозу християн, багатьох з них винищили мечем і, повіривши у свою могутність, залишилися там очікувати на повернення християн. А християни, почувши про вбивство своїх, мерщій повернулися до обозу і застали там чисельне військо язичників. Хоробро з ними зітнувшись, [вони] завзято розпочали бій. І хоча вони вбили багатьох язичників, проте останні, з волі Божої і для спокути гріхів християн, здобувши перемогу, змусили християн до втечі»*³²². Події, описані польським хроністом, відображають,

³²⁰ «Великая хроника»... С.185; Livländische Reimchronik... S. 147–148; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – Москва, 1959. – С. 382, 409; Гудавичюс Э. История Литвы: с древнейших времен до 1596 г. / Э. Гудавичюс; [пер. с лит. Г. И. Ефремова]. – Москва, 2005. – С. 64–65; Radoch M. Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź od połowy XIII wieku do 1411 roku. – Olsztyn, 2011. – S. – 32–33.

³²¹ Preußisches Urkundenbuch... Bd.1. – H. 2. – № 134; Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 313.

³²² «Великая хроника»... С. 186.; Розлогіше перебіг битви біля Покарвісу подає, на сторінках своєї хроніки, Петро із Дусбурга, однак орденський хроніст не згадує про участь у ній поляків: Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 92–93; До висновку про ототожнення «поляків» з мазовецькими рицарями Земовита Конрадовча дійшли: Paszkiewicz H. Z życia, politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowica) / H. Paszkiewicz // Księga ku czci Oskara Haleckiego. – Warszawa, 1935. – S. 221; Włodarski B. Rywalizacja... S. 58; Gieysztor A. Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa / A. Gieysztor // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. – Warszawa, 1967. – Ser. Hist.– № 15. – S. 6; Powierski J. Wybuch II powstania pruskiego a stosunki między zakonem krzyżackim i

на думку деяких дослідників, поразку хрестоносного війська біля Покарвісу (січень 1261 р.)³²³.

Підтримка, яку Земовит надавав Ордену для боротьби з язичниками, мала фатальні наслідки для мазовецького князя. Влітку 1262 р. (на думку інших дослідників 1261 р.) литовсько-пруське військо здійснило спустошливий набіг на мазовецьке князівство, під час якого Земовита спіткала трагічна смерть³²⁴. До наїзду язичників на Мазовію міг бути причетний і Казимир Куявський. На це вказують неоднозначні згадки про союз Казимира з литовцями і пруськими повстанцями (*cum Lethuinis et apostatis hostibus*) на сторінках судового рішення (від 19 лютого 1263 р.) у справі господарського конфлікту між згаданим князем і Тевтонським Орденом³²⁵. З огляду на те, що Казимир у даному документі не заперечував факту союзницьких відносин з Міндовгом, не слід відкидати можливість їх існування, на чому зокрема наголошував Я. Поверський³²⁶.

Після смерті Святополка II Поморського в 1266 р. між його синами Мествіном II, князем свецьким і Варциславом, князем гданським, розгорілася міжусобна боротьба, яка тривала впродовж 1269–1272 рр. Чварами Святополковичів, і як наслідок політичною дестабілізацією у поморському князівстві, поквапилися скористатися їхні сусіди: тевтонські рицарі і маркграфи бранденбурзькі. Ще напередодні міжусобного конфлікту спочатку Варцислав (угода 1 серпня 1267 р.), а потім і Мествін (угода від 3 січня 1268 р.) уклали з Орденем двосторонні угоди,

książętami polskimi (1260–1261) / J. Powierski // *Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995.* – Malbork, 2005. – Т.2. – S. 208–210.

³²³ Powierski J. Wybuch II powstania... S. 209; Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy... S. 315.

³²⁴ «Великая хроника»... С. 188; Gieysztor A. Działania wojenne... S. 5,7; Powierski J. Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich (1261–1263) / J. Powierski // *Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995.* – Malbork, 2005. – Т.2. – S. 325–334.

³²⁵ *Preußisches Urkundenbuch...* Bd. 1. – H. 2. – №188; Karwasińska J. Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie (1235–1243) / J. Karwasińska. – Warszawa, 1927. – S. 55–56; Paczkiewicz H. Z życia, politycznego... S. 226; Włodarski B. Rywalizacja...S. 61; Gieysztor A. Działania wojenne Litwy...S. 6,12; Powierski J. Stanowisko polityczne... S. 343–350.

³²⁶ Powierski J. Stanowisko polityczne... S. 349.

котрі мали врегулювати їхні відносини, що погіршилися з достеменно невідомих нам причин³²⁷.

В перебігу міжособного конфлікту обидва Святополковичі поклалися значної мірою на допомогу своїх союзників. Варцислав, за посередництвом свого дядька Самбора, шукав підтримки у хрестоносців та іновроцлавського князя Земомисла, тоді як Мєствін заручився підтримкою маркграфів бранденбурзьких³²⁸. Згідно з договором, укладеним 1 квітня 1269 р. в Хошчні, Мєствін передавав маркграфам Іоанну, Оттону і Конраду усі свої землі і маєтності, тоді ж таки отримував їх назад вже як лен³²⁹. Політичні рішення Мєствіна, з огляду на їх недалекоглядність і авантюризм, мали загрозливі наслідки для Гданського Помор'я, адже торували шлях для майбутньої бранденбурзької експансії.

Попервах гору у війні з братом брав Варцислав, котрий, полонивши Мєствіна, на деякий час став володарем всього гдансько-поморського князівства³³⁰. Проте, рицарство поморське пристало на бік Мєствіна, звільнивши його з ув'язнення. Варцислав втік до хрестоносців, а потім до Куявії де невдовзі (1271 р.) й помер. Смерть молодшого брата не забезпечила, однак, відновлення миру на Помор'ї.

³²⁷ Pommerellisches Urkundenbuch... № 222, 225; В історіографії немає єдиної думки стосовно інтерпретації подій, про які йдеться в документах. К. Ясінський, аналізуючи тексти обох договорів дійшов висновку, що угода Варцислава з хрестоносцями мала профілактичний характер, тоді як, угода Мєствіна з Орденем мала на меті залагодити короткотривалі суперечки на прикордонні. К. Ясінський відкинув попередні твердження польської історіографії про існування відкритого збройного конфлікту між поморськими князями і Тевтонським Орденем у 1267 рр.: Jasiński K. Pomorsko-krzyżackie układy pokojowe w 1267 i 1268 r. / K. Jasiński // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1982. – R. 47. – Z. 4. – S. 113. Полемізуючи з ним Г. Лябуда наголошував на причетності пруських нобілів-втікачів (котрі знайшли притулок на території Гданського Помор'я) до дестабілізації поморсько-орденських відносин. Labuda G. Pomorsko-krzyżacki zatarg graniczny z roku 1267/1268. Przyczynek do migracji Prusów na Pomorze Gdańskie / G. Labuda // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1985. – R. 50. – Z. 2. – S. 9–13.

³²⁸ Jasiński K. Wojna domowa na Pomorzu Gdańskim w latach 1269/1270–1270 (ze szczególnym uwzględnieniem roli rycerstwa i możnoladstwa) / K. Jasiński // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów; [red. S. M. Kuczyński, G. Labuda, M. Biskup]. – Warszawa, 1985. – T. 3. – S. 135.

³²⁹ Pommerellisches Urkundenbuch... № 238.

³³⁰ Jasiński K. Wojna domowa... S. 136.

Союзник Варцислава і водночас давній поплічник Ордену князь Самбор, перебуваючи у вигнанні, заповів тевтонським рицарям право на володіння гневською землею.³³¹ Так само вчинив і його молодший брат Ратибор, який, вступаючи до лав Ордену передав на його користь бялогардську землю³³². Після смерті Ратибора (1276 р. ?) і Самбора (1278 р.) хрестоносці поквапилися заявити Мествіну, на той час одноосібному володарю Гданського Помор'я, про свої права на згадані території. Коли поморський князь відкинув претензії Ордену, тевтонські рицарі звернулися зі скаргою до Риму. Папа доручив розв'язати цю суперечку своєму легатові Філіпові з Фермо. На з'їзді у сілезькому місті Міліч, що відбувся у березні 1282 р., папський легат схилив Мествіна до укладення полюбовної угоди з хрестоносцями. Договір цей мав вкрай негативні наслідки для суверенітету поморського князівства, тоді як Ордену він приніс значні територіальні здобутки. Поморський князь зобов'язався відступити Тевтонському Ордену повне право власності на гневську землю (*terram Wenzeke vulgariter dictam, que Mewe alio nomine nuncupatur*), селища Мендзиленж над Віслою (*villam Medylanze*), Мілорадз і Ліхнови на Жулявах (*villam Lichtenove et Miloradesdorp*), а також відгалуження вісленські Великий і Малий Кабель (*maiolem et minorem Cabel*)³³³. Вигідні умови договору в Мілічі відтепер дозволяли Ордену розширити свій контроль над Віслою і разом з тим здобути стратегічно важливий плацдарм на Гданському Помор'ї – гневську землю, в межах якої в 1283 р. виникла нова адміністративно-територіальна одиниця – комтурство гневське³³⁴.

Небезпечне становище, у якому перебувало Гдансько-Поморське князівство (з заходу йому загрожувала експансія маркграфів бранденбурзьких, з півночі – князь Рюгена Віслав II, з північного сходу все ближче підступав Орден), спонукало Мествіна до найтіснішого зближення з великопольським князем Пшемислом II –

³³¹ Pommerellisches Urkundenbuch... № 278, 279.

³³² Ibid. – № 280; Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. – Toruń, 1915. – Cz. 1. – S. 983.

³³³ Pommerellisches Urkundenbuch... № 336, 337; Biskup M., Labuda G. Dzieji zakonu... S. 247.

³³⁴ Grzegorz M. Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie / M. Grzegorz. – Bydgoszcz, 2003. – S. 83.

майбутнім польським королем. Зустріч князів у Кенпні 15 лютого 1282 р. мала доленосне значення для подальшого возз'єднання Гданського Помор'я з Великопольщею. У Кенпні, як писала К. Зелінська: «повстав документ великого політичного значення, у якому князь Мествін, останній з князів Гданського Помор'я, дарував за життя *«inter vivos»* Пшемислові II князівство поморське». Текст документу промовисто засвідчує політичну волю гдансько-поморського князя: *«Ми Мествін, з ласки Божої князь Помор'я, ...даємо, переказуємо, відступаємо...князю Пшемислу, з ласки Божої князю Польщі, усю землю нашого князівства: згадане Помор'я з усіма містами, гходами, селами, підданими, костелами, патронатами, володіннями, землями обробленими і необробленими, лісами, річками, з їх гирлами, з чиншами, феодалними правами, з усіма повинностями і судовою владою...Постановляємо згадане князівство, з усіма вище названими [належностями], від імені того таки Пшемисла, допоки не дістане їх в особисту власність, на яку переказуємо і даємо ми повне право, аби власним авторитетом за нашим дозволом і згодою міг вступити [у володіння], аби з того часу згаданий Пшемисл, князь великопольський, міг стосовно згаданого князівства і всіх названих [належностей] [легітимно] діяти, порядкувати, приймати і відкидати і тим князівством і його правами володіти, цілком і повністю розпоряджатися так, як ми самі б розпоряджались і чинили зараз і в майбутньому, уводимо його в право і на місце наше і встановлюємо його нашим намісником від свого імені»³³⁵. Угода, укладена в Кенпні, була публічно-правовим актом, що означав перехід Гданського Помор'я під владу Пшемисла з тією умовою, що Мествін до кінця життя правитиме князівством від імені великопольського князя. Важливе значення для легітимізації даного акту мала відігравати підтримка можновладства. З огляду на це, Мествін спільно з Пшемислом подбали про організацію поморсько-великопольського віча, яке відбулося в Наклі 13 вересня 1284 р. Олівська хроніка повідомляє, що поморські феодали склали присягу на вірність обраному Мествіном спадкоємцеві, висловивши*

³³⁵ Цит. за: Zielińska K. Zjednoczenie Pomorza Gdańskiego z Wielkopolską pod koniec XIII w. Umowa Kiepińska 1282 r. / K. Zielińska. – Toruń, 1268. – S. 49.

тим згоду на його наступництво після смерті Мествіна³³⁶. Реакцією на договір в Кенпі стало зближення суперників Пшемисла II, рюгенського князя Віслава II і маркграфів бранденбурзьких, котрі не бажали поступатися своїми інтересами у Гданському Помор'ї. 26 березня 1289 р. в Пренцлау вони уклали угоду про поділ Помор'я, що мав вступити в дію після смерті Мествіна II³³⁷.

Поморський князь спочив наприкінці 1294 р., після чого Пшемисл II обійняв владу над гдансько-поморським князівством. Це значною мірою зміцнило його авторитет як претендента на королівську корону, якою невдовзі він увінчав своє чоло. Коронація Пшемисла II, яка урочисто відбулася 26 червня 1295 р. в давній польській столиці Гнезно, символізувала відродження політичної єдності польської держави. Ця подія, однак, стала дразливим викликом для суперників Пшемисла II, чеського короля Вацлава II, котрий також претендував на польську корону, і маркграфів бранденбурзьких, що не полишали наміру заволодіти Гданським Помор'ям. Останні стали винуватцями вбивства Пшемисла II, що сталося 8 лютого 1296 р. в Рогозні³³⁸.

Смерть щойно обраного монарха стала дестабілізуючим фактором, що вплинув на розвиток внутрішньополітичних процесів на польських землях. За попередніми домовленостями спадкові володіння (Великопольща) Пшемисла, за умови відсутності спадкоємця чоловічого роду, мав посісти його двоюрідний брат Генрик Глоговський³³⁹. Попри те, всупереч волі князя, великопольське і поморське можновладство запросило на княжіння Владислава Локетка князя брест-куявського і серадзького. Генрик Глоговський не бажав поступатися успадкованими землями і збройно рушив до познанського князівства. Локеток, разом зі своїм союзником

³³⁶ Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva... S. 693; Zielińska K. Zjednoczenie Pomorza... S. 92.

³³⁷ Pommerellisches Urkundenbuch... № 448; Jasiński K. Tragedia Rogozińska 1296 r. na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie / K. Jasiński // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1961. – R. 26. – Z. 4. – S. 84.

³³⁸ Jasiński K. Tragedia Rogozińska... S. 65–104.

³³⁹ Nowacki B. Pzemysł II. Odnawiciel korony Polskiej (1257–1296) / B. Nowacki. – Kraków, 2007. – S. 177–178; Jurek T. Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309) / T. Jurek. – Kraków, 2006. – S. 39–40.

Болеславом Мазовецьким, став табором неподалік Кшивіня. Щоб запобігти кровопролиттю, суперники погодилися на мирне врегулювання суперечки. 10 березня 1296 р. у Кшивіні між Владиславом Локетком і Генриком Глоговським було укладено компромісну угоду про поділ Великопольщі³⁴⁰.

Замирившись з сілезьким князем, Локеток спрямував всі свої сили на боротьбу з Вацлавом II, який наполегливо прагнув здобути польську корону. Після кількох років політичних лавірувань і збройного протистояння гору взяв Вацлав II. Владислав, втративши Великопольщу і Помор'я, а також свої спадкові володіння: Куявію, Серадзь і Ленчицю – став князем вигнанцем, і змушений був полиши Польщу³⁴¹. Наприкінці серпня 1300 р. у Гнезні Вацлав II коронувався на польського короля. Причини, що призвели до поразки Владислава Локетка у політичних змаганнях з Вацлавом II, крилися у втраті ним кредиту довіри, а отже й підтримки збоку його прихильників. Впродовж 1298–1300 рр. у Великопольщі повстало опозиційне Локеткові угруповання, до якого входило місцеве можновладство та рицарство³⁴². Великопольські можні прагнули здобути володаря, спроможного приборкати феодальну анархію і реалізувати ідею відновлення єдності польських земель. Суттєвої шкоди відносинам Локетка з його союзниками завдали й інші аспекти князівської політики, серед яких, зокрема, конфлікт з єпископом познанським та протегування куявській знаті у обійманні головних урядів. Все це спонукало великопольське можновладство до зміни політичних орієнтирів на користь чеського короля³⁴³. Вагому роль у поразці політичних планів Владислава

³⁴⁰ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. – Poznań, 1878. – Т. 2. – № 745; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów / E. Długopolski. – Kraków, 2009. – S. 47; Jurek T. Dziedzic Królestwa Polskiego...S. 59–60.

³⁴¹ Długopolski E. Władysław Łokietek...S. 57.

³⁴² Nowacki B. Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335 / B. Nowacki. – Poznań, 1987. – S. 85.

³⁴³ Ibid. – S. 86.

Локетка відіграв збройний конфлікт з Бранденбурзькою Маркою, що точився в першій половині 1299 р.³⁴⁴.

Утвердження Вацлава II на польському королівському престолі відбувалося не лише завдяки підтримці впливової польської знаті. Відданим союзником і послідовним реалізатором політики чеського монарха в Польщі і на Помор'ї став Тевтонський Орден. Хрестоносці здавна підтримували тісні зв'язки з Чеським Королівством. Балій Богемія-Моравія зі своїми численними маєтностями, належав до найважливіших і найзаможніших орденських провінцій, з якої надходили значні фінансові ресурси³⁴⁵. Тевтонські рицарі були частими гостями при чеському королівському дворі, а сповідником Вацлава II був орденський капелан Герман, в прийдешності єпископ хелмінський³⁴⁶.

У квітні 1301 р. функції комтура у Бресті-Куявському виконував представник Ордену Йоган Саксо. Того ж року орденські рицарі спільно з чехами брали участь у поході проти сина рюгійського князя Самбора, котрий вдершись на Помор'я захопив Славно, Слупськ і Бялогард³⁴⁷. Тоді ж таки Вацлав II призначив пруського ландмайстра Ордену Гельвіха фон Гольдбаха намісником на Гданському Помор'ї. Після вигнання Самбора з терен Помор'я функції намісника перейняв королівський уповноважений Фричко з Шаховіц³⁴⁸. У 1303 р., як винагороду за лояльність і надану допомогу, Вацлав II жалував Ордену маєтності на Помор'ї, серед яких:

³⁴⁴ Rymar E. Wojna z Brandenburgią (1299) przyczyną upadku rządów Władysława Łokietka ? / E. Rymar // In memoriae honoresque Casimiri Jasiński. – Toruń, 2010. – S. 146–165.

³⁴⁵ Militzer K. Von Akkon zur Marienburg: Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens (1190–1309) / K. Militzer. – Marburg, 1999. – S. 249. – (QSGDO; Bd. 56).

³⁴⁶ Czaplewski P. Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9? / P. Czaplewski // Zapiski T NT. – Toruń, 1936. – T. 10. – № 8. – S. 277.

³⁴⁷ Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. – Toruń, 1916. – Cz. 1 (dokończenie). – S. 1186, 1195–1198.

³⁴⁸ Ibid. – S. 1196–1199.

«*bona nostra Tymow, Borchow, Stubelow, Globen, et Zubessow sita in terra Pomeranie*»³⁴⁹, що сприяло розширенню орденської присутності в даному регіоні.

Повернувшись наприкінці 1304 р. з вигнання до Польщі, Владислав Локеток, прагнучи відвоювати втрачені землі, відновив збройну боротьбу проти Вацлава II. Перевага була на боці Локетка, який впродовж 1305 р. здобув Сандомир, а в 1306 р. – оволодів Краковом³⁵⁰. Успіхам Локетка неабияк сприяла внутрішньополітична криза, що в цей час охопила Чеське Королівство (1305 р. помер Вацлав II, а невдовзі в Оломоуці від руки вбивці загинув його наступник Вацлав III). Після того, як владу Локетка визнали землі: сандомирська, краківська, серадзька, ленчицька і куявська — його головною метою стало повернення Гданського Помор'я, якому вже загрожувала експансія маркграфів бранденбурзьких.

Владислав Локеток прибув на Помор'я наприкінці листопада 1306 р., де встановив систему урядів і намісництв. Південно-східна частина поморського князівства з містами Свече і Тчев перейшла під управління братів Локетка — князів Пшемисла і Казимира. Уряд палатина тчевського обійняв Святослав Палука. Надважливий уряд намісника Гданська Локеток довірив Богуші, куявському рицарю з роду Лешчиців³⁵¹. Реалізуючи свою адміністративно-територіальну програму, Локеток мусив зважати на політичні амбіції місцевого поморського можновладства, найвпливовішим представником якого був рід Свенцовичів. Ще в період перебування Гданського Помор'я під владою Пржемисловичів син Свенца Петро з Нового обіймав уряд старости поморського³⁵². Після утрати чехами контролю над Помор'ям Свенцовичі завадили його окупації Бранденбургом. З огляду на це, Локеток доволі лояльно поставився до членів цього роду, залишивши за ними їхні маєтності і уряди, за винятком намісництва (старий Свенца залишився і надалі

³⁴⁹ Pommerellisches Urkundenbuch... № 634; Czaplewski P. Co posiadali Krzyżacy... S. 278–287.

³⁵⁰ Rocznik Traski // MPH. – Lwów, 1872. – Т. 2. – S. 853; Długopolski E. Władysław Łokietek... S. 73–81.

³⁵¹ Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskeigo przez Krzyżaków w roku 1308–1309 / K. Jasiński // ZH. – Toruń, 1966. – Т. 31. – Z. 3. – S. 9.

³⁵² Spors J. Rola polityczna Święców w końcu XIII i początku XIV wieku / J. Spors // RH. – Warszawa; Poznań, 1980. – R. 46. – S. 27.

палатином гданським і слупським, а його брат Вавжинець – каштеляном слупським)³⁵³.

Утім, приязні стосунки впливового поморського роду з новим сувереном Гданського Помор'я зберігалися недовго. Причина зміни політичної орієнтації роду Свенцовичів (з пропольської на пробранденбурзьку) крилася, передусім, у конфлікті з влоцлавським єпископом Гервардом і позиції, яку стосовно цього конфлікту зайняв Владислав Локеток. Влоцлавський єпископ звернувся до Лекетека зі скаргою на Петра з Нового про відшкодування збитків, яких той завдав маєностям єпископства. Вирок суду зобов'язав Петра з Нового сплатити єпископу Герварду 2000 торунських марок відшкодування, що він мав здійснити частинами до Різдва, починаючи від Зелених Свят 1307 р.³⁵⁴ Рід Свенцовичів опинився, отже, у вельми складному становищі, що загрожувала йому повним розоренням. Намагаючись знайти вихід з цього становища, Свенцовичі звернулися до Владислава Локетка з проханням відшкодувати їм кошти, котрі були витрачені ними в період виконання намісницьких функцій на Помор'ї після виходу його з-під чеської влади. Є підстави вважати, що у цьому зверненні йшлося, насамперед, про кошти спрямовані родом Свенцовичів на організацію захисту Помор'я від вторгнення маркграфів бранденбурзьких, котрі у вересні або жовтні 1306 р. зайняли славенську землю. В такому разі їхня позиція була цілком обґрунтованою, оскільки дозволяє говорити про те, що встановленням своєї влади над Гданським Помор'ям Владислав Локеток був значною мірою зобов'язаний саме роду Свенцовичів. Однак, Локеток сам перебував у доволі скрутному фінансовому становищі і через це відхилив їхнє прохання³⁵⁵. Зрештою небезпека розорення і втрати маєностей, а отже і впливу, змусила Свенцовичів змінити свої політичні орієнтири і шукати підтримки у своїх колишніх ворогів – маркграфів бранденбурзьких.

Остаточне порозуміння Свенцовичів з маркграфами відбулося в липні 1307 р., коли був укладений договір в Лендові. У тексті договору йдеться про те, що Петро з

³⁵³ Spors J. Rola polityczna Świąców... S. 28.

³⁵⁴ Pommerellisches Urkundenbuch... № 650.

³⁵⁵ Spors J. Rola polityczna Świąców... S. 28–29, 34–35.

Нового, разом зі своїм батьком, братами і всіма товаришами пристав на бік маркграфів Отто, Германа, Вальдемара і отримав від них в лен Дарлово, Славно, Полянув, Тухолю і Нове (*tho einem rechten lehne Rugenwald, und Zlawen, Polnow, Thuchel und Nuenborch mit alle deme lande, dat tho den vorbenomenden vesten horet, mit alleme rechte und mit allerhande nutt*), а також право на посідання урядів в слупській каштелянії³⁵⁶. Характеризуючи значення договору в Лендові, Г. Лябуда³⁵⁷ слушно зауважував, що було то типове для ленних стосунків явище, що передбачало вихід з-під опіки одного сеньйора і перехід під патронат іншого. Попри те, дана угода, безперечно, мала далекосяжні наслідки. Петро з Нового, окрім іншого, отримував в лен свої маєтності на території Гданського Помор'я (Нове і Тухоля), що, вочевидь, передбачало те, що в майбутньому воно буде окуповане маркграфами бранденбурзькими³⁵⁸. Похід бранденбурзьких військ на Гданське Помор'я в 1307 р., утім, не відбувся, ймовірно з огляду на ту обставину, що того ж року мав місце збройний конфлікт Бранденбургу з західно-поморським князем Богуславом IV. Додаткові труднощі для маркграфів спричинило ув'язнення їх головного союзника. Довідавшись про перехід роду Свенцовичів на бік бранденбуржців, Владислав Локеток особисто прибув на Помор'я в супроводі малопольського рицарства. Після того за його наказом Петра з Нового було заарештовано і під вартою відіслано до Бреста Куявського³⁵⁹.

Вторгнення бранденбурзьких військ на територію Гданського Помор'я розпочалося, найімовірніше, в другій половині серпні 1308 р. У ньому, окрім власне бранденбурзького рицарства, взяли участь старий Свенца з сином Яськом, а також загони опозиційних Локеткові єпископів любуського Фредерика та каменського Генрика. Похід армії маркграфів Оттона IV і Вальдемара розпочався зі Славна,

³⁵⁶ Pommerellisches Urkundenbuch... № 656; Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskieigo... S. 14.

³⁵⁷ Biskup M., Labuda G. Dzieji zakonu... S. 254.

³⁵⁸ Grzegorz M. Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1308–1466 / M. Grzegorz. – Bydgoszcz, 2007. – S. 39.

³⁵⁹ Śliwiński B. O pobycie Władysława Łokietka na Pomorze Gdańskim w zimie 1307/1308 r. / B. Śliwiński // Społeczeństwo Polski średniowiecznej; [pod. red. S. Kuczyńskiego]. – Warszawa, 1994. – T. 6. – S. 148.

через Слупськ і Битов до Голубського озера, де військо стало табором на кількадекільні відпочинок, після чого продовжило свій марш в напрямку Гданська³⁶⁰. Наприкінці серпня, за підтримки німецького бюргерства, бранденбурзьке військо зайняло місто Гданськ, тоді як цитадель міста йому здобути не вдалося. Залога міста, на чолі з вірним Локеткові гданським намісником Богушою, а також каштелянами: гданським Войцехом, пуцким Войславом і хмельницьким Щепаном продовжувала утримувати гданський грод³⁶¹. Скрутне становище, в якому опинилися захисники гроду, спонукала Богушу відрядити посланців до Сандомира, де в той час перебував Владислав Локеток. Відправленню послів, напевне, передувала нарада головних оборонців гроду, на якій, з-поміж інших, був присутній пріор монастиря домініканців у Гданську – Вільгельм. Саме з його подання нарада ухвалила рішення звернутися по допомогу до Тевтонського Ордену³⁶². В першій половині вересня посланці прибули до двору Владислава Локетка в Сандомирі, де оповіли князю про тяжке становище гданської залози і план залучення допомоги тевтонських рицарів. Не маючи змоги самотужки звільнити Гданськ, Локеток пристав на пропозицію послів³⁶³.

Хрестоносці не забарилися з допомогою, і вже наприкінці вересня до Гданська прибув загін орденських рицарів з пруськими слугами на чолі з хелмінським ландкомтуром Гюнтером фон Шварцбургом³⁶⁴. Тевтонські рицарі розмістившись у цитаделі, яку вони поділяли з польською залогою, розпочали приготування до бою. Тоді ж таки бранденбурзьке військо, зваживши на зростаючу чисельність

³⁶⁰ Jasiński K. *Zajęcie Pomorza Gdańskiego...* S. 15–17; Grzegorz M. *Pomorze Gdańskie...* S. 40–41.

³⁶¹ Jasiński K. *Zajęcie Pomorza Gdańskiego...* S. 17; Детальніше про очільників гданської залози див.: Śliwiński B. *Dowódcy grodu Gdańskiego w 1308 r. Z badań nad orientacjami politycznymi rycerstwa pomorskiego* / B. Śliwiński // *ZH*. – Toruń, 1988. – T. 53. – Z. 1–2. – S. 7–23.

³⁶² Grzegorz M. *Pomorze Gdańskie...* S. 42.

³⁶³ Jasiński K. *Zajęcie Pomorza Gdańskiego...* S. 18,21.

³⁶⁴ *Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva...* S. 707; Jasiński K. *Zajęcie Pomorza Gdańskiego...* S. 22.

захисників гроду³⁶⁵, полишило місто і відступило з Помор'я. Звільнення Гданська від бранденбуржців і їх союзників не принесло очікуваного полегшення для поляків. Новим дестабілізуючим фактором стали хрестоносці, котрі не поспішали залишати місто. З прибуттям до Гданська додаткових орденських військ на чолі з пруським ландмайстером Генріхом фон Плотцке хрестоносці, витіснивши з цитаделі польську заложу, 13/14 листопада 1308 р. цілковито перебравли контроль над містом³⁶⁶. Проти польського і поморського рицарства і частини місцевих бюргерів, що опиралася встановленню орденської влади, хрестоносці застосували репресії, що в історичній літературі дістали назву «гданської різанини»³⁶⁷.

Повідомлення джерел про чисельність загиблих в сутичках з орденськими військами польських і поморських рицарів, а також гданських міщан є суперечливими. Так у папській буллі від 19 червня 1310 р. згадується про вбивства вчинені Орденем у Гданську, коли було замордовано 10000 осіб, серед яких були навіть немовлята (*in civitate Gdansco ultra decem milia hominum gladio peremerunt infantibus vagientibus in cunis mortis exitium inferentes*)³⁶⁸, що видається, однак, гіперболізацією, позаяк сукупна чисельність населення, не перевищувала тоді 7500 мешканців³⁶⁹. Орденський прокуратор у своїй промові, виголошеній на захист

³⁶⁵ Одне з орденських джерел інформує про те, що загін, висланий на допомогу полякам, налічував двісті братів і стільки ж пруссів (*Des wurden die bruder czu rate, das sie en doran gefolget, weren unde nomen das hus czu Danczk in unde hilden das hus kostlich unde frevelich, also das sie doruf hatten Ilc helme unde Ilc Preussen stetlichen*). Prochaska A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV / A. Prochaska // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1913. – Т. 11. – С. 243.

³⁶⁶ Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 22–23; Grzegorz M. Pomorze Gdańskie... S. 44–45.

³⁶⁷ Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 27; Grzegorz M. Pomorze Gdańskie... S. 45.

³⁶⁸ Pommerellisches Urkundenbuch... № 687

³⁶⁹ Kamińska J. Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych / J. Kamińska // Rocznik Gdański. – Gdański, 1955. – Т. 14. – С. 39. В сучасній німецькій історіографії вважається, що Владислав Локеток, подаючи скаргу до Апостольської столиці, свідомо перебільшив кількість загиблих мешканців Гданська і використовував цю інформацію в якості інструмента пропаганди проти Ордену. Ziegler U. Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens / U. Ziegler. – Köln, 2003. – С. 123.

Ордену, засвідчував лишень страту 16 розбійників і злодіїв (*latrones et raptores numero sedecim*)³⁷⁰. Ще один документ, складений пруськими єпископами проти звинувачень Ордену, повідомляє про страту 15 спійманих зрадників і ворогів (*proditores et inimicos deprehenderant, numero quindecim*)³⁷¹. Про смерть 16 страчених, однак не злодіїв, а знатних рицарів (*XVI milites excellentes nominatos*), згадував очевидець тих подій, рицар Жира з Крупочина³⁷². Важливу інформацію подають зізнання свідків подій у Гданську, виголошені на польсько-орденських судових процесах в Іновроцлаві (1320–1321 рр.) та Варшаві (1339 р.)³⁷³. Оповідуючи про різанину, вчинену хрестоносцями у Гданську, і кількість загиблих, свідки вживали виразів: «*magnum stragem fecerunt*», «*multitudo*», «*magna multitudo*», підкреслюючи тим, що кількість жертв була вельми значною³⁷⁴. Достовірно ж встановити кількість загиблих гданських городян під час встановлення у місті орденської влади практично неможливо³⁷⁵.

Під час вуличного протистояння суттєвих руйнувань зазнало й саме місто Гданськ. Частина забудови згоріла внаслідок пожежі, тоді як інша частина була зруйнована міщанами з наказу хрестоносців³⁷⁶.

Опанувавши Гданськ, Орден вдався до цілеспрямованого підпорядкування собі решти ключових східнопоморських міст, серед яких Тчев, Нове, а також Свече. Намісник Тчева, князь кюявський Казимир, спробував було схилити пруського ландмайстера Генріха фон Плотцке до того, аби той припинив подальше

³⁷⁰ Pommerellisches Urkundenbuch...№ 696.

³⁷¹ Ibid. – № 692.

³⁷² Lites ac reg gaestae inter Polonos Ordinemque Crusiferorum. – Poznań, 1890. – Т.1. – S. 24.

³⁷³ Seraphim A. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). – Königsberg, 1912; Lites... 1890. – Т. 1. – S. 24.

³⁷⁴ Докладніше про це див.: Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskeigo... S. 29–30.

³⁷⁵ У польській історіографії число жертв «гданської різанини» оцінюється від кількох десятків до декількох сотень осіб: Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskeigo... S. 29, idem. Zajęcie Pomorza Gdańskiego / K. Jasiński // Historia Gdańska; [red. E. Cieślak]. – Gdańsk, 1985. – Т.1. – S. 323; Biskup M., Labuda G. Dzieji zakonu... S. 256.

³⁷⁶ Jasiński K. Zburzenie miasta Gdańska przez zakon krzyżacki w 1308 r. / K. Jasiński // ZH. – Toruń, 1976. – Т. 41. – Z. 3. – S. 37.

завоювання Помор'я, утім, спроба та виявилася марною. Коли ж орденські війська підійшли до міста, князь разом з залогою без спротиву полишили його³⁷⁷. Невдовзі після того владу Ордену змушені були визнати й самі городяни. У виданому міською радою документі від 6 лютого 1309 р.³⁷⁸ йдеться про довготривалий конфлікт громади міста з Орденем, внаслідок якого хрестоносці зазнали великих збитків і кривд (*propter dampna gravia et iniurias plurimas, que...magistro et fratribus ordinis sacre domus Theutonice in Pruscy in illa dampnosa et miserabili discordia, que inter eos et nos heu longo tempore perduravit*). Міщани зобов'язалися залишити місто після Зелених Свят і не повертатися до нього, допоки Орден не дасть на те своєї згоди (*Auctoritate igitur presentium et fide data nos universaliter constringimus, quod immediate post festum penthecostes hoc anno futurum de opido Dirsovie communiter recedemus nullo unquam tempore intencione morandi in eis ad dictum opidum vel terram Pomeranie redituri, nisi de dictorum ma.gistri et fratrum gracia et licencia speciali*). Зайнявши Тчев, орденські війська спалили місцевий грод, а місто частково зруйнували.

У чому полягали причини конфлікту тчевських бюргерів з хрестоносцями, достеменно не відомо. Можливо міщани чинили опір орденським військам, коли ті намагалися зайняти місто³⁷⁹. Конфлікт міг мати також економічне підґрунтя, а саме був наслідком торгівельного суперництва Тчева з орденським містом Ельбінгом³⁸⁰.

Визначаючи мотив, яким керувався Орден під час знищення міської агломерації Гданська і Тчева, М. Гжегож³⁸¹ дійшов висновку, що на початковому етапі «поморської кампанії» серед представників орденської верхівки не було впевненості у подальшому утриманні під своїм контролем завойованих територій, що, власне, спонукало хрестоносців до руйнівних акцій стосовно двох згаданих

³⁷⁷ Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 33.

³⁷⁸ Pommerellisches Urkundenbuch... № 668.

³⁷⁹ Grzegorz M. Pomorze Gdańskie... S. 49.

³⁸⁰ Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 34.

³⁸¹ Grzegorz M. Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309–1454 / M. Grzegorz. – Toruń, 1987. – S. 59, 78.

міст. Думку Гжегожа підтримав та розвинув Й. Спорс³⁸², котрий наголошував на тому, що: «хрестоносці до з'їзду в Грабах (мова про це йтиме нижче – Т. Г.) не мали жодної впевненості у тривалості перебування під їхньою владою північної частини Гданського Помор'я і одночасно докладали всіх зусиль, аби зберегти її за собою. За таких обставин є зрозумілим, що, допускаючи можливість виходу з підступно завойованих земель, постановили, про всяк випадок, знищити конкуруючі міські осередки, розташовані над нижньою течією Вісли, котрі були запеклими суперниками орденського Ельбінга...».

Після того, як під владу Ордену перейшли гданська, тчевська та новська землі, подальше завоювання ним Помор'я було призупинено у зв'язку з початком польсько-орденських переговорів. На початку 1309 р. в кувявському селищі Грабе відбулася зустріч Владислава Локєтка з представниками Ордену, під час якої польський князь вимагав повернення Гданська в обмін на виплату компенсації за допомогу, яку надали орденські рицарі у війні з Бранденбурзькою маркою. Утім, хрестоносці, за словами очевидця тих подій і свідка на варшавському процесі 1339 р. Святослава Палуки, зажадали таку непомірну суму, що її князь не зміг би виплатити навіть якби продав усе Помор'я (*Cruciferi computaverunt dicto domino Wladislao regi tot et tales et tantes expensas pro defensione et custodia dicti castri Gdansk, quod si dominus Wladislaus vendidisset dictam terram, non posset eas solvere nec satisfacere eis ut dixit*)³⁸³. Інший свідок польсько-орденських перемовин, Томаш із Зайончкова, стверджував, що Орден намагався схилити Владислава Локєтка до продажу йому Помор'я, на що князь не погодився³⁸⁴. Переговори в Грабе, отже, закінчилися безрезультатно, після чого Орден розпочав облогу міста Свече – останнього польського форпосту на Помор'ї. Орденське військо, очолюване Генріхом фон Плотцке, отаборилося під мурами міста наприкінці липня 1309 р.

³⁸² Spors J. Motywy polityczne represji krzyżackich wobec miast pomorskich na prawie lubeckim w 1308 roku / J. Spors // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Toruń, 1992. – S. 298.

³⁸³ Lites... 1890. – Т. 1. – S. 389; Długopolski E. Władysław Łokietek... S. 139; Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 34.

³⁸⁴ Lites... 1890. – Т. 1. – S. 305; Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 35.

Обороною свецького гроду командував місцевий каштелян Богуміл з Пакошчі. Через затятий опір захисників облога міста затягувалася, що спонукало хрестоносців вдаватися до різноманітних методів тиску, як то залякування і терор. На зведених перед гродом шибеницях орденські вояки вішали місцевих селян, погрожуючи такою ж розправою оборонцям міста³⁸⁵. Попри те оборона міста тривала.

Зрештою, після двох місяців відчайдушного спротиву, польська залога, зневірившись у можливості надходження допомоги та доцільності подальшого утримування гроду, погодилася на запропоновані хрестоносцями умови капітуляції. 29 вересня 1309 р. місто і грод перейшли під владу Ордену³⁸⁶. Здобуття Свече стало заключним етапом у проведеної хрестоносцями кампанії з опанування Гданського Помор'я.

Не домігшись від Локетка згоди на продаж Гданського Помор'я, Орден звернувся з тією ж пропозицією до маркграфів бранденбурзьких, котрі нібито володіли «кращими правами» (*melius ius*) до Помор'я³⁸⁷. З огляду на те, що окрім «кращих прав», маркграфи не мали навіть номінальної влади над Гданським Помор'ям, вони залюбки пристали на пропозицію Ордену. Договір між пруським ландмайстром Генріхом фон Плотцке і маркграфом Вальдемаром було укладено в Мишлібужі 13 вересня 1309 р. Ця угода передбачала продаж Ордену прав на Помор'я (йшлося передусім про ключові міста: Гданськ, Тчев та Свече з прилеглими до них землями (*land tu Danzick mit der scheide, de van aldere dar tu gehort heft, und Dersowe mit der scheyde...und Swetz mit der scheyde*) за 10000 бранденбурзьких срібних марок (*teyn dusent marck Brandenborsches sylvers*)³⁸⁸. 12 червня 1310 р. орденсько-бранденбурзький договір був ратифікований великим

³⁸⁵ Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 42.

³⁸⁶ Ibid. – S. 44; Grzegorz M. Pomorze Gdańskie... S. 52.

³⁸⁷ Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva... S. 707; Цінність «кращих прав» з іронією охарактеризував К. Ясінський, зауваживши, що: «Самі хрестоносці спочатку не визнавали бранденбурзьких «прав» до Помор'я... Бранденбурзькі правні титули не мали б для Ордену жодної вартості, коли б він міг викупити Помор'я у Владислава Локетка». Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 36.

³⁸⁸ Pommerellisches Urkundenbuch... № 676.

магістром Ордену Зігфрідом фон Фойхтвангеном, а 27 липня того ж року його затвердив імператор Генріх VII³⁸⁹.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у першій третині XIII ст. Польща активізувавши свою політику стовно Пруссії, відігравала помітну роль у спробах її християнізації. Ініціатива польських князів, однак, спровокувала серію нападів пруських племен на територію Мазовії, що послугувало підставою для закликання Тевтонського Ордену в Пруссію.

Активна завойовницька діяльність Ордену в Пруссії призвела до конфронтації з його колишніми союзниками – гдансько-поморським князем Святополком та пруським єпископом Христіаном, що переслідували власні інтереси в землях язичників. Загарбання Орденем Любавської землі послугувало причиною для суперечки з мазовецьким князем. Попри те, під час поморсько-орденської війни (1236–1253 рр.) головним союзником хрестоносців виступили польські князі: Конрад I Мазовецький з сином Казимиром Куявським, Пшемисл та Болеслав Великопольські. За їхньої підтримки тевтонським рицарям вдалося здобути перемогу над Святополком Поморським.

У 50–60-х рр. XIII приязні відносини частини польських князів з Тевтонським Орденем заступила ворожнеча. Об'єктом суперництва стали пруські землі Галіндія та Ятвягія, контроль над якими намагалися встановити два політичні угруповання. До першого входили: Казимир, князь куявський та краківський, князь Болеслав Сором'язливий, до другого – Орден, мазовецький князь Земовит та галицько-волинський князь Данило Романович. Наслідком куявсько-орденської конфронтації, що характеризувалася дипломатичною та господарською боротьбою, була відмова Казимира від подальшого проведення «пруської політики».

В останній третині XIII ст. землі Гданського Помор'я, які здавна уважалися невід'ємною частиною Польщі, увійшли до сфери інтересів Тевтонського Ордену. Поморська політика стала складовим елементом його державотворчої ідеї. Опанування Гданського Помор'я означало зростання могутності Ордену і послаблення Польщі, що зумовлювалося економічним, геополітичним та

³⁸⁹ Pommerellisches Urkundenbuch... № 685, 688.

військовим факторами. Проникнення тевтонських рицарів на Гданське Помор'я і їх поступове утвердження там можна умовно поділити на два етапи:

- остання третина XIII – до 1308 р. (період мирного утвердження Ордену на східно-поморських землях, що відбувалося переважно дипломатичним шляхом.
- 1308–1309 р. (період збройної окупації Помор'я орденськими рицарями, з подальшим викупом прав на нього у маркграфів бранденбурзьких).

Опанування Тевтонським Орденем Гданського Помор'я поклало початок довготривалій боротьбі з Польським Королівством, у контексті якої розвивалися польсько-орденські відносини впродовж першої половини XIV ст.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН

У XIV – НА ПОЧАТКУ XV СТ.

3.1. Особливості відносин Польщі з Тевтонським Орденом у першій третині XIV ст. Боротьба за Гданське Помор'я

На початку XIV ст. Польща перебувала на шляху політичної консолідації, завершальним етапом якої мало стати відродження об'єднаного королівства на чолі з єдиним монархом. Про королівську корону здавна мріяв Владислав Локеток, який, ненадовго полишивши поморські справи, зосередив свою увагу на подальшому «збиранні» польських земель. 1314 р. Локеток, опанувавши частину Великопольщі, разом з містами Познанню і Гнезном, вперше вжив титулу: *«З Божої ласки король Польщі, князь краківський, куявський, ленчицький, сандомирський і серадзький»*³⁹⁰. І хоча в наступних документах, що виходили з його канцелярії, він обмежувався більш скромним титулом «дідича», «князя» або «пана» Королівства Польського³⁹¹, здобуття королівського сану було пріоритетним завданням його політики.

Збройне опанування Тевтонським Орденом Гданського Помор'я у 1308–1309 рр. поклало початок довготривалій боротьбі з Польським Королівством, у контексті якої розвивалися польсько-орденські відносини впродовж першої третини XIV ст. Ця боротьба мала різні прояви і точилася у декількох площинах: на полях бойовищ, де переможця визначали сила зброї і Боже благословення; на виснажливих засіданнях канонічних процесів та арбітражних судів, де «пработа» часто залежала від майстерності юристів і прихильності суддів. Дипломатичний тиск на Орден за посередництвом римської курії, з огляду на неможливість поляків протистояти

³⁹⁰ Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów / E. Długopolski. – Kraków, 2009. – S. 194–197.

³⁹¹ Ibid. – S. 197, 203.

потужнішим військовим силам хрестоносців, найчастіше лишався головним важелем впливу польської сторони у спробах повернути втрачені землі.

1314 р. до Авіньйону, з метою здобуття папської конфірмації, вирушив новобраний архієпископ гнезненський Божислав. Перебуваючи при дворі Іоана ХХІІ, польський клірик не оминув нагоди донести до папського відома повідомлення щодо несплати Тевтонським Орденем динарія св. Петра із загарбаних ним Хелмінської землі та Гданського Помор'я, що раніше належали до Польщі³⁹². Результатом старань Божислава стала низка булл виданих Іоанном ХХІІ у справі динарія св. Петра. В одній з цих булл³⁹³, від 21 січня 1317 р., папа звертався до верховного магістра Тевтонського Ордену зі словами: «Ми довідалися, що Ви і ваш Орден щорічно певну суму грошей Римській Церкві сплатити зобов'язані... дивуємося, однак,... що Ви і попередники ваші, вже досить довгий час як припинили сплату і дозволяєте собі таку недбалість» (*audito quod vos et ordo vester certam ecclesie Romane quantitatem auri singulis annis tenebamini soluere nomine pensionis, quodque per vos et Predecessores vestros a longis retro temporibus ab eadem fuerat solutione cessatum mirati fuimus vehementer, quod tantam in solutione pensionis ejusdem eommittere negligentiam potuistis*). Далі понтифік наказував хрестоносцям, аби ті протягом трьох місяців сплатили борг і в майбутньому регулярно ту сплату вносили. В іншій своїй буллі, від 3 лютого 1317 р., Іоанн ХХІІ дав розпорядження для архієпископа гнезненського і єпископа вроцлавського, аби ті стягували сплату також з хелмінського і каменського діоцезів, що розташовані в межах польського князівства (*qui infra dictum ducatum Poloniae consistent*), і які свого часу безпідставно були відірвані від гнезненської метрополії, щоб уникнути сплати динарія св. Петра³⁹⁴. Справу Божислава після його смерті (26/27 червня 1317 р.)

³⁹² Bieniak J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320–1321 (inowrocławsko-brzeskiego) / J. Bieniak // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Toruń, 1992. – S. 53.

³⁹³ CDP; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg, 1836. – Bd. 2. – №. 76; Długopolski E. Władysław Łokietek... S. 228.

³⁹⁴ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. – Poznań, 1878. – T.2. – № 991; Bieniak J. Geneza procesu... S.53–54.

продовжив новобраний архієпископ гнезненський Яніслав. Повертаючись з Авіньйону, Яніслав мав з собою вже підготований проект скарги на Орден у справі окупації Гданського Помор'я, що мав бути винесений на розгляд папського суду³⁹⁵.

1319 р., після усіх юридичних приготувань, уповноважений Владиславом Локетком вроцлавський єпископ Гервард подав на розгляд папського суду в Авіньйоні офіційну скаргу на Тевтонський Орден. Місії єпископа Герварда передував ініційований Локетком загальнопольський з'їзд, що відбувся у Сулейові між 20 і 23 червня 1318 р. На з'їзді, де були присутні найвищі світські посадовці і церковні прелати Польщі, було обговорено державні справи, найважливішими серед яких були справа коронації Владислава Локетка і справа повернення Гданського Помор'я³⁹⁶. Представники сулейовського з'їзду ухвалили рішення вислати до Авіньйону посольство на чолі з вроцлавським єпископом Гервардом з проханням про корону для Владислава Локетка. Тоді ж таки було складено текст скарги на Тевтонський Орден, яку послі мали передати Папі Іоанну XXII.

Наприкінці 1318 р. або ж на початку 1319 р. польські посланці прибули до Авіньйону, де на урочистій аудієнції єпископ Гервард передав папі офіційну супліку з проханням про королівський вінець для Владислава Локетка. Проти намірів польської делегації виступили послі чеського короля Яна Люксембурзького, що, як правонаступник Вацлава III і Генріха Карінтійського на чеському престолі, успадкував їхні права і до польської корони. До протестів чеської сторони проти коронації Локетка доклав рук Тевтонський Орден, представники якого на чолі з великим магістром Карлом фон Тріром також перебували в Авіньйоні³⁹⁷.

Утім, Іоанн XXII, попри спротив чехів та хрестоносців, дав свою згоду на коронацію Владислава Локетка. В офіційному листі від 20 серпня 1319 р³⁹⁸.

³⁹⁵ Bieniak J. Geneza procesu... S.59.

³⁹⁶ Długopolski E. Władysław Łokietek... S. 212.

³⁹⁷ Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII (далі – Jan Długosz. Historia) / Joannis Długosz; [ed. I. Z. Pauli, A. Przewdziecki]. – Cracoviae, 1876. – Т. 3. – Р. – 82–83.

³⁹⁸ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski... № 1013. Abraham W. Stanowisko Kuryi Papieskiej wobec koronacyi Łokietka / A. Abraham // Księga pamiątkowa uniwersytetu

адресованому архієпископові гнезненському, папа висловлював свою прихильність стосовно прагнень поляків до відновлення королівства в Польщі, додаючи при цьому, що така подія принесла б багато користі для держави і Церкви. Але, з огляду на протести послів Яна Люксембурзького, він не може видати відповідного розпорядження, аби не порушувати чийогось права. Насамкінець папа, однак, зауважив, що Польща може користуватися своїм правом так, як вважає за потрібне, якщо тільки при цьому не порушуються чужі права (*non intendentes per hoc iuri vestro et aliorum supplicantium predictorum preiudicium aliquod generari; quin illo sic uti, si et quando vobis expedire videbitur, valeatis, quod tamen cuiusvis alterius non ledatur*). Така неоднозначність папського рішення була усунута у двох таємних листах, один з яких призначався для Владислава Локєтка, а інший для польського єпископату. У них Папа давав свою цілковиту згоду на коронацію³⁹⁹.

Урочиста коронація Владислава і його дружини Ядвіги відбулася 20 січня 1320 р. у Кракові. У стінах кафедрального собору св. Станіслава на Вавелі, в присутності великої кількості світських можновладців і духовенства, архієпископ гнезненський Яніслав увінчав чоло Владислава Локєтка королівським вінцем.

Рескриптом від 11 вересня 1319 р. Іоанн XXII призначив трьох суддів для провадження канонічного процесу між Польським Королівством і Тевтонським Орденом. Суддівські повноваження від Папи отримали: архієпископ гнезненський Яніслав, єпископ познанський Домарат, а також Миколай – абат монастиря бенедиктинців в Могільні⁴⁰⁰. Усі троє були поляками, що, безперечно, кидало тінь на об'єктивність розгляду справи, і, як наслідок, дало підставу для звинувачення суддів у некомпетентності збоку представників Ордену⁴⁰¹.

Процес розпочався 14 квітня 1320 р. в Іновроцлаві в костелі св. Миколая. Права та інтереси Ордену на цьому процесі захищали уповноважені ним Зігфрід з Папова

Lwowskiego ku uczczeniu pięćsetnej rocznicy fundacji Jagiellońskiej Uniwersytetu Krakowskiego. – Lwów, 1900. – S. 28.

³⁹⁹ Abraham W. Stanowisko Kuryi... S. 28.

⁴⁰⁰ Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum; [ed. H. Chłopocka]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – Т. 1. – S. 6–8.

⁴⁰¹ Chłopocka H. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku. / H. Chłopocka. – Poznań, 1967. – S. 28.

та Фрідріх, доктор декретів і плебан костелу св. Іоанна в Торуні. Довіреними особами від короля виступили: королівський канцлер Філіп, підканцлер Збігнєв, а також Ян, канонік з Руди⁴⁰². На судових сесіях, що проходили впродовж 1320–1321 рр., в Іновроцлаві і Бресті Куявському, було розглянуто аргументи обох сторін і заслухано 25 свідків.

На судових слуханнях польська сторона представила суду вимогу короля (*petitio regis*), що містила скаргу на магістра і братів Тевтонського Ордену, котрі підступно захопили поморську землю, що була частиною Польського Королівства і належала королю, тоді ще князю, Владиславу Локетку, і яку від його імені тримали князі Пшемисл і Казимир. Зміст королівської вимоги повторювали тези (*intentiones*), про те, що:

- король, тоді ще князь, володів поморською землею (*dominus rex, tunc dux existens, possidebat terram Pomoranie*);
- куявські князі Пшемисл і Казимир тримали цю землю і володіли нею від імені короля, тоді ще князя (*domini Premislius et Kasymirus duces Cuyavie, tenebant et possidebant eandem terram Pomoranie nomine ipsius domini regis, tunc ducis*);
- магістр і брати Тевтонського Ордену вигнали короля із замку і міста Гданська, потім із замку і міста Тчева (*magister et fratres Domus sancte Marie Theutonicorum eiecerunt dictum dominum regem de possessione castri et civitatis Gdanczk*);
- так само вигнали князів Пшемисла і Казимира із замку і міста Свече (*Item, quod eiecerunt dictos dominos Primislium et Kasymirum de possessione castri et civitatis in Swecze et pertinenciarum earundem*)⁴⁰³.

Орденський прокуратор Зігфрід з Папова, заперечуючи правдивість слів виголошених поляками, заявив, що «земля ця ні йому (Польському кролю. – Т.Г.), ні батькові його, ні дідові, ні прадідові не належала, але після смерті Мествіна відійшла королю Чехії, а потім до маркграфа Бранденбурзького, а від них законно до братів перейшла» (*terra illa nec sua, nec patris sui, nec avi, nec proavi sui fuit, sed*

⁴⁰² Lites... 1970. – Т. 1. – С. 4.

⁴⁰³ Ibid. – С. 23; Wojtkowski A. Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami / A. Wojtkowski // KMW. – Olsztyn, 1966. – № 1 (91). – С. 16.

post mordem domini Mestvini ad regem Bohemie et tandem ad marchionem Brandenburgensem et ab illis ad fratres tytulo iusto devenit)⁴⁰⁴.

Зізнання свідків підтвердили слухність тез, представлених делегатами короля. Усі свідки, без винятку, засвідчили панування Локєтка на Помор'ї, згадавши при цьому й про його попередника Пшемисла II, що вказувало на безперервність перебування Поморської землі у складі Польського Королівства після смерті Мєствіна⁴⁰⁵.

Після того, як були заслухані аргументи обох сторін і покази свідків, 10 лютого 1321 р. суд оприлюднив свій вирок з даної справи, зобов'язавши Тевтонський Орден повернути Помор'я польському королю, сплативши йому додатково 30000 польських гривень компенсації і 150 празьких гривень на покриття судових витрат (*predictos magistrum et fratres Domus sancte Marie Theutonicorum...et commendatores de Gdanczk, de Gmewa, et de Swetze, qui dictam terram Pomoranie possident, ad restitutionem eiusdem terre cum suis pertinenciis et ad solucionem triginta milium marcharum monete et ponderis regni Polonie..., et ad satisfaccione expensarum...centum quinquaginta marchas grossorum Pragensium...*)⁴⁰⁶.

Представники Ордену, апелюючи до суддів, дорікали їм у некомпетентності і упередженості, позаяк вони були підданими польського короля. Суддям також закидалося: не дотримання процедури ведення процесу, що, на думку орденських делегатів, знайшло своє вираження у запрошенні на суд ландмейстра Пруссії і комтурів поморських, а не великого магістра, проти якого, власне, й були висунуті обвинувачення; у вимозі присутності під час оприлюднення вироку комтура тчевського, котрий попередньо не був запрошений до участі в судових слуханнях; у порушенні процедури допиту свідків тощо. Підсумовуючи, орденські делегати зазначили, що, з огляду на вищезгадані порушення і неточності, а також упередження ставлення суддів, винесений ними вирок є нелегітимним. Зігфрід з

⁴⁰⁴ Lites... 1970. – Т. 1. – S. 65.

⁴⁰⁵ Wojtkowski A. Tezy i argumenty... S. 18.

⁴⁰⁶ Lites... 1970. – Т. 1. – S. 74–75.

Папова, зокрема, заявив, що судді винесли вирок проти Бога і справедливості (*iniquam sentenciam contra Deus et iusticiam et contra omnem ius ordinem*)⁴⁰⁷.

Після оприлюднення судового вироку орденські прокуратори в Авіньйоні напосіли на Папу з численними апеляціями і протестами, прагнучи схилити Іоанна XXII до скасування постанови суду і організувати новий процес⁴⁰⁸. Дипломатична тяганина розтягнулася на роки. Тим часом Орден вкотре спробував викупити у Владислава Локєтка права на Гданське Помор'я. 1324 р. з такою пропозицією до Бреста Куявського прибув комтур Грауденцу Зігхард фон Шварцбург. В обмін на зречення прав на Помор'я хрестоносці обіцяли заплатити польському королю 10000 срібних марок, передати свої володіння в Куявії, а також закласти монастир, де 18 ченців молилися б за душу короля і його родини. Окрім того, Владислав Локєток, за потреби, міг би розраховувати на військову допомогу від Ордену⁴⁰⁹. Король не прийняв пропонованих хрестоносцями умов.

Наступного року на переговори з Владиславом Локєтком для обговорення поморської справи прибув Генріх Реусс. Через свого посла хрестоносці вимагали від польського короля, аби той визнав територіальні права Ордену, інакше вони боронитимуть їх силою⁴¹⁰. Погрози Ордену провіщали прийдешню війну, що спонукало обидві сторони до пошуку союзників. Польський король звернувся по допомогу до Литви, якій також загрожувала орденська експансія. Великий князь Литовський Гедимін погодився на укладення 1325 р. оборонно-наступального

⁴⁰⁷ Chłopocka H. Losy wyroku wydanego w 1321 r. na procesie polsko-krzyżackim w Inowrocławiu / H. Chłopocka // RH. – Poznań, 1965. – R. 31. – S. 157–158.

⁴⁰⁸ Ibid. – S. 159–172.

⁴⁰⁹ Tymieniecki K. Układy Władysława Łokietka z Zakonem Krzyżackim po zajęciu Pomorza / K. Tymieniecki // Rocznik Korporacji Studentów Uniwersytetu Poznańskiego «Pomerania». – Poznań, 1928. – R. 3. – S. 16–18; Zajązkowski S. Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka / S. Zajązkowski. – Lwów, 1929. – S. 53–54.

⁴¹⁰ Prochaska A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV / A. Prochaska // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1913. – T. 11. – S. 246–247; Zajązkowski S. Polska a Zakon... S. 54–55.

союзу з Польським Королівством⁴¹¹, запорукою якого став шлюб сина Локетка Казимира з Альдоною-Анною, донькою Гедиміна. Давнішим союзником Локетка був його зять, угорський король Карл Роберт. Тевтонський Орден, натомість, заручився підтримкою галицько-волинського князя Юрія II (угода від жовтня 1325 р.), вроцлавського князя Генрика IV (угода від 18 серпня 1326 р.) та мазовецьких князів – Земовита II, Тройдена I та Вацлава (угода від 2 січня 1326 р., підписана в Страсбурзі)⁴¹².

Початок збройного конфлікту вдалося відтягнути укладенням перемимир'я строком на рік, угоду про яке магістр Ордену і польський король підписали в Ленчиці 7 лютого 1326 р. Вивільнений час Владислав Локеток використав для організації інспірованого Папою походу проти Бранденбурзької Марки, який він здійснив спільно з литовським загоном, на чолі якого стояв Давид, намісник гродненський. Польсько-литовське військо, розграбувавши околиці Франкфурта-на-Одері, з великою здобиччю і полоном повернулося у свої землі⁴¹³. Тим часом, орденські послы 9 березня 1327 р. у Луцьку уклали новий договір з галицько-волинським князем Юрієм II⁴¹⁴.

На початку липня 1327 р. дійшло до перших сутичок поляків з хрестоносцями. Владислав Локеток атакував союзника тевтонських рицарів Вацлава, князя плоцького. Королівське військо вдерлося у володіння Вацлава і обложило

⁴¹¹ Zajączkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. / S. Zajączkowski // КН. – Lwów, 1926 – R. 40. – S. 612; Błaszczuk G. Dzieje stosunkow polsko-litewskich od czasow najdawniejszych do wspolczesności / G. Błaszczuk. – Poznań, 1998. – T. 1. – S. 136.

⁴¹² CDP; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg, 1836. – Bd. 2. – №. 116, 118; Докладніше про відносини Ордену з останніми галицько-волинськими князями див.: Paszkiewicz H. Polityka polska, litewska i krzyżacka Bolesława Jerzego / H. Paszkiewicz // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1924. – №–5–6. – S. 31–68; Масан О. Німецький Орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини / О. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т.1. – С. 78–87; Войтович Л. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Л. Войтович // Український історичний журнал. – Київ, 2010. – № 6. – С. 4–17.

⁴¹³ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Петр из Дусбурга; [пер. с лат. статьи и ком. В. И. Матузовой]. – Москва, 1997. – С. 185–186.

⁴¹⁴ CDP... Bd. 2. – №. 119.

Гостинін⁴¹⁵. Одночасно литовське військо рушило на Земовита, князя равського, з наміром не дозволити йому надати збройну допомогу своєму братові⁴¹⁶. Мазовецькі князі звернулися по допомогу до хрестоносців. Орденський великий магістр Вернер фон Орзельн поспішно відрядив на допомогу своїм союзникам рицарське військо на чолі з хелмінським ландкомтуром Отто фон Люттербергом, якого супроводжували комтури: торунський, несавський, голубський, шветцький, та енгельсберзький⁴¹⁷. Перейшовши Віслу, хрестоносці об'єдналися з рицарями Вацлава Плоцького, а потому вдарили на військо короля, примусивши його до відступу (*treben den konig, das her weichen musste vor deme vorgeantent huse Gosteyn*)⁴¹⁸. На зворотньому шляху орденський загін пройшов через Куявію розграбувавши і спустошивши її (збитків, зокрема, зазнали володіння єпископа влоцлавського). Тоді ж було здобуте місто Коваль, що лежало на шляху з Гостиніна до Бреста Куявського. В одній з сутичок з поляками загинув комтур Торна Гуго фон Альменгаузен (*tunc factus fuit conflict us cum Poloniset occisus fuit commendator Thorunensis*)⁴¹⁹. У вересні того ж року польський король уклав у Влоцлаві перемир'я з Орденем строком на рік, яке після того було продовжене ще не деякий час.

У лютому 1329 р., під час спільного походу Ордену і чеського короля Яна Люксембурзького на Жемайтю, Владислав Локеток, підтримуючи свого союзника Гедиміна, несподівано напав на Хелмінську землю⁴²⁰. У відповідь великий магістр Вернер фон Орзельн і Ян Люксембурзький 12 березня в Торні уклали військовий союз спрямований проти Локетка. Окрім того, Ян, як правонаступник Вацлава III, а

⁴¹⁵ Prochaska A. Z archiwum Zakonu... S. 248; Jurek T. Prolog wojny polsko-krzyżackiej w 1327 roku / T. Jurek // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Toruń, 1992. – S. 168.

⁴¹⁶ Błaszczyk G. Dzieje stosunkow polsko-litewskich... S. 140.

⁴¹⁷ Jurek T. Prolog wojny... S. 169.

⁴¹⁸ Prochaska A. Z archiwum Zakonu... S. 248.

⁴¹⁹ Chronica Olivensis // MPH. – Kraków, 1893. – Т. 6. – S. 327; Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 287; Jurek T. Prolog wojny... S. 170.

⁴²⁰ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 213–214; Chronica Olivensis... S. 327.

отже і його спадкоємець на польському престолі (титuluвався як: «rex Bohemie et Poloniae»), надав Ордену від свого імені Гданське Помор'я⁴²¹.

Після укладення союзу в Торуні тевтонські рицарі і чехи організували похід на Польщу, наслідком якого була окупація Добжинської землі, а також складання Вацлавом Плоцьким ленної присяги Яну Люксембурзькому⁴²². Половину Добжинської землі (*mediam terram Dobrynensem*) чеський король віддав у володіння хрестоносцям. Наступного року (16 березня 1330 р.) Орден спромігся викупити усі права на цю землю за 4800 коп празьких грошей⁴²³.

Навесні 1329 і в 1330 рр. орденське військо, очолюване хелмінським ландкомтуром Отто фон Люттербергом, здійснило ще кілька нищівних нападів на Куявію, під час яких було здобуто замки Вишеград, Накло і Рачонж. У вересні 1330 р. Владислав Локеток за підтримки угорських і литовських військ спробував було відвоювати Добжинь, одночасно здійснивши напад на Хелмінську землю, проте похід закінчився невдало⁴²⁴. Орден не квапився скористатися з невдачі поляків, тому обидві сторони уклали перемир'я, що мало тривати до середини 1331 р. Під час перепочинку хрестоносці подбали про послаблення польських позицій в Авіньйоні. Погодившись на сплату динарія св. Петра з Хелмінської землі, вони домоглися від папи визнання непідлеглості цієї землі Польському Королівству. Отримавши своє, курія втратила інтерес й до поморської справи⁴²⁵. В липні 1331 р. Орден поновив союзний договір з Яном Люксембурзьким, плануючи разом з ним виступити проти

⁴²¹ Regesta Bohemiae et Moraviae; [ed. J. Emler]. – Praeae, 1890. – P. 3. – № 1532, 1533.

⁴²² Chronica Olivensis... S. 327–328; Die Chronik Wigand von Marburg / Wigand von Marburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 463–464; Regesta Bohemiae et Moraviae... № 1536, 1537; Włodarski B. Między Polska, Litwą a Zakonem Krzyżackim (sylwetka Waclawa płockiego) / B. Włodarski // Zapiski TNT. – Toruń, 1950. – T. 16. – S. 18.

⁴²³ Regesta Bohemiae et Moraviae... № 1539, 1619.

⁴²⁴ Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской... С. 214–216; Rocznik Traski // MPH. – Lwów, 1893. – T. 2. – S. 854; Die Chronik Wigand von Marburg... S. 465–474.

⁴²⁵ Biskup M., Labuda G. Dzieji zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia / M. Biskup, G. Labuda. – Gdańsk, 1986. – S. 346.

Локетка. Військо хрестоносців вдерлося в Куявію і Великопольщу, пройшовшись теренами цих земель, завдало їм великих руйнувань.

Нова «польська» кампанія, узгоджена попередньо з королем Чехії, розпочалася у вересні того ж року. На чолі потужного орденського війська, до якого входили також «пілігрими» з Англії, стояли маршал Ордену Дітріх фон Альтенбург та вже згадуваний хелмінський ландкомтур Отто фон Люттерберг. Планувалося, що обидві армії, зустрівшись у день Воздвиження Хреста Господнього (14 вересня) під Калішем, разом виступлять проти польського короля⁴²⁶.

Отож, у вересні орденське військо вирушило з Торуня і попрямувало через Добжинську землю до Плоцька, де успішно переправилося на лівий берег Вісли. Далі маршрут хрестоносців пролягав через Ленчицьку та Серадзьку землі в напрямку Каліша, де мала відбутися зустріч з Яном Люксембурзьким. Дорогою були здобуті замки в Ленчиці, Унейові та Серадзі. Підійшовши до Каліша 14 вересня, орденське військо отаборилося під стінами міста в очікуванні на чеського короля. Утім Ян, остерігаючись нападу союзника поляків – угорського короля Карла Роберта, зволикав з приходом⁴²⁷. Після безуспішної облоги калішського замку, яка тривала два дні (Віганд оповідає про п'ятиденне перебування орденських рицарів під Калішем), хрестоносці, не дочекавшись чеських союзників, повернули назад.

За маневрами орденського війська пильно стежив Владислав Локеток, який, маючи менш чисельне військо⁴²⁸, уникав відкритої сутички з ворогом. Просуваючись в напрямку Бреста, тевтонські рицарі в ніч з 16 на 17 вересня

⁴²⁶ Die Chronik Wigand von Marburg... S. 478–479.

⁴²⁷ Rocznik Traski... S. 856; Kłodziński A. Ze studiów krytycznych nad rokiem 1331 / A. Kłodziński // КН. – Lwów, 1905. – R. 19. – Z. 1. – S. 37; Biskup M. Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia / M. Biskup // Ziemia Kujawska. – Inowrocław, 1963. – T. 1. – S. 88.

⁴²⁸ На думку М. Малущинського військо Ордену могло налічувати 6000–7000 воїнів, тоді як Владислав Локеток мав 4000–5000: Małuszyński M. Próba analizy bitwy pod Płowcami / M. Małuszyński // PHW. – Warszawa, 1929. – T. 1. – S. 64–65. З цією оцінкою погодилися С. Зайончковський, М. Біскуп, і Т. Юрек: Zajęzkowski S. Polska a Zakon... S. 224–225; Biskup M. Analiza bitwy...S. 87–88. Jurek T. Uwagi o bitwie pod Płowcami / T. Jurek // Ziemia Kujawska. – 1993. – T. 9. – S. 95–96.

зайняли місто Конін. Тоді ж відбулася невелика сутичка польського авангарду з орденським військом. За словами Віганда з Марбурга, поляки, зазнавши втрат, поспіхом відступили, полишивши вози зі зброєю та провіантом (*Rex vero Lokut, cognito huius exercitu, qui nec declinare a loco voluit, ipse abiit et fugit, curribus cum armis et victualibus onustis relictis, quos nemo custodivit...*)⁴²⁹. Відступ Локетка хоч і був вимушеним, однак не означав поразки його військових планів. Польське військо продовжувало слідувати за хрестоносцями, тримаючись безпечної відстані.

27 вересня у Радзеюві очільники орденського війська, остерігаючись несподівного нападу поляків, розділили його на три частини. Головні сили з авангардом, що становили 2/3 від усієї армії, на світанку рушили на Брест Куявський. Ар'єргард тевтонських рицарів з обозом (350 вершників і велика кількість піших пруссів) під керівництвом Дітріха фон Альтенбурга рухався позаду⁴³⁰. Близько дев'ятої години ранку, поблизу села Пловці, загін маршала несподівано зіткнувся з військом Владислава Локетка, котрий довідавшись від розвідників про поділ орденського війська, вирішив атакувати слабшу з його частин.

Заскочивши хрестоносців зненацька, поляки хотіли було вдарити на них усією своєю силою, проте цьому завадила мла, що опустилася на землю. Цим поквапилися скористатися орденські командири, котрі вишикували військо до бою. Маршал розділив свій загін на п'ять знамен (*vexilla*). Так само вчинив і польський король⁴³¹. Тільки-но мла розсіялася, Локеток спрямував своїх рицарів у наступ. Після кількох годин запеклого бою обидві сторони зазнали відчутних втрат. На полі битви загинули: великий комтур Отто фон Бонсдорф, комтур Ельбінга Герман фон Еттінген, та комтур Гданська Альберт фон Оре (*utrumque exercitum atrocissime fuit pungnatum et ceciderunt ex utraque parte multi, ex parte dominorum domini reverendi magnus commendator frater Otto de Bonsdorf, frater Hermannus commendator de Elbingo, frater Albertus commendator in Gdanczk et alii multi*)⁴³². Чимало рицарів

⁴²⁹ Die Chronik Wigand von Marburg... S. 480.

⁴³⁰ Ibid. – S. 480.

⁴³¹ Die Chronik Wigand von Marburg... S. 481; Biskup M. Analiza bitwy... S. 94–95.

⁴³² Chronica Olivensis... S. 330.

полягло і з польського боку (*de parte eciam regis multi nobiles corruerunt*)⁴³³. Затятий опір хрестоносців було зламано, коли загинув хорунжий Іван, що ніс знамено Ордену. Падіння хоругви деморалізувало воїнів Дітріха фон Альтенбурга, спричинивши паніку у їхніх лавах. Натхненні успіхом рицарі Локетка порубали значну частину орденського загону, частину ж взяли до неволі. У полон потрапило 56 братів-рицарів, серед яких був і поранений маршал⁴³⁴. На знак здобутої перемоги, польські рицарі об'їжджали Радзеювське поле з гаслом «Краків»⁴³⁵.

Коли втікачі з поля бою наздогнали групу Отто фон Люттерберга і розповіли йому про напад поляків, той повернув своє військо назад, поспішаючи на допомогу ар'єргарду. Слідом за ним рушив очолюваний Генріхом Реуссом фон Плауеном авангард орденської армії.

Раптова поява на полі бою нових сил ворога стала великою несподіванкою для Локеткового війська. Цього разу чисельна перевага була на боці німців, котрі з маршу вдарили на поляків. Розпочалася друга фаза битви біля Пловців.

Не витримавши потужного удару новоприбулих хрестоносців, частина польського війська разом з королевичем Казимиром кинулася навтьоки (*Tandem advenit exercitus noster, qui precesserat, et tantam stragiam fecit in populo, quod totus campus de mortuis est repletus. Tunc filius regis primus fugam cepit et uno continuo cursu usque in Cracoviam agitavit et ibi a sexta feria in dominica proxima pervenit*)⁴³⁶.

Інша частина королівського війська, б'ючись відважно, подекуди навіть брала гору над супротивником (до полону потрапив сам Генріх Реусс фон Плауен, а з ним комтур Голуба, Елігер фон Гогенштайн і ще 40 рицарів)⁴³⁷. Утім, під натиском чисельно переважаючих сил Ордену, військо Локетка почало відступати. Тевтонським рицарям вдалося захопити польський обоз, у якому перебував полонений орденський маршал Дітріх фон Альтенбург. Надвечір поляки остаточно

⁴³³ Chronica Olivensis... S. 330.

⁴³⁴ Die Chronik Wigand von Marburg... S. 481.

⁴³⁵ Biskup M. Analiza bitwy... S. 96.

⁴³⁶ Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Heim und E. Maschke]. – Königsberg, 1939. – Bd. 2. – № 748.

⁴³⁷ Rocznik Traski... S. 856; Zajązkowski S. Polska a Zakon... S. 253–255.

полишили Радзеювське поле. Змучені тривалим боєм і ослаблені великими втратами хрестоносці не наважилися їх переслідувати.

Загальна кількість полеглих воїнів з обох боків, за словами Віганда з Марбурга, налічувала 4187⁴³⁸. Інші орденські джерела повідомляють, що у бою загинуло близько 80 братів-рицарів, тоді як загальне число загиблого люду у лавах хрестоносців варіюється від 350 до 700. Втрати Локеткового війська становили від 600 до 800 воїнів⁴³⁹. Плутаність у свідченнях джерел не дає змоги достеменно визначити втрати якої зі сторін були більшими, проте для визначення переможця така статистика не була вирішальною. За середньовічним звичаєм переможцем уважався той, хто утримував за собою поле бою⁴⁴⁰. Військо Ордену, щоправда, на довго на бойовищі не затрималося, а поспішило до Пруссії, не поховавши навіть тіл своїх загиблих⁴⁴¹. Пірова перемога на Радзеювському полі не принесла Ордену жодних здобутків, натомість для Владислава Локетка битва біля Пловців була стратегічним успіхом, оскільки завадила планам хрестоносців щодо окупації Куявської землі.

На весні 1332 р. тевтонські рицарі вирушили в новий похід на Польщу, протягом якого вони здобули Брест Куявський, Іновроцлав, Крушвіцу та інші міста Куявської землі. Спроби Локетка спільно з угорськими військами повернути втрачене були марними. Невдовзі після того, за посередництвом папського легата Петра з Оверні, між обома сторонами було укладено перемир'я строком до Зелених Свят 1333 р., впродовж якого планувалося узгодити умови мирного договору⁴⁴². Ще до кінця перемовин, 2 березня 1333 р., помер Владислав Локеток.

⁴³⁸ Die Chronik Wigand von Marburg... S. 482.

⁴³⁹ Biskup M. Analiza bitwy... S. 98.

⁴⁴⁰ Cram K. Iudicium belli. Zum Rechtscharakter des Krieges im deutschen Mittelalter / K. Cram. – Münster, 1955. – S. 166–173. – (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte; N. 5); Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин; [пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова]. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 279.

⁴⁴¹ Chronica Olivensis ...S. 330; Die Chronik Wigand von Marburg... S. 482. Kurze Preussische Annalen 1190–1337 // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toppfen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 4.

⁴⁴² Długopolski E. Władysław Łokietek... S. 357.

Смерть польського монарха була невимовною втратою для Королівства. Помираючи, писав автор Малопольського рочніка, Владислав Локеток залишав по собі великий хаос помилок і не розв'язаних суперечок. Й справді, попри всі свої старання, Локеткові не вдалося відвоювати загарбане Тевтонським Орденом Помор'я, натомість Польща втратила Добжинську і Куявську землі. Польсько-орденське протиборство, що розгорнулося у першій третині XIV ст. стало великим випробуванням для щойно відродженого і ще не зміцнілого Королівства, але водночас воно відігравало роль консолідуючого фактору у польському суспільстві, свідченням чого є виступи польських свідків на Іновроцлавсько-Брестському процесі (1320–1321 рр.). У колах польської інтелектуальної та політичної еліти, почала формуватися національна ідея, що передбачала вигнання хрестоносців із захоплених ними земель.

3.2 Польща Казимира Великого і Тевтонський Орден: пошуки компромісу

25 квітня 1333 р. у Кракові архієпископ гнезненський Яніслав, в товаристві єпископів: краківського, познанського, куявського та любуського, за присутності багатьох князів і баронів, коронував Казимира III на польського короля. Поспіхом організовані коронаційні заходи були спрямовані на те, аби зберегти польський престол за молодим королем, і водночас не допустити зазіхань Яна Люксембурзького на польську корону⁴⁴³.

У своїй політиці щодо Ордену Казимир III, не бажаючи продовжувати збройну боротьбу з ним, прагнув врегулювати польсько-орденське протиборство шляхом дипломатії. Незадовго до своєї коронації, 18 квітня, королевич зустрівся в Торуні з великим магістром Лютером фон Брауншвейгом. Порозумівшись з главою Ордену, Казимир домігся продовження перемир'я ще на один рік. Навесні 1334 р., було досягнуто нових домовленостей стосовно пролонгації перемир'я до червня 1335

⁴⁴³ Dąbrowski J. Kazimierz Wielki: twórca Korony Królestwa Polskiego / J. Dąbrowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 19.

р.⁴⁴⁴. Тоді ж таки, аби нарешті залагодити польсько-орденський конфлікт, обидві сторони вирішили звернутися до третейського суду, представниками якого мали бути чеський та угорський королі. Місцем пррвведення суду було обрано угорський Вишеград. Ініціатором скликання арбітражу, ймовірно, був Орден, який, однак, лукавив, позаяк був певен у дипломатичній поразці поляків. Окрім того, на руках у нього був важливий «козир» у вигляді Куявської землі, яку він планував обміняти на Помор'я. Казимир же не мав іншого вибору, як тільки погодитися на третейський суд, адже його відмова означала би поновлення війни з хрестоносцями, на що він зважитися не міг⁴⁴⁵.

Політично-правове становище Казимира було не надто міцним. Його авторитету повноправного суверена у межах Польського королівства неабияк шкодили зазіхання Яна Люксембурзького, які повною мірою відображалися у його офіційній титулатурі. Щоб позбутися нарешті тіні чеського короля над своїм престолом, Казимир виступив ініціатором переговорів з Яном Люксембурзьким, плануючи викупити у нього права на польську корону⁴⁴⁶. На початку серпня 1335 р. польський король відрядив посольство до Чехії, представники якого 24 серпня у Тренчинському замку обговорили з Яном Люксембурзьким питання його відмови від польської корони. Ян Люксембурзький, згідно досягнутої домовленості, зрікався титулу польського короля і усіх прав на Польське Королівство, за винятком тих князівств, володарі яких склали йому ленну присягу (йшлося про князівство Плоцьке та низку сілезьких князівств). Для того, щоб польсько-чеська угода набрала чинності, Казимир мав ратифікувати її до 16 жовтня поточного року⁴⁴⁷.

⁴⁴⁴ Paszkiewicz H. Ze studiów nad polityka krzyżacka Kazimierza Wielkiego / H. Paszkiewicz // PH. – Warszawa, 1925. – Т. 5. – S. – 188–190.

⁴⁴⁵ Ibid. – S. 198–199.

⁴⁴⁶ Leniek J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 / J. Leniek // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1884. – R. 12. – № 3. – S. 267.

⁴⁴⁷ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae; [hrsg. von P. Ritter von Chlumecky und J. Chytil]. – Brünn, 1858. – Bd. 7. – № 76. Цей документ не містить жодних згадок про кошти, які польська сторона мали сплатити Йоганну Люксембурзькому в обмін на його відмову від польської корони.

Утім, Казимир не поспішав з її затвердженням, прагнучи, вочевидь, при нагоді змінити деякі її положення на свою користь.

В середині листопада 1335 р., розпочав свою роботу Вишеградський конгрес, одним з головних питань якого було врегулювання конфлікту між Польським Королівством і Тевтонським Орденом. Казимир прибув до Вишеграду в супроводі папського легата Галгарда, Владислава, князя ленчицького, та багатьох королівських урядників. Великий магістр Ордену Дітріх фон Альтенбург особисто на конгрес не прибув, натомість надіслав уповноважених ним вже згадуваного раніше Генріха Реусса фон Плауена, ландкомтура хелмінського, Маркварда фон Шпарренберга, комтура торуньського, та Конрада фон Бруніхсгайма, комтура шветського⁴⁴⁸. Після того, як було заслухано аргументи обох сторін, 26 листопада судді оприлюднили свій вирок. Згідно з цим вирокom польський король мав дарувати Ордену Помор'я у вічне володіння і відмовлявся від усіх прав на нього так, як вчинили його попередники щодо Хелмінської і Торуньської землі. За це хрестоносці зобов'язувалися повернути Польщі Добжинську і Куявську землі, за винятком територій, якими володіли тевтонські рицарі до початку війни⁴⁴⁹. Орден, отже, домігся свого, здобувши дипломатичну перемогу над польським королем. Казимир, проте, не квапився виконувати постанову суду, бо не видав жодного офіційного документу, в якому йшлося б про його відмову від Поморської землі.

Перебуваючи на конгресі, Казимир не оминув нагоди поновити розпочаті ще в Тренчині переговори з Яном Люксембурзьким стосовно його прав на польську корону. 12 листопада монархами було досягнуто угоди, за якою чеський король зрікався польського престолу за винагороду у 20000 коп празьких грошей⁴⁵⁰.

Казимир, звісна річ, не покладав великих сподівань на об'єктивне рішення арбітражу, а тому, як і його батько, вирішив домагатися справедливості у папському суді. Концепція провадження нового канонічного процесу проти Ордену постала, ймовірно, ще до конгресу у Вишеграді, а саме на з'їзді в Познані (між 3 і 6 січня

⁴⁴⁸ Leniek J. Kongres Wyszegradzki... S. 270.

⁴⁴⁹ Leniek J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 / J. Leniek // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1884. – R. 12. – № 4. – S. 360.

⁴⁵⁰ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae... Bd. 7. – № 89.

1335 р.). Задум цей висунув на громадський загал архієпископ Яніслав. Він одразу ж був схвалений королем та присутніми на з'їзді достойниками. По тому було сформульовано зміст відповідних суплік і затверджено кандидатуру посла⁴⁵¹. Королівське посольство, сформоване винятково з краківського духовенства, на чолі з краківським архідияконом і водночас королівським канцлером Ярославом з Богорії вирушило до Авіньйону навесні 1335 р.⁴⁵². Аторство двох офіційних скарг, представлених польськими послами на папській консисторії, належало королю Казимиру та архієпископу Яніславу. Королівська супліка звинувачувала Орден у загарбанні Помор'я, землі Хелмінської, Добжинської, Міхаловської та Куявської, що належали до королівства, а також скоєння у 1331 р. нищівного наїзду на Великопольщу, коли було спалено близько ста костелів⁴⁵³. Супліка архієпископа Яніслава стосувалася грабунків і руйнувань, вчинених хрестоносцями у храмах та церковних маєтностях гнезненської метрополії під час останніх їхніх воєн з Владиславом Локетком. Архієпископ закидав тевтонським рицарям нехтування обов'язками, визначиними для них Апостольським престолом, а саме: боронити церкви від інших напасників. Натомість вони самі доклали рук до грабунку церковного майна і руйнувань костелів⁴⁵⁴.

Вислухавши скарги польських делегатів, папа Бенедикт XII доручив двом своїм кардиналам Петрові з Толедо та Іоанну Орсіні, аби ті визначили правомірність висунутих проти Ордену звинувачень. Довідавшись про наміри поляків, Орден вдався до контрзаходів, намагаючись завадити подальшому розвитку справи проти нього. 27 серпня 1335 р. помер Ян Орсіні – один з двох кардиналів, що, однак, не надто зашкодило просуванню справи, оскільки матеріали слідчої справи були вже

⁴⁵¹ Bieniak J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku / J. Bieniak // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – Toruń, 1990. – Т. 24. – Ser. Hist. – S. 48–49.

⁴⁵² Ibid. – S. 36–41.

⁴⁵³ Lites ac reg gaestae inter Polonos Ordinemque Crusiferorum. – Poznań, 1890. – Т. 1. – S. 68–71. Оригінальні тексти суплік не збереглися, однак їхній зміст повною мірою відтворений у рескриптах папи Бенедикта XII, від 4 травня 1338 р.

⁴⁵⁴ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. – Poznań, 1878. – Т. 2. – № 1179; Bieniak J. Przebieg procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku / J. Bieniak // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – Kórnik, 1993. – Z. 23. – S. 7.

зібрані. Проаналізувати ці матеріали понтифік наказав єпископу портському Іоанну, який невдовзі засвідчив їхню об'єктивність на конситорії⁴⁵⁵.

Для того, щоб поживити просування справи, Казимир, у вересні того ж року, пообіцяв дарувати папі 15000 гривень, тобто половину від тієї суми, яку, за рішенням попереднього процесу в Іновроцлаві (1320–1321 рр.), Орден мав сплатити Польщі. Задобрений такою учтивістю польського короля Бенедикт XII висловив йому свою прихильність тим, що не затвердив ухвал вишеградського суду⁴⁵⁶. Окрім того, папа запропонував своє посередництво у розв'язанні польського питання. У березні 1337 р. в Іновроцлаві, відбувся черговий етап польсько-орденських переговорів, що проходили під егідою чеського короля. Цього разу польській стороні вдалося досягти певних успіхів у переговорному процесі, що стосувалися передусім повернення західної частини Куявської землі (каштелянія добжинська та іновроцлавська) до складу Польського королівства⁴⁵⁷.

Казимир усвідомлював, що на більші поступки хрестоносці не підуть, і жоден третейський суд не змусить їх повернути Польщі загарбані землі, а головне Помор'я. З огляду на цю обставину, у польського короля лишався лиш один важіль впливу – Апостольська Столиця.

Після того, як було зібрано достатньо матеріалів для порушення судової справи проти Ордену, Бенедикт XII двома буллами від 4 травня 1338 р. поклав початок другому польсько-орденському канонічному процесу. Розглядати справу папа доручив своїм нунціям – Галхардові з Каркес та його синові П'єру, каноніку в Ле Пюї. Усі судові слухання мали проходити у Варшаві⁴⁵⁸. Розпорядження Бенедикта XII про організацію процесу спонукало великого магістра Дітріха фон Альтенбурга

⁴⁵⁵ Chłopocka H. Procesy Polski... S. 32; Bieniak J. Geneza procesu... S. 30.

⁴⁵⁶ Gorzycki K. Wpływ Stolicy Apostolskiej na rokowania pokojowe Kazimierza Wielkiego z Czechami i Zakonem Niemieckim / K. Gorzycki // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1893. – R. 21. – № 2. – S. 175; Paszkiewicz H. Ze studiów... S. 212; Chłopocka H. Procesy Polski... S. 31; Bieniak J. Geneza procesu... S. 36.

⁴⁵⁷ Bieniak J. Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego / J. Bieniak // ZH. – Warszawa; Poznań, 1974. – T. 39. – Z. 3. – S. 69–97.

⁴⁵⁸ Chłopocka H. Procesy Polski... S. 33; Bieniak J. Przebieg procesu... S. 12.

звернутися по допомогу до німецького імператора. Людвіг IV видав документ (від 22 липня 1338 р.), у якому, захищаючи права орденського магістра як імперського князя, визнав процес проти Ордену не дійсним⁴⁵⁹. На захист Ордену став також Клеменс Пежхал, єпископ плоцький, котрий разом зі своїм капітулом звернувся до папи (лист від 31 жовтня 1338 р.) з проханням посприяти укладенню миру між Польщею та Орденом на умовах угоди підписаної в Іновроцлаві⁴⁶⁰. В Польському ж королівстві папські ініціативи сприйняли як успіх польської дипломатії. На догоду папі, Казимир 8 жовтня видав документ, у якому письмово підтвердив своє рішення про передачу 15000 гривень апостольській скарбниці⁴⁶¹.

Перша сесія Варшавського процесу проходила з 4 по 12 лютого 1339 р. Інтереси польського короля, а також архієпископа гнєзненського і єпископа познанського, було довірено трьом прокураторам: Ярославу з Богорії, архідиякону краківському, Бертольдусу з Рацібожа, та Войцеху з Опатовца, королівському капелану і плебану в Бохні⁴⁶². Великий магістр зі свого боку делегував на процес: Якуба, плебана з Арнсдорфу, та Бандона, клірика помезанського діоцезу⁴⁶³.

Орденські прокуратори прибули до Варшави із завчасно підготованою апеляцією, яка була зачитана ними в залі суду. Висловивши недовіру суддям, делегати Ордену на знак протесту виїхали з міста. Суд, попри те, не перервав слухань, натомість висловив готовність подальшого їх проведення, доки не буде досягнуто справедливості⁴⁶⁴. Королівські уповноважені представили на розгляд суду документ з тридцятьма статтями, у яких було сформульовано вимоги польської сторони.

У статтях I–III йшлося про Хелмінську землю, яка разом з містами Торунь і Хелмно, а також всіма селами і замками, здавна належала до Польського

⁴⁵⁹ Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Heim]. – Königsberg, 1944. – Bd. 3. – Lfg. 1. – № 183.

⁴⁶⁰ Ibid. – № 198.

⁴⁶¹ Bieniak J. Przebieg procesu... S. 13.

⁴⁶² Lites ac reg gaestae inter Polonos Ordinemque Crusiferorum; [ed. I. Zakrewski]. – Poznań, 1890. – T. 1. – S. 66–68.

⁴⁶³ Ibid. – S. 85–87.

⁴⁶⁴ Ibid. – S. 92–94.

Королівства і в межах цього королівства розташована. Правила там раніше польські князі (*terra Culmensis eum omni districtu et territorio suo et cum civitate Culmensi, Thorun, necnon omnibus oppidis, castris, villis...pertinet ab antiquo ad regnum Polonie et est sita infra metas eiusdem regni, et quod principes Polonie qui pro tempore fuerunt ipsam possederunt nomine regni eiusdem, et quod de hoc est publica vox et fama*), а місцеве населення сплачує з цієї землі несправедливо хрестоносцями у Польщі відібраної динарій св. Петра – чинш, що збирається з польських земель (*homines habitantes infra idem territorium Culmense et per loca supra nominata solvent domino Pape et Eclessie Romane denarium beati Petri tamquam censum eidem Ecclesie debitum per regnum Polonie et tamquam pars regni eiusdem, per dictos Crucigeros indebite detenta*)⁴⁶⁵.

Статті IV–VIII стосувалися Гданського Помор'я, яке з усіма землями, областями, замками, селами і містами, серед яких: Данціг, Шветц, Штольп, Діршау, Альтхауз, Меве, також було частиною Польського Королівства (*ducatu et terra Pomoranie cum omnibus territoriis et districtibus et locatis infra ipsum, scilicet Gdansk, Slupsk, Tharszow, Stalgart (sic), Meva, necnon aliis oppidis, castris et villis infra ducatum Pomoranie constitutis, sunt site infra regnum predictum Polonie et ad ipsum regnum pertinent ab antique*) і перебуває під юрисдикцією архієпископа гнезненського і єпископа кюявського (*totus ducatus Pomoranie...est de dyocesibus Gneznensis et Wladislaviensis ecclesiarum...et ad earum episcopos perceptio predialium decimarum per Pomoraniem pertinet et possidetur ab ipsis ab antiquo usque modo*). Владислав Локеток був законним володарем Поморської землі допоки хрестоносці, прийшовши з великим військом і піднятими знаменами, вчинивши великі кривди (завдано збитків на 45000 гривень польської ваги і монети), не вигнали його звідти (*magister et fratres Cruciferi de Prussia Ordinis...cum valido exercitu erectis vexillis et cum strage multorum militum et hominum dicti regis Wladislai occuparunt et deinceps detinent occupatam terram predictam et ducatum Pomoranie cum magno dampno eiusdem regis...; quod dampnum se extendit usque ultra quadraginta quinque milia marcarum Polonici ponderis et monete*). Далі говориться, що справа Помор'я була

⁴⁶⁵ Lites... 1890. – Т. 1. – S. 94–95.

розглянута папським судом на попередньому процесі в Іновроцлаві та Бресті (1320–1321 рр.), де було винесено справедливий вирок⁴⁶⁶.

Справа окупації Куявської землі предметно розглядалася у статтях IX–XI. Князівство Куявське з усіма містам (Іновроцлав, Брест, Вишоград, Стшелно, Крушвіца, Радзеюв, Пшипуст, Бидгощ, Солець, Служев, Рацьонж, Коваль, Гневково) є частиною Польського королівства (*de regno Polonie*), якою, за спадковим правом, володів Владислав Локеток (*patrimonium proprium*). 1332 р., Тевтонські рицарі, прийшовши у великій силі з піднятими знаменами, захопили Куявську землю, і до сьогодні її за собою утримують (*magister et fratres Cruciferi de Prussia Ordinis... congregato valido exercitu et vexiliis erectis sub anno millesimo CCC. XXXII per violenciam et multorum stragem hominum prefatam terram Guyavie cum omnibus locis supra notatis occuparunt et adhuc occupatam tenet*). Сума збитків, що їх зазнав король внаслідок цієї окупації, становить 15000 гривень польської ваги і монети (*per huiusmodi violenciam et occupationem dominus rex memoratus dampnificatus est usque et ultra quindecim milia marcarum Polonici ponderis et monete*)⁴⁶⁷.

У статтях XII–XV порушується питання Добжинської землі, що, як і попередні землі, є частиною Польського королівства (*terra et ducatus Dobrinensis...est de regno Polonie et sita infra ipsum regnum*) і раніше належала Владиславу Локетку. 1329 р. хрестоносці, прийшовши з великим військом і піднятими знаменами, зайняли Добжинську землю (*magister et fratres Cruciferi de Prussia Ordinis supedicto congregato valido exercitu cum vexiliis erectis dictam terram Dobrinensem occuparunt...anno Domini millesimo CCC. XXIX*). Окупація цієї землі завдала королю збитків на суму 7500 гривень польської ваги і монети (*propter occupationem huiusmodi et ipsius occasione dampnificatus est dominus rex usque et ultra septem cum dimidio milia marcarum Polonici ponderis et monete*)⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Lites... 1890. – Т. 1. – S. 95.

⁴⁶⁷ Ibid. – S. 95–96.

⁴⁶⁸ Ibid. – S. 96.

Статті XVI–XVIII стосувалися Міхаловської землі, яка здавна входила до складу Польського Королівства (*est sita infra regnum Polonie et pertinet ab antiquo ad ipsum regnum*), і яка вже тридцять років перебуває в руках Ордену на умовах застави (*magister et fratris Cruciferi de Prussia Ordinis...ipsam possederunt et tenuerunt, et possident et tenent nomine pignoris...a triginta annis citra*). Прибутки Ордену за цей час сягнули 1200 гривень польської ваги і монети (*usi sunt infra dictos annos de eiusdem terre fructibus, utilitatibus et proventibus usque et ultra duodecimo centenaria marcarum Poloncalis ponderis et monete*)⁴⁶⁹.

У решті статей з XIX до XXX оповідалося про нищення і грабунки, скоєні тевтонськими рицарями в Польщі під час останньої польсько-орденської війни, подається перелік міст і замків, здобутих хрестоносцями, серед яких: Гнезно, Накло, Жнін, Ленчиця, Унейов, Серадз, Пиздри, Конін, Слупца, Шрода, Клецк, Победзіск, Костшин. Остання стаття підсумовує суму збитків завданих Польському королівству, визначаючи її у 115000 гривень⁴⁷⁰.

Правдивість статей, представлених суду польськими прокураторами, згідно з доктриною середньовічного римського канонічного права мали засвідчити зізнання свідків. В ході судового процесу було заслухано показання 126 свідків (всього ж свідчити запрягнулося 176 осіб) різних станових категорій: 38 осіб належало до придворних і земських урядників, 31 – до міщан, 18 прелатів і каноніків різних капітулів, 13 рицарів, 11 були членами духовних орденів, 9 капеланів (плебанів тощо), 3 князів, 3 представників церковної ієрархії (2 єпископів і архієпископ). Усі свідки представляли польську сторону, оскільки Тевтонський Орден, бойкотуючи провадження справи, не представив суду власних⁴⁷¹. Процедура складання присяги свідками і нотування їхніх показань судовими уповноваженими відбувалися в різних містах королівства. Одне з таких слухань, що з 20 лютого до 17 березя проходило в Унейові, перетворилося на загальнопольський з'їзд, де був присутній і сам король. Після обговорення існуючої політичної ситуації, що склалася в країні,

⁴⁶⁹ Lites.... 1890. – Т. 1. – S. 96.

⁴⁷⁰ Ibid. – S. 96–98.

⁴⁷¹ Chłopocka H. Świadczenie w procesie polsko–krzyżackim z 1339 r. / H. Chłopocka // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – Kórnik, 1993. – Z. 23. – S. 30–31.

було вирішено відправити до Пруссії посольство для переговорів з великим магістром Тевтонського Ордену. В ролі королівських послів виступили папські судді Галхард з Каркес та П'єр з Оверні⁴⁷². Під час переговорів, що проходили 31 березня в Торуні, послы польського короля донесли до відома магістра, що Казимир погодиться визнати попередні угоди, якщо Орден сплатить йому 14000 флоринів⁴⁷³. Магістр цю пропозицію відхилив. Аналізуючи зміст запропонованого Дітріху фон Альтенбургу договору, слушну думку висловив С. Куйот: «...Казимир вельми скромно оцінював своє тогочасне становище, позаяк готовий був лишатися в межах вишеградської угоди і відмовитися від Помор'я. Грошей же прагнув для того, аби стати перед своїми панами хоч з найменшим відшкодуванням від хрестоносців за вчинені ними спустошення та кривди»⁴⁷⁴.

Відмова магістра означала поновлення процесу, що тривав ще кілька місяців. 15 вересня 1339 р. у Варшаві у костелі св. Іонна хрестителя судді оголосили остаточний вирок в обох розглядуваних справах. Суддівська колегія визнала законними вимоги Казимира III і постановила повернути Польському Королівству відібрані у нього землі, зобов'язавши Тевтонський Орден виплатити королю 194500 гривень, як відшкодування за кривди і спустошення, завдані Польському королівству. Ще 1600 гривень хрестоносці мали сплатити на покриття процесуальних витрат. Вирок у справі архієпископа гнезненського та єпископа познанського передбачав: відлучення від церкви усіх тих, хто був причетним до грабунків і нищень церковних святинь; відбудову коштом Ордену усіх святинь, а також інших знищених будівель; виплату архієпископу гнезненському 10800, а єпископу познанському 8200 гривень компенсації, за завдані їм збитки; додаткову сплату 330 гривень на покриття судових витрат⁴⁷⁵. Орденський прокуратор Бандон

⁴⁷² Bieniak J. Przebieg procesu... S. 17.

⁴⁷³ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 3. – № 233.

⁴⁷⁴ Kujot S. Dzieje Prus Królewskich / S. Kujot. – Toruń, 1924. – Cz. 2. – S. 200.

⁴⁷⁵ Lites... 1890. – T. 1. – S. 133–134; Chłopocka H. Procesy Polski... S. 147–150; Bieniak J. Przebieg procesu... S. 18.

прибув до Варшави вже після оголошення вироку, маючи з собою текст апеляції до папи, яку він з властивою зверхністю зачитав в залі суду.

Аналогічно, як і після першого процесу, Орден активізував свою дипломатичну службу в Авіньйоні, котра мала відмовити Бенедикта XII від ратифікації варшавських положень. Для того, аби протидіяти орденським інтригам, Казимир III в 1340 р. відрядив до Авіньйону посольство на чолі з краківським архієпископом Яном Гротовічем та рицарем Немежею з Голчі. При папському дворі розгорілася запекла дипломатична боротьба, результатом якої став рескрипт Бенедикта XII від 22 червня 1341 р. адресований єпископам: мейсенському, краківському, та хелмінському⁴⁷⁶. Папа доручав їм виступити посередниками у залагодженні конфлікту між польським королем та Тевтонським Орденем, додавши при цьому свою постанову. Уповноважені папою єпископи мали зобов'язати Орден до повернення Польському королівству Куявської та Добжинської земель, окрім тих маєностей, що належали йому раніше (*ante generalem occupationem*), а також виплатити королю 10000 флоринів відшкодування за втрату доходів з тих земель. Долю належності Поморської, Хелмінської та Міхаловської земель, а також доходів з них понтифік обіцяв визначити окремою постановою⁴⁷⁷.

Черговий етап польсько-орденських переговорів проходив в Торуні на початку жовтня 1341 р. До Пруссії з'їхалися Карл Моравський (син чеського короля Яна Люксембурзького), представники угорського короля Карла Роберта, а також польська делегація на чолі з архієпископом гнезненським. Жодних вагомих результатів на цьому з'їзді досягнуто не було, позаяк раптова хвороба магістра Дітріха фон Альтенбурга завадила проведенню перемовин. В ніч на 6 жовтня він наказав покликати до себе Карла Моравського і, будучи тяжко хворим, запропонував йому продовжувати переговори від імені Ордену. В присутності Карла магістр помер. Характеризуючи у біографічному нарисі Дітріха фон

⁴⁷⁶ Chłopocka H. Procesy Polski... S. 153.

⁴⁷⁷ Ibid. – S. 154.

Альтенбурга, К. Конрад писав: «Йому не судилося ненависть війни, до розгорання якої був причетний і він сам, погасити миром»⁴⁷⁸.

Наступного року в канцелярії нового папи Клементя VI була підготована булла (від 4 серпня 1342 р.), адресована єпископам мейсенському, краківському, хелмінському, з повторним дорученням врегулювання польсько-орденського конфлікту⁴⁷⁹. Окрему буллу папа надіслав магістрові Тевтонського Ордену з проханням про відновлення миру з Польщею.

Зволікання з укладенням мирної угоди, як з боку Ордену, так і з боку Польщі, пояснювалося небажанням обох сторін йти на значні територіальні і фінансові поступки. Хрестоносці будь-що прагнули втримати Гданське Помор'я, плануючи при цьому у переговорах з поляками й надалі «розігрувати карту» Куявської та Добжинської земель. Казимир III, властиво, виступав за реалізацію постанови папського суду, яка була вельми корисною для Польського Королівства. Утім, з огляду на дипломатичну тяганину та відсутність будь яких результатів, у переговорному процесі з Орденем король поволі втрачав надію на здійснення своїх планів щодо повернення втрачених земель, а головне Гданського Помор'я. Іншою причиною, що відволікала увагу Казимира III, була боротьба за Галицько-Волинську Русь, яка після смерті останнього її правителя Юрія II (1340 р.) стала предметом суперництва Польщі і Литви.

Непевність політичної ситуації, у якій перебувало Польське Королівство і Тевтонський Орден, в умовах неврегульованості наявних суперечок спонукала Казимира III до підписання союзного договору (24 лютого 1343 р.) з князями західнопоморськими: Богуславом V, Барнімом IV, та Варціславом IV, спрямованого проти хрестоносців. За цим договором, польський король віддавав свою доньку Ельжбету заміж за Богуслава, князя вологощсько-слупського, який, натомість, зобов'язувався надати, в разі потреби, 400 добре озброєних людей для боротьби з

⁴⁷⁸ Conrad K. Dietrich von Altenburg (1335–1341) // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / K. Conrad; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg, 1998. – S. 72. – (QSGDO; Bd. 40).

⁴⁷⁹ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae; [ed. A. Theiner]. – Romae, 1860. – Т.1. – № 581.

хрестоносцями, а також не пропускати через свої землі нікого, хто б прямував до Пруссії⁴⁸⁰. Угода Казимира III з князями Західного Помор'я не була підготовкою до війни з Орденем і мала, радше, профілактичне значення.

Перемовини про укладення довгострокового миру, котрий поклав би край багатолітній ворожнечі Польського Королівства з Тевтонським Орденем, розпочалися на початку липня 1343 р. в Каліші. 8 липня було узгоджено загальні положення трактату, підґрунтям для якого стала іновроцлавська угода від 1337 р. Польський король Казимир III передавав Тевтонському Ордену усі права на Хелмінську і Міхаловську землі і відмовлявся від прав на Гданське Помор'я (*donacionem terrae Culmensis et castris Nessow et curiam Orlow et Morin cum suis iuribus, libertatibus, utilitatibus, metis, gadibus et pertinenciis universis et alia bona ac possessione, que et quas de iure ante motam gwerram iidem...et specialiter terram Michaloviense, quo modo et iure, quibus eam ad illustribus...ducibus Cuyavie hactenus possederunt, ratificamus et presentis scripti patrocinio confirmamus...omnis actionis impetitionis et querimonie occasio, quas nos vel nostri heredes aut succesores universi ad terras Pomeranie, Culmensem aut Michalovie*)⁴⁸¹. Орден натомість повертав Польщі Куявську і Добжинську землі, обіцяв надавати королю збройну допомогу і виплачувати данину з Поморської землі⁴⁸². Гарантами досягнутих домовленостей виступили: князь західнопоморський, мазовецькі, куявські та добжинські князі, найвищі королівські урядники, а також польські міста⁴⁸³. В окремих документах, Казимир III зобов'язувався власноруч відшкодувати збитки, яких зазнали його піддані під час польсько-орденських війн, та не підтримувати язичників, що воюють проти Ордену⁴⁸⁴. Ще кілька документів виставили: архієпископ гнезненський

⁴⁸⁰ Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae; [ed. M. Dogiel]. – Vilna, 1758. – Т. 1. – S. 568–569; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki / J. Wyrozumski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004. – S. 115.

⁴⁸¹ Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. H. Köppen]. – Marburg, 1958. – Bd. 3. – H. 3. – № 567.

⁴⁸² Górski K. Państwo krzyżackie w Prusach / K. Górski. – Gdańsk; Bydgoszcz, 1946. – S. 103.

⁴⁸³ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 3. – H. 3. – № 579, 580, 581, 586, 587.

⁴⁸⁴ Ibid. – № 568, 569.

Ярослав, а разом з ним єпископи та аббати монастирів Великопольщі і Куявської землі, у яких вони відмовлялися від компенсацій за завдані їхнім маєтностям збитки під час воєн з хрестоносцями⁴⁸⁵. Підписані в Каліші угоди передбачалося передати на затвердження римському папі.

23 липня 1343 р. у селищі Вежбічани неподалік Іновроцлава відбулася зустріч Казимира III з великим магістром Людольфом Кенігом, під час якої обидва монархи урочисто заприсягнулися дотримуватися «вічного миру». Польський король присягнув на своїй короні, тоді як орденський магістр на хресті, що був у нього на грудях. Завершив церемонію – поцілунок миру⁴⁸⁶.

Калішський мирний договір 1343 р., безсумнівно, мав великий вплив на подальший розвиток польсько-орденських відносин. Він приніс довгоочікуваний мир для обох держав, який тривав шістдесят шість років. Однак Польське Королівство сплатило за цей мир надто дорогу ціну, поступившись Тевтонському Ордену надважливою частиною своєї території – Гданським Помор'ям.

Прикметним є факт відсутності у більшості тогочасних польських і орденських літописців зацікавлення до підписаної у Каліші угоди, і лише Ян Длугош, критикуючи умови калішського трактату, гнівно писав на сторінках своєї хроніки, що король Казимир: «письмовим актом, у якому чи то необхідністю, чи безумством керований, таку необачність вчинив, що не лише свої права до землі Поморської і двох інших, а саме Хелмінської і Міхаловської, відступив...а й зобов'язався титулу князя Померанії ніколи не використовувати і навіть з маєстатної печатки його стерти наказав» (*litteris suis...scriptis firmat: in quibus eo vel necessitatis vel dementiae se monstravit progressum, ut non solum de jure et proprietate terrae Pomeranie, duarumque aliarum terrarum, Chelmensis et Michaloviensis, cederet...sed etiam titulo Ducatus Pomeranie nunquam ut et de sigillo maiestatis illum eradere se obligaret*)⁴⁸⁷. Попри свої зобов'язання, Казимир III не відмовився від титулу володаря Поморської землі і надалі використовував його в офіційних документах. Польський

⁴⁸⁵ Preußisches Urkundenbuch... Bd. 3. – H. 3. – № 582, 590.

⁴⁸⁶ Szujski J. Warunki traktatu Kaliskiego roku 1343 / J. Szujski // Opowidania i Roztrząsania historyczne (pisane w latach 1875–1880). – Warszawa, 1882. – S. 57.

⁴⁸⁷ Jan Długosz. Historia. – T. 3. – P. 207.

король спочатку не довіряв хрестоносцям, або ж не планував дотримуватися досягнутих угод, оскільки 22 листопада 1348 р. у Намислуві укладаючи мирний договір з королем Чехії та Німеччини Карлом Люксембурзьким (майбутнім імператором Карлом IV) схилив його до надання Польщі збройної допомоги у разі війни з Орденом⁴⁸⁸.

За шість років після укладення Калішського мирного договору (14 червня 1349 р.) король Казимир III і орденський магістр Генріх фон Дуземер зустрілися в куявському селищі Тшенсач, щоб обговорити делімітацію кордонів між Куявською землею, Великопольщею і Гданським Помор'ям⁴⁸⁹. При узгодженні лінії кордонів польський король знову змушений був поступитися Ордену, відступивши йому маленьку каштелянію з гродом у Сероцку, який, щоправда, ще за часів князя Мествіна II належав до Помор'я⁴⁹⁰. Генріх фон Дуземер 23 червня в Марієнбурзі ратифікував укладену у Тшенсачі угоду⁴⁹¹.

Замирення з хрестоносцями створило сприятливий клімат для анексії південно-західних руських земель. Забезпечивши мир на північних кордонах свого королівства, Казимир III спрямував усі сили на боротьбу з Великим князівством Литовським. Те ж саме вчинили й тевтонські рицарі, для яких Литва вже кілька десятиліть була чи не найголовнішим об'єктом експансії. Литовські «рейзи», або військові походи на Литву активну участь у яких брало західноєвропейське рицарство, з XIV ст. стали невід'ємною складовою війни Ордену проти язичників⁴⁹². Один з таких «рейзів» 1348 р. завершився перемогою хрестоносного війська на річці Стрева, де, за словами орденського хроніста Германа з Вартберга, було вбито 10000 литовців і русинів⁴⁹³. Цим поквапилося скористалося Польське

⁴⁸⁸ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski...Т. 2. –№ 1277.

⁴⁸⁹ Про перелік населених пунктів якими проходив кордон див. Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski...Т. 2. –№ 1286.

⁴⁹⁰ Kujot S. Dzieje Prus... S. 225.

⁴⁹¹ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski...Т. 2. –№ 1290.

⁴⁹² Детальніше про «рейзи», та їхніх учасників див.: Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels / W. Paravicini. – Sigmaringen, 1989, 1995. – Bd. 1–2.

⁴⁹³ Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига, 1879. – Т. 2. – С. 106–107.

Королівство, яке на тлі тимчасового ослаблення Великого князівства Литовського зайняло більшу частину Галицько-Волинської Русі⁴⁹⁴.

1349 р. Казимир III виступив ініціатором (?) християнізаційної акції для литовського нобілітету. Він поінформував папу Клементя VI про бажання князя Кейстута і його братів охреститися. 16 вересня 1349 р. з папської канцелярії вийшли три листи. Перший був адресований польському королю і спонукав довести розпочату справу до кінця. Другий лист папа надіслав архієпископу гнезненському з дорученням організувати духовну місію для проведення християнізаційної акції на литовських землях від імені Апостольської Столиці. Адресатом третього листа був сам Кейстут. Папа заохочував литовського князя до прийняття християнської віри, обіцяючи йому за це королівську корону⁴⁹⁵. Така ініціатива Казимира III, вочевидь, мала на меті послабити міжнародне становище Ордену, оскільки християнізація Великого князівства Литовського підважила б правові засади перебування Тевтонського Ордену в Прибалтійському регіоні⁴⁹⁶. Старання польського короля були марними. Протягом 1350 р. литовсько-руські війська відвоювали у Польщі всю Волинь з Белзом і Холмом, а також Берестейську землю. Спроби Казимира III в 1352 р. повернути втрачені території успіху не мали⁴⁹⁷.

На прохання Казимира III, папа Інокентій VI буллою від 10 листопада 1354 р. закликав вірних Польщі, Чехії та Угорщини вирушити в хрестовий похід проти татар і литовців, а невдовзі після того переказав Польщі десятину на боротьбу з язичниками⁴⁹⁸. Похід хрестоносців на Литву відбувся, найімовірніше, в 1355 р., однак очікуваних результатів він не приніс. Однією з причин безуспішного завершення кампанії був напад тевтонських рицарів на Мазовію, про який йдеться у папській буллі (від 17 вересня 1356 р.), адресованій орденському магістру Вінріху фон Кніпроде. Інокентій VI критикував Орден за те, що той, замість того, щоб

⁴⁹⁴ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – Киев, 1987. – С. 49.

⁴⁹⁵ Wyrozumski J. Kazimierz Wielki... S. – 96–97.

⁴⁹⁶ Ibid.

⁴⁹⁷ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... С. 50.

⁴⁹⁸ Wyrozumski J. Kazimierz Wielki... S. – 105.

надати польському королю збройну допомогу проти язичників литовців, без будь-якої причини атакував Мазовецьке князівство⁴⁹⁹.

Демонстрація ворожого ставлення до Польщі з боку хрестоносців спричинила поліпшення польсько-литовських відносин, яке було закріплене укладенням у 1356 р.(?) двостороннього договору, спрямованого проти Ордену. Сам Текст договору не зберігся. Довідуємося про нього з папської булли від 24 січня 1357 р., надісланої Казимиру III, у якій понтифік закидав королю укладення союзної угоди (*pacem et confederationem*) з язичницькою Литвою на шкоду Ордену⁵⁰⁰. Того ж року у Празі польський король поновив договір з Карлом IV, укладений кілька років тому у Намислуві. Згідно з цим договором, імператор зобов'язався в разі потреби підтримати Польщу у війні проти Тевтонського ордену і надати їй 600 добре озброєних вершників⁵⁰¹.

Порозуміння Казимира III з литовськими князями сприяло поновленню переговорів стосовно християнізації Литви і підпорядкування її майбутніх церковних інституцій архієпископству гнезненському. З цією метою 17 грудня 1357 р. король надіслав до Авіньйону дві супліки. В одній з них Казимир III звертався до Інокентія VI з проханням спонукати угорського короля Людовіка I та німецького імператора Карла IV допомогти Польщі у проведенні християнізаційної акції на теренах Великого князівства Литовського. У другій, король просив дозволу папи на церковне підпорядкування Литви Польській Церкві⁵⁰².

Карл IV, зацікавившись «литовським питанням», перехопив ініціативу у польського короля. 28 квітня 1258 р. у Празі імператор видав золоту буллу для литовського князя і його братів, у якій заохочував їх охреститися, обіцяючи натомість своє покровительство і захист від невірних⁵⁰³. В липні того ж року хтось з

⁴⁹⁹ Wyrozumski J. Kazimierz Wielki... S. – 105.

⁵⁰⁰ Bullarium Poloniae; [ed. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś]. – Roma, 1982. – Т. 2. – № 813; Błaszczuk G. Dzieje stosunkow... Т.1. – S. 158.

⁵⁰¹ Regesta Bohemiae et Moraviae; [ed. B Mendl]. – Pragaе, 1928. – P. 6. – № 326.

⁵⁰² Monumenta Poloniae Vaticana; [ed. I. Ptaśnik]. – Cracoviae, 1914. – Т. 3. – № 375; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki... S. – 106.

⁵⁰³ Conrad K. Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360 / K. Conrad // ZfO. – Marburg, 1972. – № 21. – Н. 1. – S. 23;

литовських князів перебував при дворі Карла IV в Нюрнбегрі, де запевнив імператора у бажанні литовців прийняти хрещення. Великий князь обіцяв прибути на Різдво до Вроцлава, щоб там охреститися⁵⁰⁴. Для узгодження усіх питань імператор відрядив до Великого князівства Литовського архієпископа празького, герцога Тропау та німецького магістра Тевтонського Ордену. Коли ж послі зустрілися з литовськими князями, ті висунули їм свої вимоги у яких, як повідомляє Герман з Вартберга, «просили, щоб Орден для захисту їх від нападу татар був перенесений у пустку між татарами і русинами і щоб Орден не утримував за собою ніякого права на Русь, але уся Русь цілковито належала литовцям, і додали: «Якщо наші вимоги будуть реалізовані, ми виконаємо волю імператора»»⁵⁰⁵. Карл IV на такі умови не пристав, і тому чергова спроба християнізації Литви закінчилася безрезультатно.

Відносини Казимира III з Тевтонським Орденем у 60-х рр. XIV, з огляду на активну русько-литовську політику короля, не були надто жвавими. У 1366 р., щоправда, Казимир III на запрошення великого міністра Вінріха фон Кніпроді відвідав Марієнбург, де був прийнятий з великою шанобливістю⁵⁰⁶.

5 листопада 1370 р. помер Казимир III. Невдовзі до Кракова прибув Людовік Угорський, який згідно з положеннями будзького привілею 1355 р. про засади персональної польсько-угорської унії, 17 листопада коронувався на польського короля.

Попри те, що новий монарх заповзвся повернути до складу Польської Корони усі втрачені раніше землі серед яких і Гданське Помор'я⁵⁰⁷, відносини Людовіка з Орденем були доволі приязними, свідченням чого є те, що в орденських «рейзах» на Литву брало участь багато польських рицарів. Один з таких походів відбувся взимку 1378/1379 рр. Того року на литовців разом з хрестоносцями на чолі з Йоганном де Молленарком, вирушили: Ясько Белік, Сцібор зі Сцібожа, Ясько

⁵⁰⁴ Conrad K. Litauen, der Deutsche Orden... S. 21.

⁵⁰⁵ Ливонская хроника Германа Вартберга... С. 108.

⁵⁰⁶ Jan Długosz. Historia. – Т. 3. – Р. 308–309.

⁵⁰⁷ Kronika Jana z Czarnkowa / Jan z Czarnkowa; [tłum. J. Żebrilło; opracow. tekstu i przypisów M. D. Kowalski]. – Kraków, 2009. – S. 28.

Кустра, Петро Свінка, Страш з Кощельника, Стош Рамольд з Гориня. У зимовому «рейзі» 1379/1380 рр. який очолював Ян Кеммер фон Вормс взяли участь: Магнус Лебен з Сілезії, Ян Пілька, Ян Мельшинський, Іван Горайський та ін⁵⁰⁸. Участь коронної шляхти у війнах Ордену з Литвою була, зокрема, пов'язана зі спустошливими набігами литовців на землі Малопольщі у жовтні – листопаді 1376 р., коли, за свідченням джерел, до неволі було взято 23000 люду⁵⁰⁹. Наступного року Людовік Угорський розпочав військовий похід на руські землі Литви і здобув замок Белз. Ця військова кампанія розпочалася у липні і тривала до вересня 1377 р. Вочевидь частина польських рицарів після її завершення вирушила до Пруссії, де приєдналася до збройної акції хрестоносців проти язичників⁵¹⁰.

Протягом нетривалого одноосібного правління дочки Людовіка Угорського королеви Ядвіги, польсько-орденські відносини продовжували розвиватися на мирних засадах і мали відносно добросусідський характер. Так тривало допоки Польща і Литва, порозумівшись не стали на шлях спільної боротьби проти Тевтонського Ордену.

14 серпня 1385 р. було укладено договір, згідно з яким Ягайло, щоб отримати руку королеви Ядвіги, а разом з тим польську корону, зобов'язався прийняти християнство, охрестити Литву і навечно приєднати всі свої землі до польської корони. Так постала не лише християнська Литва, а й подвійна польсько-литовська держава, що ознаменувало загибель Ордену. Цей договір іменувався Кревською унією і був негайно втілений в життя. Охрестившись, Ягайло отримав ім'я Владислав II, договір же був укладений і підписаний на початку 1386 р. Ягайло запросив верховного магістра, щоб той став його хрещеним батьком, але grosмейстер відмовився, розуміючи, що на його очах відбулося зближення двох

⁵⁰⁸ Górski K., Pakulski J. *Udział Polaków w krzyżackich rejsach na Litwę w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV stulecia* / K. Górski, J. Pakulski // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1987. – T. 52. – Z. 3. – S. 47–56; Paravicini W. *Die Preussenreisen des europäischen Adels* / W. Paravicini // HZ. – Frankfurt am Main. – 1981. – Bd. 232. – H. 1. – S. 26–31; Idem. *Die Preussenreisen...* – Bd. 1. – S. 138–142.

⁵⁰⁹ *Rocznik kujawski* // MPH. – Lwów, 1879. – T. 3. S. 211–212; *Kronika Jana z Czarnkowa...* S. 64–67.

⁵¹⁰ Górski K., Pakulski J. *Udział Polaków w krzyżackich rejsach...* S. 44.

найлютіших ворогів Ордену⁵¹¹. Натомість, під час хрещення Ягайла в Кракові, хрестоносці вдерлися в Литву, демонструючи своє несприйняття Литви як християнської держави. Замість Ордену це зробив папа, котрий визнав шлюб Ягайла з Ядвігою, а короля польського – борцем проти язичників. Очевидно, що на рішення папи вплинуло заснування в 1388 р. єпископства литовського у Вільно. Через рік папські легати вже вимагали від Ордену укласти мир з Литвою, але Орден війну продовжував: у вересні того ж року хрестоносці штурмували Вільно⁵¹².

У 1398 р. Орден змусив великого князя литовського Вітовта укласти мирний договір на вигідних для хрестоносців умовах. Договір в Саліні передбачав відхід Жемайтії до Ордену, в свою чергу останній відмовився від частини прикордонних земель, котрі мали менш важливе значення⁵¹³.

Пізніше в 1404 р. папа категорично заборонив Ордену вести війну з Литвою і з язичниками взагалі. Того ж року між Орденем і Польщею було укладено угоду в Раценжі, де були підтвержені умови Салінського договору. Це була одна з останніх перемог Ордену у великій політиці перед його занепадом.

У 1407 р. верховним магістром Ордену було обрано Ульріха фон Юнгінгена. Він був людиною енергійною та експансивною і перевагу перед дипломатією віддавав збройній силі. З його обранням війна Ордену з Польщею і Литвою стала неминучою.

Отже, прусська політика Казимира III відзначалася прагненням дипломатичного врегулювання територіальних конфліктів з Тевтонським Орденем, що знайшло своє вираження у проведенні арбітражного суду у Вишеграді (1335 р.) та канонічного процесу у Варшаві (1339 р.). Спротив Ордену, що зрештою потягнув за собою колапс переговорного процесу, а також включення польського короля у боротьбу за Галицько-Волинську спадщину, спонукали Казимира III до укладення Калішського договору 1343 р., за яким Польща, ціною відмови від Гданського Помор'я, гарантувала собі мирне співіснування з хрестоносцями до кінця XIV ст.

⁵¹¹ Бокман Х. Немецкий Орден. Двенадцать глав из его истории / Х. Бокман; [пер. с нем., предисл., ком. В. И. Матузовой]. – Москва, 2004. – С. 141.

⁵¹² Там само.

⁵¹³ Урбан В. Тевтонский Орден... С. 282.

Польсько-литовська унія 1385 р., прямим наслідком якої було хрещення Великого князівства Литовського, ставили під сумнів доцільність подальшого перебування хрестоносців в Пруссії. Агресивна політика Ордену стосовно Литви спричинила загострення польсько-орденських відносин на початку XV ст., що в підсумку призвело до початку Великої війни 1409–1411 рр.

3.3. Велика війна 1409–1411 рр. та її наслідки

Війна спалахнула в 1409 р., і причиною її було повстання язичників в Жемайтії, котре таємно підтримувалось королем Владиславом II Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом. В травні 1409 р. хрестоносці затримали в Рагніті кораблі зі зброєю, котру Ягайло таємно надіслав до Литви, у відповідь на це литовці захопили два замки і два повіти в Жемайтії. Вітовт розіслав своїх агентів, котрі почали закликати жемайтів готуватися до війни. Незабаром повсталала вся Жемайтія, яку підтримували війська Вітовта. Воєвода Рамбольт став жемайтійським каштеляном і розсадив по замках литовських старост. В той час, коли Орден не знав, як придушити жемайтійське повстання, до Марієнбургу 9 червня прибула польська делегація зі скаргами на хрестоносців, що стосувалися захопленого замку Дрезденко, але скарги поляків лишилися без уваги. Тоді Владислав II Ягайло 17 липня 1409 р. відправив в Пруссію нову делегацію на чолі з архієпископом гнезненським Миколаєм з Курова, воєводою сандомирським Миколаєм з Михалова і каштеляном Яном із Туліскова. Приїхавши 1 серпня до Марієнбурга, Миколай Куровський у своїй промові нагадав гросмейстеру, що Вітовт є не лише братом короля, а й підлеглим польської держави, і не годиться королю лишати його в біді і скруті, тому пропонує король утриматись від війни і передати справу на розгляд третейського суду. Ульріх фон Юнгінген зневажливо на те відповідав, що Жемайтія належить Ордену, і король з Вітовтом до неї права не мають, через те не повинні їх

обходити справи жемайтійські. Орден не терпітиме образ і найближчим часом піде війною на Литву⁵¹⁴.

Ображений такими словами польський посол відповів: *«Магістре, не лякай нас війною, бо якщо ти наважишся її розпочати, не сумнівайся, що тільки-но ти нападеши на Литву, наш король вдарить на Пруссію»*⁵¹⁵.

6 серпня 1409 р. Орден оголосив Польщі війну. Король отримав дане послання 14 серпня разом з відомостями про облогу хрестоносцями Добжиня. Польща не була готовою до війни, що дало можливість військам Ордену спустошувати її прикордонні землі. Після слабкого опору було здобуто Добжинь, зруйновано і розграбовано Липно і Рипін, а після чотирьох днів облоги взято Бобровники. Владислав, стурбований таким початком війни, направив до магістра Ульріха фон Юнгінгена посольство на чолі з архієпископом гнезненським, прохаючи укласти перемир'я. Магістр на те відповів, що за завдані повстанням в Жемайтії збитки Орден має отримати компенсацію, тому захоплені прикордонні польські землі лишаються за Орденом, а якщо Польща поступиться ще й Злоторією, буде укладено мир. Посли поверталися з нічим, а тим часом хрестоносці рушили на Злоторію і за вісім днів здобули місцевий замок. У вересні обидві сторони все ж погодилися на укладення перемир'я строком на дев'ять місяців (до 24 липня 1410 р.), а тим часом король чеський Вацлав IV на третейському суді мав розв'язати суперечки обох сторін⁵¹⁶.

15 лютого 1410 р. в Празі чеський король оприлюднив рішення третейського суду, за яким Польща мала відмовитися від Дрезденка і Сантока, Литва — від Жемайтії, а Орден — від Добжиня, але не пізніше, ніж Ордену буде повернута Жемайтія. Очевидним було те, що Вацлав виніс несправедливий вирок щодо Польщі і Литви, причиною тому був хабар, який Орден надав жадібному королю.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Ян Длугош. Грюнвальдская битва; [изд. подгот. Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская]. — Москва — Ленинград, 1962. — С. 48.

⁵¹⁵ Там само.

⁵¹⁶ Бискуп М. Великая война Польши и Литвы с Тевтонским Орденом (1409–1411 гг.) в свете новейших исследований / М. Бискуп // ВІ. — 1991. — № 12. — С. 15.

⁵¹⁷ Kujot S. Wojna // Roczniki TNT. — Toruń, 1910. — R. 17 — S. 59.

Польське Королівство і Литва взимку та навесні 1410 р. розпочали широку підготовку до спільної кампанії проти Ордену. План, розроблений союзниками, зводився до концентрації більшості військ в одному пункті, щоб звідти після 24 червня завдати нищівного удару в серце Ордену – його столицю Марієнбург⁵¹⁸. 30 червня було здійснено концентрацію польських військ і литовської армії на правому березі Вісли в Мазовії неподалік Червінська, що дозволило їм здійснити марш на північ у напрямку Пруссії. Спроби проведення переговорів, здійснені послами угорського короля Сигізмунда Люксембурзького, не мали успіху, оскільки Владислав II Ягайло вимагав від Ордену відмовитися від Жемайтії і повернути Польщі Добжинську землю. Ці переговори ненадовго перервали похід великої армії, яка вступила у кордони Пруссії, прямуючи до бродів на річці Дрвенца, неподалік замку Гільгенбург. Проте магістр все ж зумів перекинути значні сили з лівого берегу Вісли і перекрити дорогу на Марієнбург⁵¹⁹. Польський король приймає рішення відступити з-під Кужентніка і спрямувати свою армію на місце попередньої стоянки біля Лаутенбурга, а звідти до Фірціггуфена, щоб далі обійти Дрвенцу в її гирлі біля Остероде. В той час Ульріх фон Юнгінген з військом вирушив до Братіана, де наказав побудувати 12 мостів через Дрвенцу. Перейшовши річку орденська армія 13 липня зупинилася неподалік Лаутенбурга, там де кілька днів тому стояв польський табір.

Отримавши звістку, що Владислав II Ягайло взяв штурмом Гільгенбург, орденське військо 15 липня довгим нічним маршем рушило до Танненберга щоб заступити королю дорогу на Марієнбург. Напередодні 14 липня Польсько-литовське військо з Фірціггуфена вирушило в напрямку Мюлена і розмістилося біля села Грюнвальд у лісистій місцевості. Таким чином війська супротивників стояли неподалік один від одного⁵²⁰.

⁵¹⁸ Бискуп М. Великая война Польши и Литвы... С.17–18.

⁵¹⁹ Там само.

⁵²⁰ Ekdahl S. Aufmarsch und Aufstellung der Heere bei Tannenberg/Grunwald (1410). Eine kritische Analyse / S. Ekdahl // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. – Olsztyn, 2009. – S. 41.

Ян Длугош, описуючи Грюнвальдську битву, говорить, що армія Ордену налічувала 51 «знамено» (польське ж військо становило близько 30 тисяч воїнів і складало в сумі 50 хоругв). Литовська армія, що налічувала 11 тисяч воїнів, об'єднувалась в 40 хоругв⁵²¹. Відомо, що армію союзників очолювали Петро Гаштольд (очільник хоругви Віленької землі), Семен Лінгвен (командував трьома смоленськими полками) і мечник краківський Зиндрам із Машковіц (стояв на чолі польського війська). Татарські загони були зосереджені на правому фланзі разом з легкоозброєними литовськими загонами. Військами Ордену командував сам grosмейстер Ульріх фон Юнгінген разом з маршалом Фрідріхом фон Валенродом і великим комтуром Куно фон Ліхтенштейном⁵²².

Битва розгорілася по обіді 15 липня 1410 р. і тривала 6–7 годин. Бій розпочали литовські легкоозброєні вершники, яких продовжувач Хроніки Йоганна фон Посільге називає язичниками (*De czoch dy heydinschaft von irstin in den strit*). Ця атака зім'яла тевтонську артилерію і стрільців. Незабаром битва переросла у зіткнення важко озброєної кінноти, оскільки в цей час на допомогу литовцям прийшли поляки, які до того зволікали зі вступом у бій. Німецький хроніст з цього приводу з сумом зазначив, що орденські рицарі у відповідний момент не скористалися нагодою атакувати ще не готові до бою польські сили: «Король послав вперед багато язичників, а поляки були неготові» (*Der koning schickte dy wyle dy heyden czu dem vorstryte, und dy Polan vorin ungevarnet*)⁵²³.

Опис, в якому змальоване вражаюче видовище бою, зіткнення двох «колосів», подає нам Ян Длугош: «Тоді, коли зійшлися лави, піднявся такий шум і гуркіт від трощення списів і дзвону обладунків, ніби руйнувалася якась велична споруда, і такий дзвінкий брязкіт мечів, що ясно чувся людьми навіть на відстані кількох

⁵²¹ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С. 88–95.

⁵²² Бискуп М. Великая война Польши и Литвы... С.19.

⁵²³ Johann von Posilge, Officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen / Johans von Posilge // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 316.

міль. Нога наступала на ногу, стискалися в тіснєві панцирі, і вістря списів прямували у ворожі обличчя»⁵²⁴.

По першій годині запеклої боротьби, що точилася вздовж всього фронту, коли обидва війська зазнали вже відчутних втрат, на правому литовському крилі почали з'являтися ознаки кризи. Ось як це описує Ян Длугош у своїй хроніці: «Коли серед литовців, русичів і татар розгорівся бій, литовське військо, не маючи сили стримати ворожий натиск, опинилося у невідповідному становищі і навіть відійшло на відстань одного югера; коли ж хрестоносці почали тіснити сильніше, воно раз у раз змушене було відступати, і зрештою кинулось навітки»⁵²⁵. Військо Вітовта, котре спершу гідно стримувало спрямовані проти нього добірні шерехи хрестоносців, змушене було стати до оборони, а далі, відступаючи мало-помалу, кинулося до безладної втечі. Рицарі лівого крила Ордену, пройняті звитягою над литовцями, свавільно рушили переслідувати ворога, чим мимоволі розладнали стрій усього хрестоносного війська: «Тоді вороги, переслідуючи їх подумали що вже здобули перемогу і безладно полишили свої хоругви і шиккування своїх загонів, і від тих кого перед тим до втечі примусили почали утікати» (*et ita ipsos persequentes existimabant iam obtinuisse victoriam dispersique hostes ab ipsorum banariis in ordinatione suarum acierum erraverunt et illos, cedere coegerunt, fugere inceperunt*)⁵²⁶.

Литовський відхід аж ніяк не був втечею, але чітко спланованим тактичним маневром, з метою відтягнути з поля бою частину орденського війська. Польські історики безапеляційно приймаючи версію, викладену Яном Длугошем про панічну втечу литовсько-руського війська, всіляко заперечували вірогідність такого маневру. Так тривало, допоки шведський дослідник С. Екдаль в 1963 р., не виявив в орденському архіві Гетінгену надважливий документ⁵²⁷. Це був анонімний лист, наймовірніше котрогось з поважних гостей Ордену, до великого магістра, із

⁵²⁴ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С.101.

⁵²⁵ Там само. – С. 102.

⁵²⁶ Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410. Z rękopisu Biblioteki Kórnickiej; [wyd. Z. Celichowski]. – Poznań, 1911. – S. 26.

⁵²⁷ Ekdahl S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg / S. Ekdahl // Zf O. – Marburg; Lahn, 1963. – Bd. 12. – H. 1. – S. 11–19.

засторогою у майбутніх війнах, суворо заборонити своїм людям розладнувати лави загонів у переслідуванні ворога під час спланованого ним відступу, як вже раніше сталося у «великій битві» (*in dem grosse streythe*).

У маневрі було задіє не все військо Вітовта. Як пише Ян Длугош: «У цій битві руські рицарі Смоленської землі завзято билися, стоячи під власними трьома знаменами, єдині не кинулися навтіки»⁵²⁸. Стримавши мужньо натиск хрестоносців, смоленці не дали відірвати себе від правого крила коронного війська, і незважаючи на те, що зазнали були тяжких втрат (одна з трьох хоругв мало не вся була вирубана), зуміли частково прикрити вилом в польсько-литовських шерехах⁵²⁹. Це дало час і можливість іншим королівським хоругвам, а саме: великій краківській, обіч неї сандомирській, галицькій, віленській та іншим – перешикуватися «чолом» до ворога.

Вилом було зліквідовано, проте орденське військо, мобілізувавши всі сили (в бій вступили 16 хоругв на чолі з самим мігістром – резезв Ордену), стало тіснити запекліше. Очевидно, саме в цей час впав на землю великий гонфалон з білим коронованим орлом на червоному полі — найвищий знак всього королівського війська, а битва досягла найвищої своєї напруги. Ян Длугош зазначає: «Тоді, коли хрестоносці напружили всі сили у прагненні до перемоги, велике знамено польського короля Владислава з білим орлом (котре ніс Марцин із Броцимовиць, хорунжий краківський, рицар герба Пулкози) під ворожим натиском падає на землю. Однак завдяки вельми досвідченим і уславленим рицарям, які були при ньому, затримане було його падіння, знамено підняли і встановили на місце»⁵³⁰. Подолавши кризу, і стримавши натиск армії Ордену, що, впевнена в близькій перемозі, вже почала тріумфально співати «*Crist ist erstanden*», польське військо заволоділо ініціативою і почало брати гору над хрестоносцями. Тевтонське військо, стомлене тривалим боєм, знесилене фізично і морально, почало повільно відходити назад. Обороняючись ще деякий час, знекровлене орденське військо, втративши більшість

⁵²⁸ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С. 102.

⁵²⁹ Nadolski A. Grunwald 1410 / A. Nadolski. – Warszawa, 1996 – S.116.

⁵³⁰ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С. 104.

своїх командирів, серед яких найтяжчою для Ордену була загибель великого магістра Ульріха, зрештою було охоплене зусібч поляками і роз'єднане на розрізнені групи, яким неминуче загрожувало повне винищення: *«Незважаючи на те, що вороги деякий час ще чинили опір, але, оточені звідусіль, були перебиті і розчавлені численними королівськими військами»*⁵³¹. Розгромивши головні сили хрестоносців, королівські рицарі і воїни Великого князівства Литовського почали стрімке переслідування утікаючих, одночасно вдершись до орденського табору, в якому шукали порятунку відступаючі. Бій в обозі був коротким, але вельми кривавим. Оборонців було перебито або взято до неволі. Війська унії здобули тяжку, але таку важливу для них перемогу. Поразка у Грюнвальдській битві знекровила і ослабила Орден, позбавивши захисту його землі у Пруссії.

В той час, як війська унії, лишившись на полях Грюнвальду, святкували здобуту перемогу, а тіло великого магістра Ульріха за наказом Владислава II Ягайла укрите пурпуром поволі прямувало до Марієнбургу, у стінах останнього вирував розпач і страх. Там з дня на день з острахом очікували на прихід тих, хто здобув криваву перемогу під Грюнвальдом. Той жалюгідний стан, в якому перебувала залога орденської столиці після звістки про поразку хрестоносців у генеральній битві і разом з тим змарновані можливості ягелонської коаліції по здобуттю Марієнбурга яскраво описує польський хроніст Ян Длугош: *«Серця їх (марієнбурзької залоги – Т. Г.) сповнені були жалю і смутку, і всі вони думали лиш про те, як залишити замок Марієнбург, скориставшись для втечі будь-якою зручною нагодою. І якби Володислав, король польський, здобувши перемогу, швидким переходом підступився до Марієнбурга...то без найменшої шкоди і небезпеки для себе і війська він в найперший день після прибуття оволодів би замком... Оскільки хрестоносці, духовні і світські, і решта захисників Марієнбурзького замку, як навіжені, снували по дворах, будинках і закутках, багато днів і ночей перебуваючи в плачі і жалобі...»*⁵³². Проте маючи таку зручну нагоду здобути вирішальну перемогу над

⁵³¹ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С.107.

⁵³² Там само. – С. 115.

Орденем, швидко оволодіти Марієнбургом польський король не поспішав. Лише 17 липня війська ягелонської коаліції, полишивши поле битви, рушили вглиб Пруссії на Марієнбург, не оминаючи по дорозі жодного орденського міста чи замку.

Переконані у цілковитому розгромі Ордену налякані мешканці пруських міст разом з місцевим рицарством і залогами замків наввипередки поспішали скласти польському королю ленну присягу. Так поляки без найменших труднощів оволоділи Гогенштайном, Аленштайном, Остероде за ними Морунгеном, Найденбургом, Лебау, Ноймарком які Владислав II Ягайло передав в управління своїм намісникам.⁵³³ Така повільність польсько-литовського війська була на руку хрестоносцям, а саме Генріху фон Плауену, комтуру швеценському, котрий не вагаючись скористався нею, чим і врятував Орден від цілковитого знищення: *«Генріх, командор Шветця, дізнавшись, що магістр хрестоносців Ульріх фон Юнгінген загинув і все його військо розбите, і що Орден у страшній небезпеці, вжив найрішучіших заходів...командир прибув в Марієнбург з усіма пішими і кінними військами свого Швеценського комтурства. Він віродив надію на порятунок у воїнів, що знайшли там прихисток, рятуючись втечею...після чого, щедро роздавши платню, Генріх з п'ятьма тисячами рицарів ревно почав укріплювати Марієнбургський замок»*⁵³⁴. Таким чином, швеценський комтур, ні хвилини не зволікаючи і не піддаючись загальній паніці, блискавично (18 липня) прибув до Марієнбурга, де тимчасово перебрав на себе функції магістра і розпочав підготовку замку до оборони. Коли ж війська коаліції 25 липня підійшли до Марієнбурга, за два дні до того здобувши Ельбінг, орденська столиця, опанувавши страх, вже була підготована до оборони. Плауен заздалегідь наказав спалити місто, забудова якого могла утруднити оборону замку і дати прихисток облягаючим⁵³⁵. Лише наступного дня хоругви польські і литовські витіснили хрестоносців зі спаленого міста, примусивши їх відступити за замкові мури. При цьому частина польських рицарів з великої королівської хоругви і хоругви роду Олесницьких, переслідуючи ворога,

⁵³³ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С. 117–120.

⁵³⁴ Там само. – С. 118.

⁵³⁵ Mikulski K. Bitwa pod Koronowem / K. Mikulski // Chwała oręża polskiego. – Warszawa, 2006. – № 5(26) – S. 5.

пробилася аж до костелу і замкових мурів, ледь не увірвавшись в нижній замок. З реляції Яна Длугоша читаємо: *«двоє рицарів Якуб і Добеслав, не бажаючи зупиняти бій, відразу по здобуттю міста, потрясаючи списами, гучними криками почали закликати на приступ замку і стрімко кинулися до церкви, дійшовши до самісіньких стін. Якби інші королівські воїни підтримали їх з такою ж відвагою, то замок Марієнбург, вдалося б здобути у ту ж хвилину (хід до замку тоді ще був відкритий через незакритий великий вилом, через який могли б увірватися рицарі)»*⁵³⁶. Проте через свою нерозважливість, поляки не скористалися і цією нагодою, втративши в подальшому будь-яку можливість здобути замок. В ніч з 26 на 27 липня хрестоносці спалили міст, що вів до замку.

Подальша кількатижнева облога обмежувалася з польського боку лише обстрілом замкових мурів, що зрештою не давало бажаних результатів через невеликий калібр гармат. Іншою характерною рисою було те, що за весь час облоги не було здійснено жодного генерального штурму⁵³⁷. Збройні акції зводилися лише до дрібних сутичок разом з обороною польсько-литовського обозу від нечастих випадів обложених.⁵³⁸ Така облога Марієнбурга польсько-литовськими військами тягнулася майже два місяці. Оскільки навколишня місцевість була не спроможна надалі генерувати провіант для потреб королівсько військо, яке окрім того було вражене хворобами, Владислав II Ягайло, а ще раніше великий литовський князь Вітовт, знімають облогу. 19 вересня королівське військо, полишивши Марієнбург, поверталося в Польщу, маючи на меті наступного року? в ході нової весняно-літньої кампанії, повернутися і, здобувши столицю хрестоносців, вершити долю Пруссії. Проте Орден, в особі Генріха фон Плауена, мав свої плани, в яких не було жодного наміру припиняти війну.

В той час, коли король Владислав II Ягайло тріумфально повертався зі своїми військами з пруських земель, окрилений звитягою Грюнвальду, марієнбурзькі

⁵³⁶ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С.121.

⁵³⁷ Mikulski K. Bitwa pod Koronowem... S. 5.

⁵³⁸ Ibid.

хрестоносці Генріха фон Плауена спільно з лівоно-кенігсберзьким загоном Берна фон Гевельмана вдалися до контрнаступу.

Наприкінці вересня, переправившись зі своїми людьми через Віслу, король розпустив військо по домівках, що неабияк посприяло реалізації орденського плану, котрий зрештою зводився до такого:

- дочекатись відступу Владислава та військ унії з Пруссії, щоби потім шляхом переговорів, прохань або зброї змусити більшість пруських міст і замків відступитися від складеної польському королю присяги і повернутися під владу Ордену (передусім це стосувалося найважливіших пруських міст, які присягнули Ягайлу – Данціга, Ельбінга і Торна)⁵³⁹.

- хрестоносці з Лівонії мали в той самий час розпочати наступ на північні землі Литви і Жемайтію, щоб зв'язати там війська великого князя литовського Вітовта і унеможливити його виступ на допомогу польським і литовським залогам замків в Пруссії або головним польським силам⁵⁴⁰.

- Одночасно хрестоносці з Нової Марки, на чолі з Міхаелем Кюхмейстером, посилені найманцями з Німеччини, Чехії, Сілезії та Угорщини мали несподіваним ударом з заходу відбити у поляків замки на західних кордонах орденської Пруссії (так зв. Леборк, Бютов, Конітц, Тухель), після чого блискавично вдерлись до Куявії і Великопольщі⁵⁴¹.

- Після реалізації вище згаданих завдань Генріх фон Плауен, Бернд фон Гевельман і Міхаель Кюхмейстер очевидно розраховували, об'єднавши свої сили, рушити на південь по обидва боки Вісли в напрямку Плоцька і Варшави, водночас їхні конфратери з Лівонії мали рухатись на Вільно⁵⁴².

Сукупною і головною метою орденських достойників було: розтягнути сили ягелонської коаліції на кілька фронтів і примусити короля Ягайла і великого князя Вітовта до швидкого укладення мирного договору з Орденом та його можливими

⁵³⁹ Derdej P. Koronowo 1410 / P. Derdej. – Warszawa, 2004 – S.108.

⁵⁴⁰ Ibid.

⁵⁴¹ Ibid.

⁵⁴² Ibid. – S.109

чеськими та угорськими союзниками, проте вже з позиції переможеного і слабшого⁵⁴³.

Реалізація хрестоносцями вищезгаданого плану означала значне ослаблення сил унії, спустошення Польського королівства і Великого князівства Литовського разом з відторгненням частини їхніх земель на користь Ордену, що звело б нанівець здобутки Пруського походу Ягайла і Вітовта. Очевидно, що за таких умов перемогу у Великій війні святкував би Орден. Здійснення запланованого вимагало від хрестоносців старанних приготувань і суворого виконання визначених завдань. Нагальною справою було вербування найманців, щоби замінити ними тих, хто поліг в Грюнвальдській битві. Продавши свої володіння в Чехії королю Вацлаву IV, хрестоносці отримали 115000 флоринів, окрім того ще 100000 позичили у міщани Гданська⁵⁴⁴. Цим коштом було завербовано багатьох найманців в Угорщині, Сілезії, Чехії і в землях Священної Римської імперії. На допомогу Ордену прийшли також іноземні «гості», серед яких було чимало шукачів слави і пригод. Загони, сформовані з гостей і найманців були сконцентровані на території Нової Марки, аби звідти завдати удару Польському королівству.

Загроза, яку спричинила безпечність і недалекоглядність польського короля, повною мірою проявила себе наприкінці вересня — на початку жовтня 1410 р., коли хрестоносці обложили замок Тухель. Тільки тоді Владислав II Ягайло зрозумів, яких помилок він припустився, спочатку не взявши знесилений Марієнбург – серце найгрізнішого ворога, яким для Королівства був Орден, а потім так безпечно розпустивши військо, і лишивши кордони Польщі відкритими для вторгнення. Ян Длугош засвідчує той розпач і неспокій, що запанував при королівському дворі після звістки про облогу хрестоносцями замку Тухель, загрозу, що нависла над Польщею і поспішність, з якою поляки готувалися до нової війни: *«Понеділок, а саме день святого Михайла, а також вівторок і середу король провів у Нешаві; тут він отримав достовірні новини, які свідчили про те, що замок Тухоль, яким управляв Януш Бжозогловий обложений, а місто жителі здали хрестоносцям; вороги ж,*

⁵⁴³ Derdej P. Koronowo 1410... S. 109.

⁵⁴⁴ Ibid. – S. 110.

якщо не дадуть їм відсіч, невдовзі вдеруться до Польського королівства, учиняючи грабунки і спустошення. Стривожений цією новиною (що було природньо) король затримав вмовляннями і щедрими дарунками більшість рицарів, які вимагали звільнення; проте з усіх придворних і королівських рицарів можливо було зібрати заледве сотню списів...король послав їх для охорони королівства в місто Короново, слабо захищене стінами і природнім розташуванням, приєднавши до них у підмогу кількох рицарів з областей Великої Польщі»⁵⁴⁵.

Невеличке прикордонне містечко Короново стало вельми важливим стратегічним оборонним форпостом поляків і водночас суттєвою перешкодою перед військом Кюхмейстра, єдиною найближчою переправою через річку Брда і його ключем до Бидгощі, звідки відкривався шлях на Куявію, до Великопольщі і на Юнівладиславію, де від 4 жовтня перебував сам Владислав II Ягайло зі своїм двором.⁵⁴⁶ Ян Длугош повідомляє про намір хрестоносців оволодіти Короново таке: *«Хрестоносці, що тримали в облозі замок Тухолю, дізналися, що лише не велике королівське військо прибуло на захист міста Коронова, і що місто позбавлене будь-яких укріплень. Зрештою хрестоносці зібрали сильне і численне військо з усіх найманих рицарів, серед яких був головний очільник Міхаель Кюхмейстер, фогт Нової марки, і чимало рицарів з числа придворних угорського короля Сигізмунда, вони рушили походом на поляків»⁵⁴⁷.* Таким чином саме Короново стає наступним епіцентром протиборства Ордену і поляків у Великій війні.

Військо Кюхмейстера становило близько 4000 воїнів, що вдвічі перевищувало чисельність короновської залого поляків, яка налічувала заледве 2000 захисників⁵⁴⁸. 10 жовтня орденське військо підійшло до околиць Короново, де хрестоносцям вдалося захопити в полон двох польських рицарів Томаша Шелігу з Вжесні, серадзького підкоморія, і Миколая Дембицького, що були відправлені короновською залогою на розвідку. Введені в оману полоненими поляками, що на словах значно применшили чисельність залого міста, тевтони з упевненістю у

⁵⁴⁵ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С.134.

⁵⁴⁶ Там само. – С. 135.

⁵⁴⁷ Там само.

⁵⁴⁸ Derdej P. Koronowo 1410... S. 120.

легкій і швидкій перемозі вирушають на штурм міста, проте там їх чекала болюча несподіванка. Ось як це описує у своїй хроніці Ян Длугош: *«З упевненістю, що вони (полонені) сказали правду, вороги поспішно рушають до Короново, де, підійшовши впритул, мерції злазять з коней, аби вдертися в місто в пішому строю. Королівські ж рицарі, помітивши появу ворога, покинули початий обід...швидко вдягаючи обладунки, прокрадаються таємними і невідомими ворогам ходами, щоби вступити в бій тісним строем»*⁵⁴⁹. Міхаель Кюхмайстр, зрозумівши, що його одурили, і що його військо опинилося в невідгідному становищі, віддав наказ про відступ з-під міста. Поляки ж, незважаючи на чисельну перевагу хрестоносців, кинулися переслідувати відступаючого ворога. *«Однак при цьому відступі стрільці із королівського війська обстрілюють ворога градом стріл, тіснять, знекровлюють, і, налітаючи на вороже військо, частими нападами вбивають багатьох із них... Подібні дрібні сутички між ворожими і королівськими військами розгорталася впродовж цілої милі»*⁵⁵⁰. Очільник хрестоносців Міхаель Кюхмейстер, збагнувши, що таке переслідування, відірватись від якого не вдається, зрештою сильно ослабить орденське військо і поставить під загрозу зриву всю кампанію, вирішує дати бій полякам. *«Коли ж ворогам набридло відступати далі, вони зайняли пагорб, що височів над іншими, поблизу поселення Короновського монастиря під назвою Лонцко; і стали готові до бою чекати там наближення королівського війська, сподіваючись, що завдяки вигідному розташуванню, вони матимуть найсприятливіші умови для перемоги»*⁵⁵¹.

Проте королівські рицарі, не бажаючи воювати з хрестоносцями в невідгідних для себе умовах, не йдуть на ворога пробоем, а обходять пагорб у його розлогії частині. Битва розгорталася на типовий для середньовічної Європи кшталт. Обидва війська вишикувані були в бойові лінії в так звані гуфи: рицарі стояли попереду на відстані списа один від одного. За ними стояли їхні зброєносці і слуги. Після сигналу рогу або хоругви обидва війська починали зближатися, переходячи з кроку на рись,

⁵⁴⁹ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С.136.

⁵⁵⁰ Там само.

⁵⁵¹ Там само.

галоп і далі на кар'єр, тримаючи навпереваги списи. Бій складався з розрізних (індивідуальних) рицарських поєдинків, чим нагадував собою турнірні бої.⁵⁵²

Однак Короновській битві передував, як це було заведено, поєдинок двох рицарів: сілезця Конрада Немча і поляка Яна Щицького, що з двобою вийшов переможцем, чим підняв моральний дух поляків. Про це читаємо в оповіді Яна Длугоша: *«Однак перш ніж війська зішлись, Конрад Немч, сілезець, рицар угорського короля Сигізмунда, виїхав зі строю, викликаючи охочого до поєдинку, і був переможений, повергнений і скинутий з коня Яном Щицьким, польським рицарем герба Долива...цим він вказав, на чий бік схилиться щастя...»*⁵⁵³. Потому обидві лави, піднявши гучний крик, ринули одна на одну, розпалюючи запеклий бій. Обидва війська билися з однаковим запалом і відвагою так, що тривалий час шальки терезів не схилилися ні в той ні в інший бік: *«...боротьба загонів ставала рівною, завдяки якості людей рівних озброєнням, стійкістю і підготовкою; бо кожен на своєму місці, потісняючи ворога, бився без відпочинку»*⁵⁵⁴. В ході тривалого і запеклого бою, що тривав впродовж багатьох годин, рицарі обох сторін, знесилені від втоми і ран, за узгодженими сигналами відступають на перепочинок, де з найвищим благородством і куртуазністю дбайливо пригощають один одного вином, обмінюються полоненими, підбирають поранених і знову стають до бою. *«Оскільки між ними точився запеклий бій, а ні та, ні інша сторона не піддавалася і не відступала, то всі настільки втомилися від великих зусиль в боротьбі, що ніби за домовленістю в битві настає перерва...вони (рицарі) відпочивають, переводячи дух, витирають піт і розповідають один одному про різні звитяги і подвиги, ніби пов'язані спілкуванням і дружбою...з обох боків шлють один одному вино для утамування спраги і відвозять з поля бою звалених в битві з коней і важкопоранених...так що не обізнаному вони могли здаватися не ворогуючим, а*

⁵⁵² Mikulski K. Bitwa pod Koronowem... S. 7.

⁵⁵³ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С.136.

⁵⁵⁴ Там само.

*дружніми військами»*⁵⁵⁵. Так битва переривалася кілька разів, аж доки шальки терезів не схилилися на бік королівського війська.

Переломним моментом став поєдинок Яна Нашана з Островиць герба Топор з хорунжим хрестоносців. Польський рицар, зваливши з коня ворога, підхопив орденську хоругву і приєднав її до свого сідла.⁵⁵⁶ Втративши знамено, хрестоносці, найманці і гості Ордену, знітилися і почали відступати під натиском поляків, що зрештою вилилося у розгром всього орденського війська.

Значущість битви біля Коронова оцінив сам Ян Длугош такими словами: *«Ця битва і перемога завдяки рішучій стійкості, яку проявила кожна зі сторін, вважалася серед досвідчених у військовій справі людей більш захоплюючою, славетнішою і чудовою ніж велика битва під Грюнвальдом того ж року в день розійдення апостолів»*⁵⁵⁷. Поразка в Короновській битві остаточно здеморалізувала Орден і звела нанівець всі намагання хрестоносців взяти реванш у війні. До польського полону потрапило багато знатних рицарів, гостей Ордену і сам Міхаель Кюхмайстр. Навіть здобуття замку Тухоль вже не могло врятувати програної Орденем кампанії. В подальшому ході війни хрестоносці змушені були уникати великих битв з королівськими військами, обмежуючись локальними випадками, а головним чином обороною власних міст і замків.

За таких обставин офіційно обраний 9 листопада 1410 р. великим магістром Ордену Генріх фон Плауен змушений був укладати перемир'я з польським королем, котре остаточно було підписане 9 грудня 1410 р. За його умовами зайняті поморські і пруські замки лишалися в руках поляків, хрестоносці зобов'язувалися не організовувати будь-яких воєнних дій проти залог, згаданих вище, і прикордонних польських замків. Перемир'я встановлювалося строком на 4 тижні і мало діяти з 14 грудня 1410 р. до 11 січня 1411 р.⁵⁵⁸.

Мирні переговори між Орденем і Польщею розпочалися у січні 1411 р., а 1 лютого того ж року було укладено мирний договір в Торуні. За ним Жемайтія

⁵⁵⁵ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С. 138

⁵⁵⁶ Mikulski K. Bitwa pod Koronowem... S. 7.

⁵⁵⁷ Ян Длугош. Грюнвальдская битва... С. 137.

⁵⁵⁸ Derdej P. Koronowo 1410... S. 163.

переходила до складу Литви, а саме у володіння великому князю литовському Вітовту, проте після його смерті мала повернутися під владу Ордену. Добжинська земля поверталася Польському королівству, крім того Орден зобов'язувався сплатити йому 100000 коп праських грошей, як викуп за своїх підданих, взятих в полон військами унії в Грюнвальдській битві. Всі захоплені у війні замки і фортеці мали бути повернені їх попереднім власникам⁵⁵⁹.

Так закінчилася Велика війна Польського Королівства і Литви з Орденом, в котрій останній зазнав нищівної поразки. Новими «господарями» в Північно-Східній Європі стали Польське Королівство і Велике князівство Литовське.

Підбиваючи підсумки розділу, окреслимо висновки. Відносини Польщі з Тевтонським Орденом у першій третині XIV ст. розвивалися в умовах дипломатичної та збройної боротьби, безпосередньою причиною якої було загарбання хрестоносцями Гданського Помор'я – важливої ланки у процесі консолідації польських земель, яку проводив Владислав Локеток. Полеми дипломатичного протиборства став Іновроцлавсько-Брестський канонічний процес, (1320–1321 рр.) ініційований польською стороною проти Ордену. Попри вигідний для Польщі судовий вирок, Помор'я і надалі лишалися під владою тевтонських рицарів. Спроба Владислава Локетка відвоювати втрачені землі силою зброї закінчилася безрезультатно. Війна 1327–1333 рр. мала негативні наслідки для Польського Королівства, позаяк не лише не повернула полякам Гданського Помор'я, але й призвела до втрати Куявської та Добжинської земель.

Після смерті Владислава Локетка та інтронізації Казимира III Польське Королівство та Тевтонський Орден перейшли на новий етап двосторонніх відносин, що розвивалися винятково в дипломатичній площині і характеризувалися спробами порозуміння у питаннях територіальних конфліктів навколо належності Гданського Помор'я, Хелмінської, Міхаловської та Добжинської земель. Вишеградський арбітраж 1335 р. та канонічний процес у Варшаві 1339 р. стали аренами політико-дипломатичних змагань польських та орденських юристів, що відзначалися перемінним успіхом. Пошуки компромісу завершилися укладенням Калішського

⁵⁵⁹ Nadolski A. Grunwald... S. 136.

договору 1343 р., що гарантував обом державам мирне співіснування впродовж 65 років, проте юридично позбавляв Польщу права на Гданське Помор'я.

Польсько-орденські відносини за панування Людовіка I Угорського та Ядвіги хоч і не відзначалися особливою жвавістю, але зберігали приязний характер. Свідченням чого була участь польських рицарів в орденських походах на Литву.

Ситуація докорінно змінилася зі вступом на польський престол Владислава II Ягайла. Укладення Кревської унії (1385 р.) та хрещення Литви (1387 р.) завдало відчутного удару по правно-політичному становищу Ордену в Пруссії. Відтоді зіткнення з Польщею та Литвою ставало неминучим.

Ескалація польсько-литовсько-орденського конфлікту вилилася у Велику війну 1409–1411 рр., переможцями з якої вийшли Польща та Литва, тоді як Орден, зазнавши цілковитої поразки, втратив домінантне становище в північно-східному регіоні Європи. Головними чинниками, що впливали на це були:

- криза владно-адміністративного апарату орденської держави (у битві біля Грюнвальду загинув великий магістр і більшість орденських високопосадовців);

- економічний спад (витрати на війну хоч і не спустошили орденську скарбницю, утім суттєво обмежили її фінансові можливості);

- зниження рівня військової потужності (поразка у Великій війні знекровили орденську армію і підірвали її міць, внаслідок чого військова діяльність тевтонських рицарів зводилась переважно до оборони власних земель).

Для Польського Королівства перемога у війні з Орденем не принесла суттєвих здобутків, позаяк була змарнована статтями Першого Торунського миру 1411 р.

РОЗДІЛ 4.
ПОЛЬЩА І ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН
У 10-ті – 60-ті рр. XV СТ.

4.1. Розвиток відносин Польського Королівства з Тевтонським Орденем після Першого Торунського миру (1411–1454 рр.)

Укладений в Торуні трактат не приніс очікуваного миру, оскільки не відповідав реальній політичній ситуації, що склалася в північно-східному регіоні Європи після закінчення Великої війни 1409–1411 рр. Тевтонський Орден, зазнавши цілковитої поразки у протистоянні з польсько-литовськими силами, однак, не волів миритися з утратою колишньої могутності і будь-що прагнув реваншу. Ноти розчарування лунали і в Польському Королівстві, оскільки грюнвальдський тріумф, знівельований торунськими статтями, залишив по собі лише блідий слід здобутої перемоги.

Початок чергового конфлікту між непримиренними сусідами зумовила неврегульованість територіальних питань. Великий князь литовський Вітольд почав розбудову замку Велона над Німаном, що викликало занепокоєння орденського магістра Генріха фон Плауена, тому хрестоносці оскаржили належність тих територій до Жемайтії, якою володіла Литва⁵⁶⁰. Водночас польський король Владислав II Ягайло в 1412 р. під час зустрічі з німецьким імператором Сигізмундом Люксембурзьким в Буді порушив питання про повернення Польщі Гданського Помор'я, а також Хелмінської і Міхаловської земель. Ордену також закидалося не дотримання постанов торунської угоди і чинення всіляких кривд Польському Королівству. Прихильний до Польщі князь слупський і старградський Богуслав VIII зі свого боку вимагав від Ордену повернути йому замок Битув (насправді безпідставно) разом з виплатою належної компенсації. Загалом польська

⁵⁶⁰ Łowmianski H. *Polityka Jagiellónów* / H. Łowmianski . – Poznań, 1999. – S. 116.

делегация, яку очолював королівський уповноважений Андрій Ласкаж, представила на розгляд арбітражу 81 скаргу від імені польського короля Владислава II Ягайла і великого князя литовського Вітовта, 1 – від архієпископа гнезненського, 25 – від князів мазовецьких, 16 – від слупського князя Богуслава VIII, 1 – від єпископа площького тощо⁵⁶¹.

Сигізмунд, виступивши на правах верховного арбітра, оголосив в серпні 1412 р. свій вирок, у якому підтвердив умови Торунського трактату. Окрім того, імператор призначив комісію на чолі з доктором права Бенедиктом з Макри, що мала розв'язати територіальні суперечки між сусідами⁵⁶².

Бенедикт з Макри вирушив до Польщі, Литви і Пруссії, щоб особисто оглянути землі, через які точилася ворожнеча. Утім, Орден остерігаючись не вигідного для себе вироку, звинуватив імперського посла в упередженості і прихильності до «язичників», і тому навесні 1413 р. відмовилися від його посередництва.

Магістер Ордену Генріх фон Плауен вирішив домогтися свого силою зброї. У листопаді того ж року, за його наказом, тевтонські рицарі атакували землі слупського князя Богуслава VIII, який був союзником Польщі, а потім здійснили напад на прикордонні території Великопольщі і Мазовії⁵⁶³. Такі нерозсудливі дії з боку глави Ордену викликали спротив частини орденських достойників, під тиском

⁵⁶¹ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. Z. Celichowski]. – [wyd. 2]. – *Posnaniae*, 1892. – S. 57–69; Wojtkowski A. *Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami* / A. Wojtkowski // *KMW*. – Olsztyn, 1966. – № 1 (91). – S. 42–43; Sieradzan W. *Książę słupski Bogusław VIII (1364–1418) a konflikt polsko-litewsko-mazowiecko-krzyżacki* / W. Sieradzan // *Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldski w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości*. – Olsztyn, 2009. – S. 210.

⁵⁶² *Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII* (далі – Jan Długosz. *Historia*) / Joannis Długosz; [ed. A. Przedziecki]. – *Cracoviae*, 1877. – Т. 4. – S. 142, 149–150; Nowak Z. H. *Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowej Europie (1412–1424)* / Z. H. Nowak. – Toruń, 1981. – S. 35.

⁵⁶³ Sieradzan W. *Książę słupski...* S. 220–221;

яких Генріх фон Плауен 9 жовтня 1413 р. був змушений поступитися посадою великого магістра на користь Міхаеля Кюхмейстера⁵⁶⁴.

Після усунення Генріха фон Плауена з посади великого магістра орденські високопосадовці звернулися до польської сторони з пропозицією проведення безпосередніх двосторонніх переговорів. У квітні 1414 р. орденська делегація під керівництвом архієпископа ризького Йоганна фон Валленроде прибула до кувявського селища Грабе – попередньо обраного місця з'їзду. Там на них чекали королівські радники на чолі з архієпископом гнезненським Миколаєм Тромбою⁵⁶⁵. Під час переговорів польські послы вимагали від Ордену повернути королівству Гданське Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі, Дрезденко і Санток – стратегічно важливі замки на прикордонні з Новою Маркою (*Pomern, Colmen, Michelow, Drisonaw und Santog begeret der koning widerczuhaben*)⁵⁶⁶. Вимоги литовської сторони передбачали відмову хрестоносців від зазіхань на Жемайтію і передачу Великому князівству Литовському Ятвязької Пуці⁵⁶⁷.

Послы Ордену не погодились на польські вимоги, відтак переговори зайшли в глухий кут. Невдовзі після цього польський король Владислав II Ягайло особисто зустрівся з великим магістром під Рацьонжем. Утім і ця зустріч не принесла бажаних результатів⁵⁶⁸.

Останньою спробою орденсько-польсько-литовського порозуміння був другий арбітражний суд в Буді, ініційований Сигізмундом Люксембурзьким. Для його провадження імператор призначив двох судей: Яна, архієпископа естергомського, та Миколая з Гара, великого палатина Угорського Королівства. Арбітражний суд,

⁵⁶⁴ Pelech M. Heinrich von Plauen (1410–1413) / M. Pelech // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994); [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg, 1998. – S. 117. – (QSGDO; Bd. 40).

⁵⁶⁵ Nowak Z. H. Protokół z rokowań polsko-krzyżackich w Grabiui i na kępie wiślanej pod Raciążkiem w roku 1414 / Z. N. Nowak // Prace z dziejów państwa zakonu krzyżackiego. – Toruń, 1984. – S. 149. – (ОМСТН; Т. 2).

⁵⁶⁶ Ibid. – S. 153;

⁵⁶⁷ Ibid. – S. 167; Johann von Posilge, Officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen / Johann von Posilge // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – 339.

⁵⁶⁸ Nowak Z. H. Protokół z rokowań... S. 171–174.

розпочавши свою роботу 12 травня 1414 р., вже 13 червня був змушений її призупинити у зв'язку з несподіваною смертю архієпископа Яна⁵⁶⁹.

Формальним приводом для нової війни Польського Королівства з Тевтонським Орденом стало пограбування познанських купців в Пруссії, а також свавільні напади орденських рицарів на прикордонні польські землі⁵⁷⁰. Зібравши велике військо⁵⁷¹, до якого входили руські, литовські, і татарські загони великого князя Литовського Вітовта, рицарі мазовецьких і сілезьких князів, Владислав II Ягайло наприкінці липня 1414 р. увійшов в Пруссію. Маршрут польсько-литовського війська пролягав через Нейденбург, Гогенштейн, Алленштейн та Гутштадт, Лаутенбург (який здобути не вдалося) у напрямку на Кенігсберг. Орденське командування, зважаючи на чисельність і силу королівського війська, всіляко уникало відкритого протистояння, натомість вдалося до тактики випаленої землі. «Хрестоносці, не сподіваючись перемогти королівське військо зброєю, надумали побороти його голодом, усі пекарні і млини на його шляху знищили» (*Cruciferos exercitum regium, quem armis desperaverant, fame se vincere et debellare posse, signalas fere pistrinas et molendina, in his praesertim locis, per que exercitum transiturum, per incendia, ut regius exercitus farinae inopia, delevisse*) – повідомляє Ян Длугош⁵⁷². Після невдалої облоги Лаутенбурга королівське військо, змінивши початковий план походу, вирушило до Західної Пруссії, де зайняло замки Фрауенбург, Крістбург, Різенбург та Бішовсвердер. Звідти польсько-литовська армія попростувала на південь в Хелмінську землю і 14 вересня взяла в облогу замок і місто Страсбург над Древенцою.

⁵⁶⁹ Wojtkowski A. Tezy i argumenty... S. 57.

⁵⁷⁰ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 167.

⁵⁷¹ За словами Яна Длугоша, королівське військо було таким численним, що ні в минулому ні в прийдешності, король не збирав таких потужних сил. (*Erat autem adeo fortis et numerosus exercitus, qualem nequo superioribus expeditionibus, neque post habitis, regem constat habuisse*). Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 170.

⁵⁷² Ibid. – S. 172; Через постійну нестачу провіанту у польсько-литовському війську, війна дістала назву «голодної». Biskup M. Wojny Polski z zakonem krzyżackim (1303–1521) / M. Biskup. – Gdańsk, 1993. – S. 100–113.

Безрезультатна облога замку, що тривала близько місяця, негативно позначилася на боєздатності війська, в обозі якого розпочалася епідемія дизентерії. Нестача харчів і фуражу ускладнювала становище королівської армії. Невдоволений таким розвитком подій великий князь литовський Вітовт відмовився від подальшої участі у поході і, полишивши королівський табір, повернувся до Литви⁵⁷³. Ослаблене хворобами і голодом польське військо лишилося сам на сам з ворогом, який, стягнувши сили з Лівонії, перейшов до наступу і вдерся в Куявію⁵⁷⁴.

За таких несприятливих обставин Владислав II Ягайло погодився на переговори. Посередником у перемовинах з Орденем виступив папський легат Іоанн, єпископ лозанський. 7 жовтня 1414 р. представники польського короля і великого магістра уклали перемир'я строком до 8 вересня 1416 р. Протягом цього часу наявні суперечки між Орденем та Польщею планувалося передати на розгляд імперського та папського суду.

16 листопада 1414 р. розпочав свою роботу XVI Вселенський собор в Констанці, що був скликаний для подолання Великої Схизми, яка вже понад тридцять років лихоманила Західну Європу. З поміж питань, що розглядалися собором, були скарги, висунуті Польським Королівством проти Тевтонського Ордену.

До Констанца вирушила численна орденська делегація, до якої входили архієпископ ризький Йоганн фон Валленроде, магістр Ордену в німецьких землях Конрад фон Еглофштейн, комтур Крістбурга Йоганн фон Вельден тощо. Головну, представницьку роль виконував генеральний прокуратор Ордену при Римській Курії, Петер фон Вормдітт⁵⁷⁵. Польська делегація, очолювана архієпископом гнезненським Миколаєм Тромбою, прибула до Констанца 29 січня 1415 р. До її

⁵⁷³ Jan Długosz. *Historia*. – Т. 4. – Р. 174–176.

⁵⁷⁴ Johann von Posilge... S. 334–335.

⁵⁷⁵ Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Orden an der Kurie: Peter von Wormditt (1403–1419); [bearb. von H. Koeppen]. – Göttingen, 1960. – Bd. 2. – S. 29, 222. – (VNA; Bd. 13); Jähnig B. Johann von Wallenrode O. T. Erzbischof von Riga, königlichler Rat, Deutschordensdiplomat und Bischoff von Lüttisch im Zeitalter des Schismas und des Konstanzer Konzils (1370–1419) / B. Jähnig. – Bonn; Bad Godesberg, 1970. – S. 89. – (QSGDO; Bd. 24).

складу входили знавці канонічного права, духовні прелати, а також світські можновладці серед яких: Андрій Ласкаж, єпископ познанський, Якоб Курдвановський, єпископ плоцький, Петро Вольфрам, прокуратор королівського канцлера Альберта Ястшембця, Завіша Чарний з Грабова, придворний рицар короля, та Ян з Тулішкова, калішський каштелян. Речником посольства і головним обвинувачем проти Ордену був визначний польський інтелектуал, доктор канонічного права, ректор Краківської Академії, Павло Влодковіц з Брудзеня⁵⁷⁶.

В ході процесу представники обох сторін висували тези і контртези, намагаючись схилити на свій бік впливових представників собору. Адвокат Ордену Ардіціно де Новаріа, за дорученням прокуратора Петера фон Вормдітт, написав трактат, у якому засуджувалися союзницькі відносини Польського Королівства з ворогами християнської віри – татарами⁵⁷⁷. Хрестоносці закидали Ягайлові і Вітовту прихильність до язичників і нехтування місіонерською діяльністю у підвладних їм землях (йшлося головне про жемайтів). Для спростування подібних звинувачень польська сторона 4 грудня представила собору послів з Жемайтії, котрі засвідчили безпідставність орденських докорів⁵⁷⁸.

Правомірність позиції Польщі і Литви стосовно язичників непохитно відстоював Павло Влодковіц. У своєму трактаті «Про владу папи та імператора над невірними» (*De potestate Papae et Imperatoris respectu infidelium*) він виступив проти навернення язичників у християнство силою зброї, у схоластичній формі піддав сумніву право папи та імператора розпоряджатися землями язичників, чим підважив законність їхніх територіальних пожалувань для Тевтонського Ордену в Пруссії. Засуджуючи дії хрестоносців, Павло Влодковіц наголосив на природному праві язичницьких народів на самовизначення (право на створення родини,

⁵⁷⁶ Belch S. F. Paulus Vladimiri and his doctrine concerning international law and politics / S. F. Belch. – Hague; London; Paris, 1965. – Т. 1. – С. 115; Woś J. W. Paulus Wladimiri aus Brudzeń. Vorläufer oder Fortsetzer? / J. W. Woś // ZfO. – Marburg–Lahn, 1976. – Bd. 25. – Н. 3. – С. 443.

⁵⁷⁷ Boockmann H. Johannes Falkenberg, der Deutschen Orden und die polnische Politik / H. Boockmann. – Göttingen, 1975. – С. 198.

⁵⁷⁸ Woś J.W. Paulus Wladimiri... С. 445.

володіння майном, утворення держави тощо)⁵⁷⁹. Тези польського інтелектуала, по суті, нівелювали ідейні засади перебування Тевтонського Ордену в Пруссії і ведення ним «священної» війни проти литовців. Під враженням виступів Павла Влодковіца чимало делегатів, присутніх на соборі, змінили свою позицію стосовно Ордену.

13 лютого 1416 р. польська делегація на черговому засіданні собору представила обвинувальний документ під назвою «Подання поляків проти Ордену» (*Propositio Polonorum contra Ordinem*)⁵⁸⁰. Згаданий акт, що був проявом польської пропаганди, спрямованої на дискредитацію Ордену, у 40 пунктах відображав офіційну позицію королівського двору стосовно конфронтації з хрестоносцями. Чимало місця у ньому відводилося опису подій Великої війни і Грюнвальдської битви. Орденським братам приписувалися риси агресорів, котрі, затьмарені пихою, нехтували миром, жадаючи пролиття християнської крові, тоді як польський король змальовувався набожним і смиреним християнином, що понад усе прагнув миру⁵⁸¹. Орденська сторона не забарилася з відповіддю і 23 лютого оприлюднила документ під назвою «Подання і відповідь Ордену проти подання поляків» (*Propositio et responsio Ordinis contra Propositionem Polonorum*)⁵⁸², у якому спростовувалися висунуті поляками обвинувачення.

На захист Ордену став домініканський чернець Йоган Фалькенберг. Як запеклий апологет орденської політики і противник Польського Королівства, він презентував собору свою «Сатиру» на Польщу і Владислава II Ягайла⁵⁸³, у якій

⁵⁷⁹ Pisma wybrane Pawła Włodkowica / Paweł Włodkowic: Works of Paul Wladimiri; [wyd. L. Ehrlich]. – Warszawa, 1966–1969. – Т. 3. – С. 2–112; Belch S. F. Paulus Vladimiri... Т. 2. – С. 792–844.

⁵⁸⁰ Codex epistolaris Vitoldi... S. 1001–1018.

⁵⁸¹ Ekdahl S. Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen / S. Ekdahl. – Berlin, 1982. – Bd. 1. – S. 211.

⁵⁸² Codex epistolaris Vitoldi... S. 1024–1033.

⁵⁸³ Bess B. Johannes Falkenberg O. P. und der preussisch-polnische Streit vor dem Konstanzer Konzil / B. Bess // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – Gota, 1896. – Bd. 16. – S. 385–465; Boockmann H. Johannes Falkenberg... S. 312–353; Idem. Jan Falkenberg i ego obrona zakonu krzyżackiego / H. Boockmann // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – Т. 41. – З. 4. – С. 61–76.

зображував його фальшивим християнином і закликав католицьких князів убити короля і всіх поляків або принаймні найповажніших з них (*vel maiorem partem*). Всім, хто візьме участь у знищенні поляків, Фалькенберг обіцяв вічне прощення⁵⁸⁴.

Трактат ченця-домініканця, сповнений ненависті до польського короля і його народу, не знайшов підтримки ні серед церковних прелатів, ані серед світських можновладців, присутніх на соборі. Генеральний капітул, засідання якого проходили з 30 травня до 6 червня 1417 р., осудив «Сатиру» Фалькенберга, як еретичну, а його самого постановив засудити до довічного ув'язнення⁵⁸⁵.

22 квітня 1418 р. Констанцький собор, відновивши єдність католицької церкви (11 листопада 1417 р. було обрано єдиного законного папу Мартіна V), завершив свою роботу. Попри те, польсько-орденський конфлікт і надалі лишався не врегульованим. Опинившись перед загрозою нової війни (13 липня 1419 р., спливав строк перемир'я), Орден всіляко намагався її уникнути, а тому погодився на третейський суд імператора Сигізмунда Люксембурзького.

Строк перемир'я знову було продовжено до 13 липня 1420 р.⁵⁸⁶. Сигізмунд Люксембурзький, як головний арбітр у вирішення міжнародних суперечок у Західній і Центральній Європі, був вельми зацікавлений у посередницькій місії між хрестоносцями і Польським Королівством, оскільки планував використати конфронтацію між ними у власних інтересах.

11 грудня 1419 р. у Вроцлаві розпочав свою роботу імперський рейхстаг на якому Сигізмунд Люксембурзький планував оголосити вирок стосовно польсько-орденського конфлікту. Дітріх фон Віттенхаузен, магістр Ордену в німецьких землях, делегував на з'їзд Івана фон Кортенбаха, ландкомтура в Альтен-Бізені, а також Генріха фон Вітцлебе. Великий магістр Міхаель Кюхмейстер зі свого боку надіслав на з'їзд своїх уповноважених, а саме: великого маршала Мартіна фон дер Кемнате, верховного шатного Пауля фон Русдорфа, гневського комтура Йоганна

⁵⁸⁴ Jan Długosz. *Historia*. – Т. 4. – Р. 213.

⁵⁸⁵ Див. документи, що відображають процес над Йоганном Фалькенбергом. *Acta concilii Constantiensis*; [hrsg. von H. Finke J. Hollnsteiner und H. Heimpel]. – Münster, 1928. – Bd. 4. – S. 352–432.

⁵⁸⁶ Jan Długosz. *Historia*. – Т. 4. – Р. 231.

фон Зельбаха та ін. Польське посольство у складі Миколая Тромби, архієпископа гнезненського, Андрія Ласкажа, єпископа познанського, Яна Кропидла, єпископа влоцлавського, Збігнева з Бжезя, королівського маршалка, Яна з Тулішкова, каштеляна познанського, доктора права Павла Влодковіца з Брудзеня та ін. прибуло до Вроцлава незадовго до 6 січня 1420 р. – дати, коли Сигізмунд мав оприлюднити своє рішення⁵⁸⁷.

Ще до початку процесу польська сторона передала імператору документ з вимогами (*Alrticuli accusationis*), що мали бути враховані при ухваленні справедливого вироку. Вимоги передбачали: передачу Польському Королівству Міхаловської землі, Нешави і Ясенця, Тухольського, Члуховського та Хойніцького замків на Помор'ї, Дрезденка і Сантока – замків на прикордонні з Новою Маркою, половину міста Бродніци без замку, половину річищ Вісли і Древенци; відмову від Жемайтії і Мемеля; визнання церковної юрисдикції архієпископів площького і влоцлавського на пруських землях; відшкодування збитків, завданих єпископу гнезненському, князям слупським і мазовецьким; відшкодування для польської скарбниці у розмірі 100000 коп празьких грошей за збитки, яких зазнало Королівство в останніх війнах з Орденом⁵⁸⁸. Текст скарги згодом був доповнений новими положеннями (*Allegationes*), що стосувалися Гданського Помор'я, Хелмінської та Міхаловської земель, які, згідно з рішенням варшавського процесу 1339 р. мали повернутися до складу Корони⁵⁸⁹.

В офіційній відповіді на скаргу польської сторони (*Responsum Cruciferorum*) Орден послідовно відкидав усі висунуті нею вимоги, натомість вимагав відшкодувати йому збитки, завдані йому в останніх війнах з Польщею. У справі Помор'я, Хелмінської та Міхаловської земель хрестоносці, посилаючись на

⁵⁸⁷ Zajączkowski S. *Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423* / S. Zajączkowski // *Ateneum Wileńskie*. – Wilna, 1937. – R. 12. – S. 329–330.

⁵⁸⁸ *Ibid.* – S. 334.

⁵⁸⁹ *Ibid.* – S. 333.

Каліський (1343) та Рацьонзький (1404) трактати, визнавали судову постанову 1339 р. такою, що втратила силу⁵⁹⁰.

На подану Орденем відповідь польська канцелярія висунула свою (*Responsum ex parte Polonorum*), у якій оскаржувала правомочність Вишеградського (1335) і Каліського (1343) трактатів, що стосувалися Помор'я, Хелмінської та Міхаловської земель, мотивуючи це тим, що самі хрестоносці не одноразово порушували судові постанови. Окрім того, як стверджувала польська сторона, Орден ніколи не звертався зі скаргою супроти офіційної титулатури королів Казимира III та Людовіка Угорського, що повсякчас називалися володарями Помор'я⁵⁹¹.

Розглянувши клопотання обох сторін, Сигізмунд Люксембурзький 6 січня 1420 р. виніс свій вирок, який базувався на засадах попередніх польсько-орденських мирних трактатів (Вишеградського, Каліського, Торуньського, Будського). На підставі цих документів імператор постановив залишити за Орденем право на Гданське Помор'я, Хелмінську та Міхаловську землі, замку Нешави (в Куявській землі) з прилеглими територіями; Жемайтія, до кінця життя Вітовта і Ягайла лишалася у складі Великого князівства Литовського, а після їхньої смерті мала відійти Ордену, як було визначено торуньським миром 1411 р.; хрестоносці зберігали за собою більшу частину Ятвягії, тоді як до Литви відходила лише південно-східна частина цієї землі; за зруйнування Злоторії Орден мусив сплатити Польщі 25000 угорських золотих флоринів; обидві сторони, під загрозою покарання у розмірі 10000 гривень золота, зобов'язувалися дотримуватися умов вироку⁵⁹².

Очевидним є те, що рішення Сигізмунда Люксембурзького не задовільняло польсько-литовських вимог, натомість цілком відповідало інтересам Тевтонського Ордену. Прихильність імператора до хрестоносців була зумовлена геополітичними змінами, що відбулися в Центрально-Східній Європі, що сталися за півроку до Вроцлавського рейхстагу. 16 серпня 1419 р. помер король Чехії і брат імператора

⁵⁹⁰ Zajączkowski S. *Studia nad procesami...* S. 333.

⁵⁹¹ *Ibid.* – S. 335.

⁵⁹² *Deutsche Reichstagsakten; [hrsg. von D. Kerler]. – München, 1878. – Bd. 7. – № 276.*

Вацлав IV. Для того, щоб здобути чеську корону, Сигізмунд мусив заручитися підтримку німецьких князів, котрі, властиво, виступали прибічниками Ордену⁵⁹³.

В момент оприлюднення вироку польські легісти Павло Влодковіц та Андрій Ласкаж запротестували проти його ухвалення. 10 січня Якуб Курдвановський, єпископ площський, надіслав апеляцію до Римської Курії (*Apellatio contra sententiam iniquam Regis Romanorum*), що містила перелік процесуальних порушень: Сигізмунд не прибув до Вроцлава у попередньо визначений ним термін (за два тижні до Різдва); не ознайомився з доказовими матеріалами, що надала йому польська сторона; погодився на розгляд орденських документів, котрі були представлені в копіях, а не в оригіналах; підтвердив правомочність торунського мирного трактату (1411), умови якого хрестоносці неодноразово порушували; проігнорував постанову варшавського процесу (1339)⁵⁹⁴.

12 січня голова польської делегації архієпископ гнезненський Миколай Тромба поінформував імператора і присутніх на рейхстазі князів про те, що польська сторона не прийматиме акту вроцлавського вироку і не передаватиме його королю. Таке рішення архієпископ аргументував відсутністю королівського канцлера Войцеха Ястшембця, до повноважень якого належало прийняття офіційних документів⁵⁹⁵. Після цього поляки виїхали з Вроцлава.

Необ'єктивність арбітражного суду, проваджуваного Сигізмундом Люксембурзьким у Вроцлаві, спонукали Владислава II Ягайла звернутися до Римської Курії за посередництвом якої, король все ще сподівався розв'язати конфлікт з Орденом. Наприкінці серпня 1420 р. до Риму прибуло польське посольство у складі: доктора права Павла Влодковіца з Брудзеня, королівського юриста Якоба де Парафесіно, та серадзького судді Петра з Відави.

⁵⁹³ Nowak Z. H. Internationale Schiedsprozesse als ein Werkzeug der Politik König Sigismunds in Ostmittel- und Nordeuropa 1411–1425 / Z. H. Nowak // Blätter für deutsche Landesgeschichte. – Göttingen, 1975. – Bd. 111. – S. 184.

⁵⁹⁴ Zajączkowski S. Studia nad procesami... S. 342; Nowak Z. H. Materiały źródłowe do wyroku wrocławskiego z 1420 r. / Z. H. Nowak // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 3. – S. 149–165.

⁵⁹⁵ Nowak Z.H. Materiały... S. 153.

Мартін V, ознайомившись з королівськими листами, які передали йому послі, 1 вересня видав дві булли. В одній з них понтифік власноруч обіцяв розв'язати суперечку між Польським Королівством і Тевтонським Орденем, з огляду на те, що одна зі сторін не прийняла умов вроцлавського вироку. Далі Мартін V оголошував про продовження строку перемир'я до 13 липня 1421 р. і закликав обидві сторони подати на розгляд папського суду свої скарги. Рішення у справі польсько-орденського конфлікту він обіцяв оприлюднити до Великодня 1421 р.⁵⁹⁶. Друга булла містила додаткове розпорядження про продовження строку перемир'я, а також постанову про скасування рішень Вроцлавського арбітражу⁵⁹⁷. Для ведення нового процесу папа призначив кардинала Гвілермо Філастре.

В березні 1421 р з деяким запізненням до Риму прибула польська делегація, уповноважена передати на розгляд папського суду матеріали зі скаргами Польського Королівства проти Тевтонського Ордену. До тексту попередніх скарг польська сторона приєднала 22 нових статті, копії зізнань свідків з процесу 1339 р., копії польських пропозицій в процесі 1420 р., а також висновки італійських юристів стосовно всього польсько-орденського конфлікту⁵⁹⁸.

На скаргу поляків хрестоносці відповіли поданням 34 статей, що були підкріплені документами, у яких обґрунтовувалася легітимність їхнього перебування на території Пруссії і володіння Гданським Помор'ям⁵⁹⁹. Неабияку загрозу для Ордену становили постанови іновроцлавського (1320/1321) та варшавського (1339) канонічних процесів, на які регулярно посилалася польська сторона. Для їх спростування орденський адвокат Ардіціно де Новарія навіть створив окремий трактат⁶⁰⁰. Головними аргументами хрестоносців проти постанови варшавського процесу 1339 р. був калішський мирний договір 1343 р., за умовами якого польський король Казимир III визнавав за Орденем право на володіння

⁵⁹⁶ Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonorum (1198–1525); [Hrsg. E. Joachim und W. Hubatsch]. – Göttingen, 1948. – P. 2. – № 4529.

⁵⁹⁷ Ibid. – № 4530.

⁵⁹⁸ Wojtkowski A. Tezy i argumenty... S. 75.

⁵⁹⁹ Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum; [ed. A.T. Działyński]. – Posen, 1855. – T. 1. – P. 2. – S. 5–26.

⁶⁰⁰ Regesta historico-diplomatica... P. 214.

Хелмінською, Міхаловською і Поморською землями. Окрім того, стверджували орденські юристи, король Владислав II Ягайло у 1404 р. в Рацьонжі і в 1411 р. в Торуні уклав договори з Орденем, згідно яких Польське Королівство зрікалося прав на Гданське Помор'я. Зрештою, торунський мирний договір був підтверджений постановами будського (1412) та вроцлавського (1420) арбітражних судів⁶⁰¹.

Проти аргументів, поданих орденськими захисниками, виступив Павло Влодковіц, який у своїх тезах спирався на висновки авторитетних італійських юристів, серед яких: Домінік де Санто Гемініано, флорентійський професор, доктор декретів та аудитор Апостольської палати, Каспар де Перусіо, один із захисників Польщі на Констанцькому соборі, Іоан Мілес, доктор права і адвокат римської консисторії. Окрім того, Павло Влодковіц подав на розгляд суду висновки докторів права з Флоренції, Падуї та Сієни, зредаговані 4 березня 1421 р. у Падуї. У цих висновках італійські юристи акцентували увагу на важливості постанов канонічних процесів 1320–1321 та 1339 р., одночасно піддаючи критиці законну силу трактатів 1343, 1404 та 1411 рр., як таких, що базуються на фальшивих і неправомочних документах (*falsitatem et iniuquitatem*)⁶⁰². Як додатковий аргумент на користь належності спірних земель до Польщі, королівські послы на папській аудієнції 28 березня представили Мартіну V польські мапи Помор'я і Хелмінської землі, що здавна зображувалися як частина Польського Королівства. У відповідь хрестоносці пред'явили папі документ про демаркацію кордонів між державою Тевтонського Ордену і Польським Королівством, укладений з Казимиром III в 1349 р., що засвідчував належність Поморської і Хелмінської землі до Ордену⁶⁰³. Проти правомочності поданих орденськими послами документів, які свого часу пожалував їм імператор, виступив Павло Влодковіц. Він заперечив універсальність імператорської влади, що дозволяла розпоряджатися усіма землями, зауважив натомість, що така влада належить лише Римському папі. Польський правник також доводив, що Хелмінська земля перед тим, як князь Конрад Мазовецький пожалував

⁶⁰¹ Lites... 1855. – Т. 1. – Р. 2. – S. 28–38, 53–81.

⁶⁰² Wojtkowski A. Tezy i argumenty... S. 78–79.

⁶⁰³ Ibid. – S. 81–82.

її Ордену, була заселена поляками, у яких відібрали цю землю язичники прусси, тому ця земля має повернутися до Польського Королівства⁶⁰⁴. Безперервні дебати, що супроводжувалися поданням численних документів з обох сторін, затягнули Римський процес.

13 липня 1422 р. строк польсько-литовсько-орденського перемир'я добіг кінця, що автоматично означало початок нової війни. Попередні конфлікти з польсько-литовською коаліцією значно ослабили економічне становище орденської держави, виснажили її людські і матеріальні ресурси. Додатковою проблемою для Ордену було те, що початок війни з Польщею і Литвою збігався хронологічно з черговим етапом Гуситських воєн в Чехії, де була задіяна переважна частина хрестоносців з сусідніх країн. З огляду на цю обставину, нещодавно обраний на посаду великого магістра Пауль фон Русдорф (1422–1441 рр.) не міг сподіватися на традиційну підтримку рицарства і найманців з німецьких або чеських земель для підсилення орденського війська⁶⁰⁵.

14 липня 1422 р. польський король, перебуваючи у Вольбужі, надіслав великому магістру офіційний акт про оголошення війни⁶⁰⁶. Королівське військо очолюване Владиславом II Ягайлом, перейшовши 23 липня Віслу, об'єдналося з литовсько-руськими загонами князя Вітовта і рушило в Хелмінську землю до замку Лебау, де, за задумом короля, мала відбутися вирішальна битва⁶⁰⁷.

1 серпня польсько-литовське військо вже стояло під стінами замку Любау. Після того, як спроба раптового штурму замкових мурів була відбита орденського залогою, розпочалася облога замку. Обмаль артилерії у війську Ягайла і Вітовта звела нанівець подальші спроби оволодіти добре укріпленим замком⁶⁰⁸. 7 серпня облогу було знято. Великий князь литовський Вітовт, роздратований бездіяльністю

⁶⁰⁴ Wojtkowski A. Tezy i argumenty... S. 84.

⁶⁰⁵ Ekdahl S. Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen–Litauen im Jahre 1422 / S. Ekdahl // ZfO. – Marburg, 1964. – № 13. – Н. 4. – S. 617.

⁶⁰⁶ Regesta historico-diplomatica... P. 1. – № 3816.

⁶⁰⁷ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – P. 294–296.

⁶⁰⁸ Ekdahl S. Der Krieg... S. 620.

ворога, того ж дня звернувся до магістра Пауля фон Русдорфа, аби той, якщо уникає битви, просив про мир, якого польський король і він князь щиро прагнуть⁶⁰⁹.

Польсько-литовська армія переправилась на правий берег річки Древенци і увійшла в Помезанію, дорогою спустошуючи навколишні землі. 11 серпня Владислав II Ягайло вже був у Рейзенберзі, звідки надіслав листа у Добжинь, у якому просив місцевого каштеляна спорядити для його війська 300 возів з продовольством. Облогову техніку наказувалося транспортувати за течією Вісли до Хелмінської землі, місцеві замки якої король планував опанувати найближчим часом⁶¹⁰.

Така нагальна потреба у провіанті і артилерії була зумовлена тим, що початковий план союзників передбачав знищення головних орденських сил у вирішальній битві, що мала відбутися у перші дні війни. Однак оборонна тактика, обрана хрестоносцями, унеможливила реалізацію цього плану⁶¹¹.

16 серпня 1422 р. розпочалася облога замку Голуб над Древенцюю, здобуття якого було стратегічно важливим завданням для союзної армії, оскільки дозволяло встановити зв'язок з коронними землями. Ще до початку облоги Голуба великий магістр Пауль фон Русдорф поінформував Ягайла і Вітовта про те, що його Орден готовий розпочати мирні переговори, утім лише за умови, що польсько-литовське військо забереться з Пруссії. Князь Вітовт, обурений такими вимогами магістра, повторно закликав його прийняти справедливі умови миру, у разі ж відмови погрожував спустошити Пруську землю⁶¹². Король Владислав II Ягайло зі свого боку 18 серпня звернувся до станів Хелмінської землі із закликом пристати на його бік, нагадавши їм про складену 1410 р. присягу на вірність польському королю⁶¹³. Не дочекавшись відповіді, король 20 серпня віддав наказ розпочати штурм Голуба, замкові мури якого обороняв невеликий загін найманців очолюваних Фрідріхом

⁶⁰⁹ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430; [ed. A. Prochaska]. – Cracoviae, 1882. – № 1036. – (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia; T. 6).

⁶¹⁰ Ekdahl S. Der Krieg... S. 621–622.

⁶¹¹ Ibid. – S. 622.

⁶¹² Codex epistolaris... № 1037.

⁶¹³ Codex diplomaticus Lithauniae; [ed. E. Raczyński]. – Wrocław, 1845. – S. 296.

фон Хейде⁶¹⁴. Вже за кілька днів захисники міста, не маючи змоги стримати натиск польсько-литовського війська, капітулювали. Частина орденської залоги, що не бажала здаватися, замкнулася у місцевому замку. 25 серпня, попередньо обстрілявши мури з 14 гармат, польське і литовське рицарство кинулося на штурм твердині, яку здобули після запеклого бою⁶¹⁵. Здобуття Голуба було великим успіхом для союзної армії, яка відтепер мала плацдарм для продовження кампанії, яка дістала назву «голубської»⁶¹⁶.

Від Голуба польсько-литовська армія вирушила до замку Шензеє, який безуспішно облягала кілька днів (починаючи з 28 серпня). Під час невдалих приступів поляки і литовці зазнали значних втрат, в полон потрапив каштелян каменський Доброгост⁶¹⁷. Зоставивши частину війська для продовження облоги Шензеє, Владислав II Ягайло рушив до міста Торунь, дорогою зайнявши замок Папау. Тимчасом великий маршал Ордену Ульріх Ценгер зусібіч стягував сили для нападу на розрізнені частини польсько-литовської армії. Довідавшись про це, польський король, аби відвернути загрозу, вислав проти ворога 16 польських і стільки ж литовських хоругв. До збройної сутички справа не дійшла, позаяк орденське військо, вкотре уникаючи битви, поспіхом розійшлося по місцевих замках⁶¹⁸.

Облога Торуня на початку вересня 1422 р. закінчилася безрезультатно, оскільки Ягайлові і Вітовту не вдалося здобути місто⁶¹⁹. В середині вересня польсько-литовське військо вирушило на північний схід Пруссії в район Грауденца,

⁶¹⁴ Regesta historico-diplomatica... P. 1. – № 3862.

⁶¹⁵ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 297–298. Польський хроніст повідомляє, що під час штурму загинуло 50 орденських рицарів серед яких був комтур Голуба (*Quindecim milites ex Ordine interfecti, inter quos Colubensis Commendator*); Ekdahl S. Der Krieg... S. 623.

⁶¹⁶ Biskup M. Wojny Polski... S. 121.

⁶¹⁷ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 304.

⁶¹⁸ Ibid. – S. 304–305.

⁶¹⁹ За версією Яна Длугоша (Р. 305) польський король відступив від Торуня через несподіваний спалах чуми, що огорнула місто. Утім, слова польського хроніста є радше спробою виправдати невдачу Ягайла, оскільки дані свідчення не підтверджуються іншими джерелами. Ekdahl S. Der Krieg... S. 624.

спустошуючи дорогою навколишні землі. 17 вересня до королівського табору, що стояв неподалік замку Енгельсберг, прибули послы великого магістра з пропозицією укладення миру.

Польсько-литовсько-орденські переговори, що проходили на березі Мельнського озера неподалік Радзиня, завершилися підписанням мирного договору (27 вересня 1422 р.). За умовами договору Орден поступався на користь Польського Королівства своїми володіннями в Куявській землі. Велике князівство Литовське зберігало за собою споконвічне право на Жемайтю, а також отримувало від хрестоносців частину Ятвягії і території в районі міста Полага, що були «об'єднавчим містком» між Тевтонським Орденем і його Лівонським відгалуженням. Польська сторона визнавала право Ордена на Гданське Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі, а також звільняла його підданих від складеної 1410 р. присяги на вірність польському королю. Окрім того, трактат містив статті, які регулювали питання торгівлі, екстрадиції підданих–утікачів, прикордонних конфліктів, що мало сприяти налагодженню економічних відносин і забезпечити спокій на прикордонні⁶²⁰.

За ініціативою польських дипломатів, до тексту було включене положення, за яким гарантами дотримання договору виступали стани обох держав, тому стани Пруссії у разі порушення Орденем умов договору мали право відмовити йому у покорі. Це положення підвищувало роль пруських станів в орденській державі і забезпечувало їм право голосу у провадженні зовнішньої політики⁶²¹.

Мельнський трактат забезпечив Польському Королівству і Тевтонському Ордену мирне співіснування впродовж майже десяти років. Хиткий баланс

⁶²⁰ Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego 1422; [wyd. P. Nowak, P. Pokora]. – Poznań, 2004. – S. 3–8.

⁶²¹ Neitmann K. Die preussischen Stände und die Aussenpolitik des Deutschen Orden vom I Thorner Frieden bis zum Abfahll des Preussischen Bundes (1411–1454). Formen und Wege ständischer Einflußnahme / K. Neitmann // Ordensherrschaft, Stände und Stadtpolitik. Zur Entwicklung des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert; [hrsg. von U. Arnold]. – Lüneburg, 1985. – S. 63–66; Бокман Х. Немецкий Орден: двенадцать глав из его истории / Х. Бокман; [пер. с нем. В. И. Матузовой]. – Москва, 2004. – С. 167.

порушила низка внутрішньополітичних змін, що відбулися у Литві. 27 жовтня 1430 р. помер великий князь литовський Вітовт. Польський король Владислав II Ягайло, всупереч постановам Городельської унії (1413 р.), без згоди коронної ради, під тиском литовської і руської шляхти призначив на великокняжий стіл свого молодшого брата Свидригайла, який прагнув послабити вплив краківського двору на Литву⁶²².

Свидригайлове князювання розпочалося воєнними діями проти Польщі на Волині. Причиною збройного протистояння стало Поділля, яке після смерті Вітовта мало повернутися до складу коронних земель Польщі. Коли ж Владислав II Ягайло, перебуваючи з візитом у Литві, сповістив брату, що поляки займають Подільську землю, той, розгнівавшись, ув'язнив короля. Невдовзі по тому, усвідомивши легковажність свого вчинку, Свидригайло наказав звільнити польського монарха, який пообіцяв повернути Поділля Литві. Своєї обіцянки Ягайло не дотримав, натомість в червні 1431 р. вдерся з військом на Волинь⁶²³. Свидригайло не міг самотужки змагатися з сильнішим супротивником, тому звернувся по допомогу до Тевтонського Ордену. 19 червня в литовському Скірстимоні володар Литви уклав з магістром Ордену Паулем фон Русдорфом оборонно-наступальний союз⁶²⁴.

Впродовж липня 1432 р., коли Владислав II Ягайло зі своїм військом облягав неприступний Луцьк, Орден сконцентрував війська на кордоні з Польщею. 17 серпня магістр надіслав полякам офіційний акт про оголошення війни, який 26 серпня був оприлюднений в дибовському замку (неподалік міста Торуня). Два дні по тому три групи орденських військ під керівництвом великого маршала, комтура Торуня і фогта Нової Марки атакували північні території Польського Королівства. В ході перших днів кампанії тевтонським рицарям вдалося зруйнувати кілька замків

⁶²² Nikodem J. Wyniesienie Świdrygiełły na Wielkie Księstwo Litewskie / J. Nikodem // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2003. – № 19. – S. 6–14.

⁶²³ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – Київ, 1998. – С. 108. – (Сер. Україна крізь віки; Т. 6).

⁶²⁴ Nikodem J. Stosunki Świdrygiełły z Zakonem Krzyżackim w latach 1430–1432 / J. Nikodem // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2000. – № 14. – S. 14.

в Добжинській землі, серед яких Рипін і Ліпно. Цим нападом Орден намагався змусити Ягайла призупинити подальші воєнні дії проти Свидригайла на Волині.

2 вересня загін великого маршала Ордену Йоста фон Штрупперга обложив столицю Куявії – Іновроцлав, який за два дні був здобутий і спалений. Далі орденське військо захопило Радзеюв і Влоцлавек, після чого знову повернуло на північ з метою здобуття Бидгощі і Накла. Однак 10 вересня в Слушеві маршал, дізнавшись від послів Ягайла і Свидригайла про укладений між ними мир (довідавшись про вторгнення німців, польський король 26 серпня пішов на замирення зі своїм суперником, уклавши зі Свидригайлом дворічне перемир'я), видав розпорядження повертатися в Пруссію⁶²⁵. Тим часом ще одна група орденських рицарів, очолювана лівонським маршалом Вернером фон Нессельроде і тухольським комтуром Йостом фон Гогенкірхеном, продовжувала спустошувати землі Крайни. 13 вересня на зворотному шляху біля річки Верша неподалік селища Домбки його атакував загін великопольських рицарів, підсилений місцевими селянами. Королівські рицарі, заспівавши «Богородицю», вдарили на німців, які не встигли ще приготуватися до бою, і «почалася страшна різанина у ворожому стані. Коли ж авангард був винищений, решта лівонців, полишивши свій обоз, який обороняла, кинулася до втечі, даруючи полякам перемогу» (*Ingens caedes hostium editur. Et his qui in acie locati errant, crudeliter absumptis, illco omnis exercitus Livoniae in fugam versus, castris suis, ex quibus pugnauerunt, derelictis, Polonis victoriam concessit*)⁶²⁶. Орденське військо було розгромлене вщент. Польські рицарі захопили четверо знамен і полонили близько 100 воїнів, серед яких маршал Вернер фон Нессельроде і три комтури⁶²⁷.

Порушення Орденем умов Мельнського договору викликало обурення королівського двору в Кракові. Як наслідок в лютому 1432 р. до Риму прибуло

⁶²⁵ Nikodem J. Stosunki Świdrygiełły... S. 17; Biskup M. Wojny Polski... S. 145–147.

⁶²⁶ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 460.

⁶²⁷ Ibid. – S. 460–461; Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Orden an der Kurie; [bearb. von K. Forstreuter]. – Göttingen, 1974. – Bd. 4. – H. 1. – № 346. – (VNA; Bd. 32); Biskup M. Najazd krzyżacki na Polskę i bitwa pod Dąbkami 1431 r. / M. Biskup // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. – Warszawa, 1967. – Ser. Hist. – № 15. – S. 15.

польське посольство з метою подання скарги на хрестоносців. Інтереси Ордену перед папою Євгенієм IV відстоював прокуратор Каспар Вандгофен, який переконував папу, що то Владислав II Ягайло зневажив миром, оскільки поляки ніколи не тримають свого слова, на що вказує вчинений ними спільно з еретиками гуситами напад на тевтонських рицарів (бій під Домбками)⁶²⁸. Магістр також надіслав до Риму свого уповноваженого Андреаса Пфаффендорфа, доктора канонічного права, аби той спільно з прокуратором запобігав спробам поляків дискредитувати Орден⁶²⁹.

Вислухавши скарги обох сторін, папа розпорядився вислати до Польщі і Пруссії легата, що мав врегулювати їхню суперечку. Проте Владислав II Ягайло не йняв віри, що конфлікт з хрестоносцями вдасться залагодити мирним шляхом, тому 17 липня 1432 р. під час зустрічі з ватажками чеських гуситів пристав на їхню пропозицію щодо укладення двостороннього союзу, спрямованого проти Тевтонського Ордену⁶³⁰. Хрестоносці, остерігаючись війни з Польщею, також подбали про зміцнення власних позицій, поновивши союзний договір з великим князем литовським Свидригайлом (угода в Скірстимоні від 15 серпня 1432 р.)⁶³¹.

Для того, щоб уникнути ескалації конфлікту, представники короля всередині серпня зустрілися з послами великого магістра. Під час зустрічі, що проходила на одному з островів Вісли біля Остромецька, було визначено строк перемир'я (до 26 червня 1433 р.) і погоджено механізми регулювання прикордонних суперечок⁶³².

⁶²⁸ Codex epistolaris saeculi decimi quinti; [ed. A. Lewicki]. – Cracovie, 1891. – Т. 2. – № 199–201. – (Monumenta medii aevi historica; Т. 12); Biskup M. Polityka zewnętrzna...

S. 246.

⁶²⁹; Beutel J. E. Der Generalprokurator des Deutschen Ordens an der römischen Kurie. Amt, Funktionen, personalles Umfeld und Finanzierung / J. E. Beutel. – Marburg, 1999. – S. 690. – (QSGDO; Bd. 55).

⁶³⁰ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – P. 472; Macek J. Husyci na Pomorzu i w Wielkopolsce / J. Macek. – Warszawa, 1955. – S. 38.

⁶³¹ Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert; [hrsg. von E. Weise]. – Königsberg, 1939. – Bd. 1. – № 172; Nikodem J. Stosunki Świdrygiełły... S. 25–26.

⁶³² Biskup M. Polityka zewnętrzna... S. 247.

В останній день серпня 1432 р. політична ситуація у Литві кардинально змінилася. Коли Свидригайло з двором перебував в Ошмянні, на нього зі своїм військом напав Сигізмунд Кейстutowич, князь стародубський: *«Так tedy панове литовские, вырозумѣвши волю кроля Ягейла, зараз послали до Жигимонта Кестutowича котрый скоро притягнул до Литвы. Выехали против ему панове литовские, и так зараз Жигимонт з своим войском ударил на Швидригайла, на той час в Ошмянѣх мешкаю чого...»* І хоча Свидригайлові вдалося уникнути полону: *«А так Швидригайло утекл спѣшно и от жоны на Русь, там же был от своей руси принятый в дячне»* — він втратив великокняжий стіл і прихильність значної частини литовської шляхти. За сприянням польських можновладців, Сигізmunда Кейстutowича невдовзі було оголошено великим князем литовським: *«Жигимонт... всю Литву, Вилно, Троки, и иишие замки, также землю Жомойтскую снадно осѣл и опановал, и того ж часу поднесен был на князство Литовское»*. Свидригайло ж подався на Русь, де знайшов підтримку серед місцевих князів: *«А Швидригайло Полоцко, Смоленск, Киев, и Русь всю опановал»*⁶³³. У Великому князівстві Литовському розпочалася громадянська війна.

Після перевороту великий магістр Пауль фон Русдорф, зважаючи на суттєві внутрішньополітичні зміни, що відбулися в Литві, зробив спробу встановити дружні контакти з новим великим князем. Утім ця спроба виявилася безуспішною, позаяк Сигізмунд Кейстutowич не довіряв Ордену і покладався радше на добрі відносини з Польським Королівством.

Наприкінці вересня 1432 р. до Литви вирушило польське посольство на чолі з краківським єпископом Збігневом Олесницьким, який від імені короля 15 жовтня у місті Гродно уклав міждержавну угоду з великим князем і литовською шляхтою. Гродненський договір за своїм змістом нагадував умови Віленсько-Радомської унії 1401 р.: Сигізмунд обіцяв не претендувати на польську корону; за його спадкоємцями закріплювалися тракайські володіння; вибори наступного великого князя мали відбуватися за згодою обох сторін; Волинь залишалася у складі Литви,

⁶³³ Кройника литовская й жмойтская // ПСРЛ; [сост. Н. Н. Улащик]. – Москва, 1975. – Т. 32. – С. 83.

натомість Західне Поділля відходило до Польщі. 3 січня 1433 р. Владислав II Ягайло офіційно затвердив Гродненський договір⁶³⁴.

На початку 1433 р. Свидригайло, підтриманий лівонськими рицарями і татарами, вдерся у Східну Литву. До війни готувався і Тевтонський Орден. Проте реалізації його військових планів завадило вторгнення гуситів на чолі з Яном Чапком з Сану, які в червні 1433 р. спустошили землі Нової Марки і Гданського Помор'я. Союзниками гуситів виступили великопольські рицарі під керівництвом познанського воєводи Сендзівоє Остророга⁶³⁵. Під час облоги міста Хайніце, що тривала впродовж липня-серпня 1433 р., до чеських таборитів приєднався краківський каштелян Миколай з Міхалова, а разом з ним – головні польські сили. Через брак артилерії, союзникам не вдалося здобути місто. Полишивши його, вони попрямували у північні землі Помор'я (повз Швеєц, Нове, і Гневу), де спалили собор у Пелпліні і комтурський замок у Тчеві. Підійшовши до Гданська, гуситсько-польське військо не стало його облягати, натомість рушило через Старгард на південний-захід, дорогою спустошуючи навколишні землі. Великий магістр Пауль фон Русдорф під тиском пруських станів, маєтки яких постраждали в результаті ворожої навали, був змушений звернутися до Польщі з проханням про укладення перемир'я. 13 вересня 1433 р. в Ясенці представники обох сторін узгодили умови майбутнього перемир'я⁶³⁶.

15 липня в Ленчиці орденська делегація підписала статті довгострокового перемир'я, строком на 12 років. За умовами договору Пауль фон Русдорф з одного боку зобов'язувався розірвати союзні відносини з князем Свидригайлом і в подальшому його не підтримувати, а з іншого – сприяти відновленню господарсько-економічних зв'язків з Польським Королівством, Великим князівством Литовським та Мазовією. В обмін на це польський король погодився звільнити орденських

⁶³⁴ Гудавичюс Э. История Литвы: с древнейших времен до 1596 г. / Э Гудавичюс; [пер. с лит. Г. И. Ефремова]. – Москва, 2005. – С. 279; Русина О. В. Україна... С. 111.

⁶³⁵ Macek J. Husyci na Pomorzu... S. 68.

⁶³⁶ Biskup M. Wojny Polski... S. 171; Macek J. Husyci na Pomorzu... S. 70; Grzegorz M. Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1308–1466 / M. Grzegorz. – Bydgoszcz, 2007. – S. 153.

бранців, яких польські рицарі полонили під час битви біля Домбків (13 жовтня 1431 р.)⁶³⁷.

1 червня 1434 р. помер польський король Владислав II Ягайло. На тлі послаблення королівської влади в Польщі великий магістр Пауль фон Русдорф спробував було поновити переговори з краківським двором щодо зміни умов ленчицького перемир'я. Утім двосторонні переговори, що проходили восени 1434 р. біля Злоторії, не принесли очікуваних результатів. 19 грудня 1434 р. в Бресті Куявському відбувся черговий етап переговорів, в ході яких польська сторона не погодилася на пропозиції послів великого магістра. Прикметно, що пруські стани, відстоюючи власні інтереси, спонукали Пауля фон Русдорфа не підтримувати магістра Лівонії у його прагненні допомагати Свидригайлові проти Сигізмунда Кейстуовича⁶³⁸.

Остання спроба обох сторін досягти компромісу відбулася у тому таки Бресті Куявському 23 квітня 1435 р. Делегати з Пруссії не пристали на польські умови стосовно укладення остаточного миру, тоді як лівонський магістр, й надалі плануючи всіляко підтримувати Свидригайла, взагалі не надіслав послів до Польщі⁶³⁹. Наближалася нова війна.

Наприкінці літа 1435 р. Свидригайло, стягнувши війська зі Смоленська, Києва, Вітебська і Полоцька, з великою силою вирушив на Вільно. Неподалік Браслава до нього приєднався загін рицарів з Лівонії, якими командував лівонський магістр Франк фон Керскорф спільно з маршалом Вернером фон Нессельроде. Дорогою Свидригайла і магістра наздогнав князь Сигізмунд Корибутович зі своїми людьми⁶⁴⁰.

⁶³⁷ Die Staatsverträge... Bd. 1. – № 176; Biskup M. Polityka zewnętrzną... S. 248.

⁶³⁸ Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens; [hrsg. von M. Toeppen]. – Leipzig, 1878. – Bd. 1. – № 521.

⁶³⁹ Biskup M. Polityka zewnętrzną... S. 249.

⁶⁴⁰ Джерела не подають навіть приблизної чисельності Свидригайлового війська. На думку польського історика Я. Скшипєка, воно становило 10000 воїнів (включно з рицарями лівонського магістра та Сигізмунда Корибутовича). Skrzypek J. Bitwa nad rzeką Świętą. Studium historyczno-wojskowe / J. Skrzypek // PHW. – Warszawa, 1938. – Т. 10. – S. 44–46.

Довідавшись про плани Свидригайла, великий князь литовський Сигізмунд Кейстутович «Через лічені посольства і листи сердечно просив і благав Владислава короля Польського, аби той у таку тяжку хвилину надав йому допомогу»⁶⁴¹. Владислав III прислухався до прохань свого литовського союзника і спорядив йому на допомогу рицарське військо на чолі з Якобом Кобилянським, каштеляном бечським, яке в останні дні серпня зустрілося з литовцями в Троках⁶⁴². Звідти союзники попрямували до Вількомира, де 29 серпня на річці Святій заступили шлях Свидригайловій раті.

Рясний дощ, що безперестанку лив впродовж двох діб, заважав обом станам розпочати бій. Свидригайло, плануючи змінити диспозицію свого війська на більш вигідну, зважився на ризикований маневр. 1 вересня розпочалася переправа через Жирновку – притоку річки Святої. Якоб Кобилянський, як досвідчений полководець, розгадав задум Свидригайла і разом зі своїм військом кинувся в наступ. Поляків підтримали литовці, що займали ліве і праве крило⁶⁴³.

Як тільки лави зішлись «Розкотився великий гуркіт від обопільного зіткнення списів, мечів і зброї. Безліч злітало з коней, одні ранами смертельними вражені, інші напівживі на землю падали. Битва тривала близько години. Зрештою, з Божою поміччю, військо хрестоносців, лівонців, татар і русинів було розгромлене, і подалося назад, тягнучи за собою усіх, хто поспішав їм на допомогу... Поляки і

⁶⁴¹ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 562–563.

⁶⁴² Ibid. – 563; Білорусько-литовські літописи повідомляють, що польське військо налічувало 800 списів «и дасть король 8 сот копее помочи князю великому Жидимонту». Див. зокрема: Никифоровская летопись // ПСРЛ; [сост. Н. Н. Улащик]. – Москва, 1980. – Т. 35. – С. 35. Якщо мова йшла про «спис» як тактичну одиницю середньовічного війська, то загальна чисельність польських сил, могла сягати 3200–4000 воїнів. Натомість, у листі невідомого краківського прелата, написаному до його французького колеги, який перебував на вселенському соборі у Базелі (1431–1449) згадується про 12000-не польське військо. Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch; [ed. H. Hildebrand]. – Riga; Moskau, 1884. – Bd. 8. – № 986. Така цифра на думку дослідників є завищеною. Чисельність армії Сигізмунда Кейстутовича

Я. Скушпек оцінив у 5000 воїнів, що вкупі з рицарями Якуба Кобилянського – становило 9500 воїнів. Skrzypek J. Bitwa... S. 42–43.

⁶⁴³ Ibid. – S. 55–56.

литовці гнали втікачів, багатьох вбиваючи, а інших беручи до неволі. Чимало люду у безодніх водах річки Святої потонуло» (*Fit fragor magnus ex collisione lancearum, gladiatorum et armorum; multi hinc inde ex equis se deiiciunt, alii spiritum oppressi vilneribus exhalant, alii eadunt in terram semivivi: durat certamen inter utrumque exercitum ad spatium unius horae. Tandem Deo volente franguntur Cruciferi, Livonitae, Thartari et Rutheni, et vertuntur in fugam, omnemque residuum exercitum, qui illis veniebat in succursum...Poloni et Lithuani hostes fugientes et incertis errantes passibus persequuntur, multos perimunt, multos captos reducunt; plures in flumine Swiantha aquarum gurgite absorbebantur vivi*)⁶⁴⁴.

Русько-німецьке військо зазнало нищівної поразки. Свидригайло з кількома десятками прибічників зумів врятуватися втечею, тоді як лівонський магістр Франц фон Керскорф і маршал Вернер фон Нессельроде наклали головою. В бою загинуло багато руських князів, ще більше потрапило в полон: «*И побиша князя Шьвитригаила и всю силу его, и многих князеи побиша, а иных руками поимаша. Убили братанича его, князя Жидимонта Корбутовича, и князя Ярослава Лыгвеньевича, и князя Михаила Болобана Семеновича, и князя Данильа Семеновича Гольшаньского, и князя Михаила вяземьского Лвовича, и иных князея много побиша, а руками изымаша князеи 42*»⁶⁴⁵.

Поразка біля Вількомиру похитнула становище Свидригайла і, як красномовно зауважили О.В. Русина, «його зірка утрималась на політичному обрії, однак почала швидко тьмяніти»⁶⁴⁶. Й справді, Свидригайло ще зберігав популярність серед руських князів і боярства, утім він позбувся підтримки свого важливого союзника – хрестоносців.

16 жовтня 1435 р. у Бресті Куявському розпочалися польсько-орденські переговори з метою укладення довгострокового мирного договору. Репрезентантами Польської Корони, її суб'єктів, ленників і союзників (великого князя литовського Сигізмунда Кейстуовича, мазовецьких князів Земовита V,

⁶⁴⁴ Jan Długosz. Historia. – Т. 4. – Р. 564.

⁶⁴⁵ Никифоровская летопись... С. 35.

⁶⁴⁶ Русина О. В. Україна... С. 114.

Казимира II, Владислава I та Болеслава II, слупського князя Богуслава IX, молдавського воєводи Еліаша) на з'їзді виступили гнезненський архієпископ Войцех Ястшембец та краківський єпископ Збігнєв Олесницький. Їх супроводжувало кілька високопосадовців з Великопольщі і Куявії. З боку Ордену повноваження на ведення переговорів отримали вармійський архієпископ Франц Кушмальц, великий шпитальєр Генріх Реусс фон Плауен і остеродський комтур Вольф фон Зейнхейм. Лівонську гілку Ордену представляв феллінський комтур Томас Хунгерсдорф. Вже традиційно у переговорах взяли участь делегати пруських станів (з Торуня, Гданска, Кенігсберга тощо)⁶⁴⁷.

Статті договору, що був остаточно укладений 31 грудня 1435 р., передбачали: ліквідацію союзних угод Ордену з князем Свидригайлом і визнання Сигізмунда Кейстутотича великим князем литовським; заборону підтримувати будь-якого литовського князя у війні проти Польського Королівства, а за великого князя литовського визнавати лише кандидата, якого буде обрано за згодою Польської Корони. До брестського трактату увійшли також положення Мельнського мирного договору 1422 р. та ленчицького перемир'я 1433 р.: до Польщі поверталася Нова Нешава разом з кількома куявськими селищами і половина річки Вісли біля Торуня. Король повертав Ордену території в Новій Марці, окуповані поляками під час останньої польсько-орденської війни. хрестоносці зберігали за собою права на Гданське Помор'я, Хелмінську і Міхаловську землі. Натомість вирок папського суду з 1339 р. вкотре визнавався недійсним. Орден зобов'язався сплатити Польському Королівству 9500 золотих угорських флоринів, як компенсацію за порушення умов Мельнського мирного договору. Прикметно, що текст договору, окрім короля і великого магістра, мав бути скріплений печатками усіх станів Польського Королівства та держави Тевтонського Ордену. Стани виступали гарантами дотримання статей договору, а в разі його порушення мали право відмовити у покорі (вийти з під присяги) своєму монархові. При зміні володаря

⁶⁴⁷ Biskup M. *Polityka zewnętrzna...* S. 250–251; Szweda A. *Wielkopolscy gwarancji pokoju brzeskiego z 1335 r.* / A. Szweda // *RH. – Poznań; Warszawa, 2001. – R. 67. – S. 197–213.*

однієї або іншої держави мало відбуватися повторне складання присяги на підтвердження положень договору. Затвердження договору пруськими та польськими станами мало проходити щодесять років⁶⁴⁸.

Брестський мирний договір завершив безперервну вервечку польсько-орденських воєн, що тягнулася з 1409 р. Для Тевтонського Ордену він означав збереження економічно та стратегічно важливих територій Гданського Помор'я, а також Хелмінської та Міхаловської земель ціною обмеження власного суверенітету у проведенні зовнішньої політики.

Отже, в «постгрюнвальдський» період відносини Польського Королівства з Тевтонським Орденем продовжували розвивалися у площині конфронтації, причиною якої була неврегульованість територіальних питань, що зрештою призвело до нових збройних конфліктів («голодна» війна 1414 р. та «голубська» війна 1422 р., війна 1431–1435 рр.). Попри те, війна була не єдиним інструментом для розв'язання суперечок. Як і в XIV ст. обидві сторони неодноразово поклалися на рішення третейських судів (арбітражні суди у Буді 1412, 1414 рр., Констанцький собор 1414–1418 рр., Римський процес 1420–1423 рр.), що, однак, не допомогло ліквідувати взаємного антагонізму.

Результатом військового та політико-дипломатичного протиборства між Польським Королівством та Тевтонським Орденем в «постгрюнвальдський» період стало послаблення орденської держави, передусім в економічній сфері. Утім, значно більшу небезпеку для орденської корпорації становило посилення впливу станів на державну політику. Залежність великого магістра та рицарської братії від політичної позиції пруських міст, вперше юридично зафіксована на березі Мельнського озера у 1422 р., з подання поляків була поглиблена і закріплена Брестським договором 1435 р., що неминуче вело до зіткнення їхніх інтересів.

⁶⁴⁸ Die Staatsverträge... Bd. 1. – № 181; Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen (1230–1449) / K. Neitmann. Studien zur Diplomatie einesspätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates / K. Neitmann. – Cologne; Vienna, 1986. – S. 476. – (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte; Bd. 6).

4.2. Тринадцятирічна війна 1454–1466 рр. та її політичні наслідки

В березні 1454 р. військо Пруського Союзу, разом з сілезькими і чеськими найманцями під керівництвом Сцібора Бажинського, розпочало облогу Марієнбургу. Через брак артилерії здобути добре укріплений замок не вдалося.

Тим часом великий магістр Ордену Людвіг фон Ерліхсхаузен зумів впродовж літа 1454 р. зібрати потужну армію⁶⁴⁹, кістяк якої становили німецькі, сілезькі та чеські найманці на чолі з сілезьким князем Рудольфом Жаганським та найманим чеським воєводою Бернардом Шумборським. Орденське військо з великим обозом і гарматами вирушило всередині вересня на південь Гданського Помор'я з метою деблокувати місто Хойніце/Конітц, яке тривалий час облягали війська пруських станів. Польський король Казимир IV, довідавшись про плани хрестоносців, поспішно скликав посполите рушення з великопольського і куявського рицарства, яке зібралось неподалік селища Цереквиця. Король розділив військо на 7 загонів і призначив для них командувачів: Лукаша Гурца, воєводу познанського, Станіслава Остророга, воєводу калішського, Миколая Шарлейського, воєводу брестського, Дерслава Ритвянського, каштеляна розпшського – «мужів досвідчених і незрівнянно вправних у військовому мистецтві»⁶⁵⁰. 17 вересня королівська армія полишила Цереквицю і попрямувала до Хойніц, де до неї приєднався контингент гданських найманців на чолі з Войцехом Косткою та сили Пруського Союзу⁶⁵¹.

⁶⁴⁹ З листа ельбінзького комтура Генріха Реусса фон Плауена до великого магістра, дізнаємося, що військо Ордену налічувало 15000 вояків. *Regesta historico-diplomatica...* P. 1. – № 13075.

⁶⁵⁰ Jan Długosz. *Historia*. – Т. 5. – Р. 185.

⁶⁵¹ Тогочасні хроністи по-різному оцінюють чисельність об'єднаної польсько-пруської армії: гданський секретар Йоганн Ліндау подає цифру 12000 вершників не рахуючи піхоти: *Johann Lindaus Geschichte des dreizehnjährigen Krieges / Johann Lindau // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1870. – Bd. 4. – S. 509*; у «Старшій хроніці великих магістрів» згадується про 16000–21000. *Die ältere Hochmeisterchronik // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 678*; «Гданська хроніка Союзу» містить відомості про 16000 вояків. *Die Danziger Chronik vom Bunde // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig, 1870. – Bd. 4. – S. 432*. Остання цифра на думку дослідників є найбільш достовірною, див.: Górski K. *Pomorze w dobie wojny*

Після полудня 18 вересня 1454 р. до Хойніц підійшло орденське військо, розділене на 5 знамен. Хрестоносці розташувалися на лівому березі «Чернечого озера», яке прилягало до замку і розділялося вузькою греблею, тоді як поляки зайняли правий берег. Казимир IV і його свита, покладаючись на чисельну перевагу польсько-пруського війська, зважилися першими розпочати битву. Через греблю рушив загін Войцеха Костки з наміром зав'язати бій. Утім, лави хрестоносців непорушно стояли на своєму місці. Тоді польське командування віддало наказ про наступ, спрямувавши на німців свою кавалерію. «Спочатку фортуна сприяла королівському війську, полягло багато недругів і всі передні ворожі лави були зламані і розбиті, а їх вожді наклали головою, серед них і Бальтазар, князь жаганський, головний же ватажок Бернард Шумборський потрапив у неволю» (*et fortuna exercitui regio favere coeperat, multique de hostibus cadebant, et omnes hostiles acies primae ad extremum confractae et contritae, omnesque hostium duces, inter quos et Balthasar Dux Zeganensis, caesi, principalis Dux Bernardus Schumborski captus*) – повідомляє Ян Длугош⁶⁵².

Битва ще не скінчилася, коли шальки терезів раптово схилюлися на бік хрестоносців. В той час, як поляки зі своїми союзниками штурмували орденський обоз, у спину їм вдарила залога хойницького/конітцького замку (500 вояків), з Генріхом Реуссом фон Плауеном на чолі. У лавах королівського війська зчинилася метушня, його охопила паніка. Не витримавши натиску, польські рицарі подалися назад (*In dem als dy herren mit den Pollen trafen, do kam der Rewsz von Plawen aus der statt Cunitz mit Vc mannen und traff auch mit den Pollen auf dy swertt seyten, und do wartt eyn grosz stechen und slahen und eyn solich brasteln als ob eyn walt were nyder gefallen*)⁶⁵³. Казимир IV, утікаючи, ледве зумів уникнути полону. В битві полягло

trzynastoletniej / K. Górski. – Poznań, 1932. – S. 149; Biskup M. Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466 / M. Biskup. – Warszawa, 1967. – S. 254.

⁶⁵² Jan Długosz. Historia. – T. 5. – P. 186.

⁶⁵³ Die ältere Hochmeisterchronik... S. 679.

близько 3000 воїнів, серед них Петро зі Щекочін, королівський підканцлер; більш як 300 польських рицарів здалися в полон⁶⁵⁴.

Після поразки біля Хойніц польсько-пруський загони зняли облогу Марієнбурга. Хрестоносці опанували втрачений раніше Штум, Тчев і Гнев. Частина наймаців, що перебувала на службі у пруських станів, перейшла на бік Ордену. Єпископ Помезанії визнав владу великого магістра і впустив орденські залоги в замки Різенбург, Розенберг та Шенберг.

Великі грошові видатки на вербування найманців швидко спустошили скарбницю хрестоносців, війна ж тривала і потребувала чималих коштів. Фінансове становище Ордену було настільки скрутним, що великий магістр Людвіг фон Ерліхсхаузен 9 жовтня 1454 р. був змушений видати документ, у якому зобов'язався не пізніше, як за чотири місяці (до 19 лютого 1455 р.), виплатити найманцям заборговану платню під гарантію застави усіх замків, міст і пруських земель, які вони зможуть продати⁶⁵⁵.

Наприкінці вересня 1454 р. Казимир IV знову скликав посполите рушення, одночасно вербуючи найманців в Сілезії і Чехії. З Куявії королівське військо у листопаді вирушило до Хелмінської землі і попрямувало в напрямку Лессена. Невдала облога місцевого замку спонукала короля розпочати переговори з хрестоносцями. Утім, безкомпромісна позиція орденських послів, котрі відмовилися визнати законність існування Пруського Союзу і вимагали виводу коронних військ з Пруссії, звела нанівець старання польської сторони. 10 січня 1455 р. переговори зайшли в глухий кут. Нічого не домогшись, Казимир IV разом з військом повернувся до Польщі⁶⁵⁶.

Після виходу королівської армії з Пруссії на її теренах залишилися нечисленні польські контингенти, завданням яких була оборона замків. Тягар надвисоких податків на забезпечення військових потреб, що ліг на плечі прихильних Короні пруських міщан, спричинив, наприкінці березня 1455 р., виступи ремісників у

⁶⁵⁴ Jan Długosz. Historia. – Т. 5. – Р. 187; Biskup M. Spis jeńców polskich z bitwy pod Chojnicam / В. Biskup i // РН. – Warszawa, 1965. – Т. 6. – З. 1. – С. 88–104.

⁶⁵⁵ Die Staatsverträge... Bd. 2. – № 307, 308.

⁶⁵⁶ Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 316–318.

Старому Місті Кенігсберга та Лебеніхті (Нове Місто). Коли в Східну Пруссію увійшли війська хрестоносців, очолювані комтуром Ельбінга Генріхом Реуссом фон Плауеном, значна частина місцевого рицарства повернулася під владу Ордену, а 17 квітня того ж року зверхність великого магістра визнали Кенігсберг і Лебеніхт разом з самландським єпископом Ніколаусом. Вармійське єпископство і частина східнопруських міст (зокрема Растенбург та Бартенштейн), зберігаючи вірність Короні, чинили спротив орденським військам. 14 липня після довготривалої облоги капітулював Кнейпхоф (одне з трьох незалежних міст, що входили до Кенігсбергу). Після того, як орденські найманці вдерлися у Вармію, місцевий капітул перейшов на бік хрестоносців⁶⁵⁷.

У боротьбі проти Пруського Союзу і Польщі орденським дипломатам вдалося заручитися підтримкою імператора Фрідріха III, який 24 березня 1455 р. піддав опалі (банітував) пруські стани, дозволивши привласнення їхнього майна і заборонив підтримувати з ними торгівельні відносини⁶⁵⁸. Активізував свою діяльність й постійний прокуратор Ордену при Римській Курії. Як наслідок, папа Калікст III (1455–1458 рр.), у своїй буллі від 24 вересня 1455 р., повторно відучив пруську конфедерацію від церви⁶⁵⁹. На бік Ордену після щедрого винагородження пристав також данський король Хрестіан I. 1 червня 1455 р. він оголосив війну Польському Королівству і Пруському Союзу⁶⁶⁰.

Війна тривала. Наприкінці жовтня відбувся новий похід посполитого рушення в Пруссію, проте облога Лессена закінчилась безрезультатно. Навесні 1456 р. розпочався черговий етап військових дій, котрі жодній зі сторін не принесли суттєвої переваги. Хрестоносцям не вдалося здобути жодного з ключових замків в Хелмінській землі. Спроба облоги Фрауенбурга, головного міста Вармійського єпископства, також зазнала невдачі. Єдиним здобутком орденського війська став замок вармійського капітулу в Алленштейні⁶⁶¹.

⁶⁵⁷ Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 331–369.

⁶⁵⁸ Die Staatsverträge... Bd. 2. – № 314.

⁶⁵⁹ Ibid. – № 330.

⁶⁶⁰ Biskup M. Polityka zewnętrzną... S. 264.

⁶⁶¹ Ibid. – S. 414–424.

Тим часом міська рада Гданська, на прохання польського короля, спорядила флотилію каперів, на яких покладалося перехоплення усіх суден, що прямували в порти Кенігсбергу і Мемеля. Морська блокада разом з фінансовою скрутою значно ослабили економічне становище Ордену⁶⁶². Частина чеських та німецьких найманців, очолюваних Ольдріхом Червонкою, не отримавши обіцяної платні, в серпні 1456 р. уклала з польським королем сепаратну угоду в Торуні, що передбачала продаж Короні шести орденських замків за суму 436000 угорських золотих флоринів⁶⁶³. Польська скарбниця не мала такої суми, тому тягар грошових виплат знову ліг на пруські міста. Восени 1456 р. незадоволення міщан Гданська і Торуня фінансовими поборами вилилося у відкриті виступи проти польської адміністрації. Щоб погасити вогнища заворушень, місцева влада звернулася по допомогу до коронних військ, які вчинили в Торуні криваву розправу⁶⁶⁴. Повернути довіру містян Гданська вдалося за допомогою нових привілеїв, які Казимир IV пожалував місту. Вдячні гданці зібрали для королівської скарбниці велику субсидію. Загалом, на весні 1457 р. польській стороні разом з пруською конфедерацією вдалося зібрати 190000 угорських золотих флоринів. Цих коштів вистачило для купівлі трьох орденських замків: Марієнбурга, Тчева та Ейлау⁶⁶⁵.

8 червня 1457 р. відбувся урочистий в'їзд Казимира IV в Марієнбург. Великий магістр Людвіг фон Ерліхсхаузен був змушений переїхати до міста Хойніце, а звідти до Кенігсберга, який відтоді став столицею держави Тевтонського Ордену.

З метою зміцнення свого авторитету в пруських землях король обдарував Гданськ, Торунь та Ельбінг великими привілеями. Плануючи очистити Помор'я від хрестоносців, польські війська наприкінці липня 1457 р. розпочали облогу міста і замку Гнев, однак безуспішно. Вдалішим для Польщі було протиборство на морі. В середині серпня три бойових кораблі гданських каперів розгромили неподалік

⁶⁶² Biskup M. Gdańska flota kaperska w okresie wojny trzynastoletniej / M. Biskup. – Gdańk, 1953. – S. 21.

⁶⁶³ Die Staatsverträge... Bd. 2. – № 343.

⁶⁶⁴ Historia Torunia; [red. M. Biskup]. – Toruń, 1992. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 30.

⁶⁶⁵ Klein A. Die Zentrale Finanzverwaltung im Deutschordensstaat Preussen am Anfang des XV. Jahrhunderts: Nach dem Marienburger Tresslerbuch / A. Klein. – Leipzig, 1904. – S. 142.

Борнхольму 16 кораблів об'єднаної дансько-лівонської флотилії⁶⁶⁶. З огляду на численні збитки, яких зазнало Данське Королівство під час морського протистояння з гданськими каперами, Крістіан I пішов на замирення з Польщею. 28 липня 1458 р. у Гданську було укладено польсько-данське перемир'я строком на 13 місяців⁶⁶⁷.

Восени 1457 р., ініціатива у війні знову перейняв до Тевтонського Ордену. 28 вересня загін найманців під керівництвом Бернарда Шумборського за допомогою міщан опанував місто Марієнбург (замок залишився в руках Ольдріха Червонки). Орденським військам вдалося заволодіти втраченим раніше замком Ейлау та містом Хелмно. Казимир IV спробував було відвоювати Марієнбург, спорядивши влітку 1458 р. посполите рушення на війну з хрестоносцями. У поході взяло участь рицарство з Мазовії і загони кримських татар. На чолі королівської армії став познанський каштелян Петро з Шамотул. 10 серпня польське військо вже стояло під мурами Марієнбурга. Двомісячна облога не дала жодних результатів, тоді як в таборі поляків відчувалася нестача провіанту. На початку жовтня через проблеми з постачанням посполите рушення, відмовившись від подальших військових дій, повернулося до Польщі.

Тим часом королівські послы домоглися згоди хрестоносців на проведення мирних переговорів, які проходили з 12 до 14 жовтня в Рейзенберзі. Обидві сторони погодилися на укладення перемир'я строком на дев'ять місяців (до 13 липня 1459 р.). В березні 1459 р. відбувся другий етап польсько-прусько-орденських переговорів в Хелмні. Послы великого магістра, як і раніше, не погодилися визнати легітимність Пруського Союзу, тому переговорний процес було зірвано. Влітку-восени 1459 р. обидві сторони, виснажені тривалим протистоянням, не проводили активних військових дій, тож наприкінці листопада було укладене двомісячне перемир'я⁶⁶⁸. З ініціативою примирення Польського Королівства з Тевтонським Орденем виступив папа Пій II (1458–1464 рр.), що прагнув спрямувати сили обох держав на боротьбу з турками. Папа не погодився на польську пропозицію, що

⁶⁶⁶ Biskup M. Gdańska flota... S. 26.

⁶⁶⁷ Die Staatsverträge... Bd. 2. – № 363.

⁶⁶⁸ Ibid. – № 370–373.

передбачала ліквідацію держави Тевтонського Ордену в Пруссії. Коли ж Казимир IV заборонив папському послу в'їжджати до свого королівства, Пій II видав буллу (від 3 червня 1460 р.), у якій піддав анафемі польського правителя і його народ⁶⁶⁹.

Неабияким успіхом для Польського Королівства було повторне здобуття Марієнбурга, що сталося 5 серпня 1460 р.⁶⁷⁰. Тим часом Бернард Шумборський на чолі орденських найманців зумів захопити місто замок Голуб в Хелмінській землі. На Помор'ї хрестоносці підступили до Гданська, де біля Праусту, завдали поразки гданському міському ополченню. Під владу Ордену перейшли Путціг, Леба, Лауенбург, Бютов. На півдні Помор'я Бернард Шумбовський 11 листопада опанував замок Шветц, що забезпечував контроль над Віслою. Надісланий міською радою Торуня контингент найманців марно намагався звільнити Шветц. Наприкінці 1460 р. більшість замків і міст Гданського Помор'я знову перейшла до рук Тевтонського Ордену⁶⁷¹.

Влітку 1461 р. для відвоювання втраченого в похід на Помор'я вирушило скликане королем посполите рушення. Єдиним здобутком поляків, яких очолював генеральний староста Великопольщі, Петро з Шамотул, стало містечко Фрідланд. Після безрезультатної облоги міста і замку Хойніце розгніваний Казимир IV наказав війську вертатися до Бидгощі, де 25 жовтня розпустив шляхту по домівках. Неповоротке та малоефективне посполите рушення король замінив найманцями під керівництвом досвідченого Петра Дуніна. Тим часом хрестоносці опанували низку замків, серед яких: Фрідланд, Шіппенбейл, Растенбург, Морунген у Східній Пруссії, та Браунсберг на території Вармії⁶⁷².

З прибуттям до Марієнбурга найманих загонів Петра Дуніна ситуація докорінно змінилася. Використовуючи найновішу на той час тактику ведення війни, королівські найманці 1 листопада здобули неприступний до того замок Лессен, що

⁶⁶⁹ Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 556–560.

⁶⁷⁰ Długokęcki W. Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu / W. Długokęcki. – Malbork, 2004. – S. 177–185.

⁶⁷¹ Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 578–604; Janosz-Biskupowa I. Rola Torunia w Związku Pruskim i wojnie trzynastoletniej w latach 1440–1466 / I. Janosz-Biskupowa. – Toruń, 1965. – S. 59–60.

⁶⁷² Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 642.

відкривало шлях на Помезанію. Орден зі свого боку захопив замок і місто Страсбург над Віслою. На Помор'ї перед хрестоносцями капітулював Старгард. Напад військ великого магістра Людвіга Ерліхсхаузена на останній оплот поляків в північній Вармії – Фрауенбург спонукав Петра Дуніна вирушити на допомогу обложеному гарнізону⁶⁷³.

29 серпня 1462 р. королівські війська розпочали військову кампанію на Гданському Помор'ї. Обминувши Путціг, 16 вересня військо Дуніна попрямувало у напрямку Лауенбурга, коли неподалік селища Шветцін несподівано зіткнулося з п'ятитисячним орденським військом Фріца Равенецка. Поступаючись чисельністю хрестоносцям, Дунін зі своїм загоном попервах уникав битви, тоді ж звернувся до короля з прохання надіслати підкріплення. Казимир IV вислав йому на допомогу загін рицарів на чолі з Войцехом Гурським. Фріц Равенецк, довідавшись від шпигунів про плани поляків, поквапився розпочати битву, щоб знищити військо ворога по частинах. Однак у запеклому бою, що тривав близько трьох годин фортуна була на боці Петра Дуніна. Хрестоносці, втративши 2000 воїнів, зазнали нещівної поразки, а сам Фріц Равенецк поліг у бою⁶⁷⁴.

Після перемоги біля Шветціна Польща цілковито перехопила ініціативу у війні. Влітку 1463 р. розпочалася облога Гневи. Дізнавшись про це, великий магістр Людвіг фон Ерліхсхаузен почав збирати сили, котрі мали деблокувати обложене місто. 8 вересня на допомогу Гневі з Кенігсбергу вирушила орденська флотилія. Одночасно з Хелмінської землі вирушили загони Генріха Реусса фон Плауена та Бернарда Шумборського. Перейшовши біля Нового на лівий берег Вісли, вони попростували на північний захід в напрямку Старгарду. Флотилія великого магістра не змогла зняти блокаду Гневи і повернулися до Вісленської затоки, де 15 вересня була вщент розгромлена гданськими та ельбінгськими каперами⁶⁷⁵.

Після поразки орденських кораблів на морі піші контингенти відмовилися від задуму визволити Гнев (капітулювала 1 січня 1464 р.). 13 листопада 1463 р. в

⁶⁷³ Górski K. Pomorze... S. 171; Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 645.

⁶⁷⁴ Jan Długosz. Historia. – Т. 5. – Р. 353–356.

⁶⁷⁵ Biskup M. Gdańska flota... S. 43; Bogucka M. Kazimierz Jagiellończyk... S. 98–99.

Дибові Бернард Шумборський уклав перемир'я з Польщею і в подальшому не проводив військових дій проти неї. Схоже вчинив і єпископ Вармії Пауль Легендорф, який 16 березня 1464 р. в Ельбінгу пішов на замирення з Пруським Союзом⁶⁷⁶.

Погіршення фінансової ситуації, спричинене нестачею коштів оплати найманців, спонукали великого магістра Людвіга фон Ерліхсхаузена розпочати мирні переговори з Польщею. 3 липня 1464 р. в Торуні за посередництвом послів з Любека та делегатів інших ганзейських міст розпочалися польсько-орденські перетрактації. Представляти Орден на переговорах великий магістр уповноважив Генріха Реусса фон Плауена. На чолі польської делегації стояв влоцлавський єпископ Ян Лютек з Бжезя. Репрезентантами Пруської конфедерації виступили брати Сцібор та Габріель Бажинські, а також послі великих міст. Члени польської делегації, до якої входили професори Краківської Академії Якуб з Шадка, Ян Домбрувка та історик Ян Длугош, підготували документальні та картографічні матеріали, що доводили належність земель Гданського Помор'я до Польського Королівства⁶⁷⁷.

Орден всіляко опирався вимогам польської сторони, що ускладнювало переговорний процес. Королівські послі, зрештою, зажадали визнання за Польщею права на Гданське Помор'я, Хелмнську і Міхаловську землі, а також територій над Віслою з містами Марієнбургом та Ельбінгом. Однак найтяжчою з озвучених поляками умов була ленна присяга, яку хрестоносці мали скласти Казимиру IV⁶⁷⁸. По тому 14 липня переговори перервалися, поступившись місцем війні.

На Помор'ї 1 лютого 1465 р. після піврічної облоги найманці Петра Дуніна зуміли опанувати місто Нове. Ще раніше капітулював Путціг. 21 вересня 1465 р. польські війська, підтримані гданськими міщанами, розпочали облогу Старгарду.

⁶⁷⁶ Die Staatsverträge... Bd. 2. – № 391.

⁶⁷⁷ Olszewicz B. Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV w. / B. Olszewicz – Warszawa, 1937. – S. 381.

⁶⁷⁸ Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 658–666; Cieślak E. Stosunek Związku Miast Hanzeatyckich do Polski w okresie wojny trzynastoletniej 1454–1466 / E. Cieślak // ZH. – Toruń, 1955. – T. 21. – Z. 1–2. – S. 59.

Великий магістр Людвіг фон Ерліхсхаузен через тотальний брак коштів на ведення війни нічим не міг зарадити спустошенню орденських земель. З огляду на цю обставину, він погодився взяти участь у переговорах, які у квітні-травні проходили на Вісляній Косі. Як і попереднього разу, через небажання Ордену йти на територіальні поступки, перетрактації не досягли кінцевої мети⁶⁷⁹.

На початку 1466 р. розпочався останній етап Тринадцятирічної війни. 11 лютого того року єпископ Вармії Пауль Легендорф, оголосивши хрестоносцям війну, впустив польські гарнізони до своїх міст та замків, що зміцнило позиції Польщі на прикордонні зі Східною Пруссією. Наприкінці липня 1466 р. численна королівська армія (близько 5000 вояків) розпочала облогу стратегічно важливого замку Хойніце. Тоді ж таки під владу Казимира IV перейшли міста Хаммерштейн, Фрідланд та замок Шлохау. 28 вересня Хойніце/Конітц, що був останнім пунктом опору хрестоносців на Гданському Помор'ї, капітулював⁶⁸⁰.

Тим часом між Орденем Польським Королівством та Пруським Союзом вже тривали мирні переговори в Торуні (розпочалися 8 вересня 1466 р.), ініційовані папою Павлом II (1464–1471 рр.).

Торунський трактат укладався як «вічний мир» між обома сторонами за посередництвом папського легата. Отож, за умовами договору Тевтонський Орден передавав Польському Королівству: Хелмінську, Міхаловську та Поморську землі разом з усіма належностями і відмовлявся від усіх прав на ці території. Окрім того, до Польської Корони відходили міста: Марієнбург, Ельбінг та Крістбург.

Далі у тексті договору йдеться про землі та міста, що залишалися Ордену, щодо яких він зберігав «*plenum...usum...et dominium*». Під владою Ордену залишалося також самбійське єпископство з усіма правами і належностями⁶⁸¹.

Після врегулювання територіальних питань слідувало визначення правно-політичного статусу великого магістра та його Ордену стосовно Польського Королівства. Орденський великий магістр таким чином здобував титул

⁶⁷⁹ Biskup M. Trzynastoletnia wojna... S. 676–679.

⁶⁸⁰ Ibid. – S. 703–709.

⁶⁸¹ Górski K. Związek Pruski... S. 204–215.

королівського князя-радника (*princeps consiliarius perpetuus*). Такими ж повноваженнями король наділяв декількох найвищих комтурів, попередньо обраних магістром. Польський монарх, присягаючи, зобов'язався взяти під свою опіку великого магістра разом з усіма його підданими, обіцяючи берегти їхні права і привілеї, якщо вони тільки не суперечать умовам трактату. Магістр Ордену зі свого боку зобов'язався, що він, а в майбутньому також і його наступники, протягом 6 місяців з того дня, коли будуть обрані вони на посаду глави Ордену, особисто з'являтимуться перед королем і його наступниками і присягатимуть на вірність і на збереження цього договору⁶⁸². За визначеним регламентом орденський магістр на засіданнях сенату мав сидіти на першому місці ліворуч від короля. В наступних статтях договору визначалася доля трьох пруських єпископств, а саме: хелмінського, вармійського та помезанського. Хелмінське мало бути секуляризоване і передане в підпорядкування архієпископству гнезненському. Єпископ Вармії, разом зі своїм капітулом, переходив під королівську протекцію, як володар окремого духовного домену. Помезанське єпископство, з волі короля і великого магістра, надавалося у довічне володіння Вінцентію Гославському (званому Келбаса). Після ж його смерті мало повернутися до складу Ордену⁶⁸³.

⁶⁸² В договорі наводиться текст присяги, яку Людвіг фон Ерліхсхаузен, мав скласти королю Казимиру IV: «Я Людвіг великий магістр Ордену св. Марії, князь і радник Польського Королівства, присягаю віднині і повсякчас бути вірним ясновельможному князю пану Казимиру, королю і його наступникам, королям і Польському Королівству, вірно дбати про його процвітання і вірно радити у справах королю і королівству і таємниць, про які мені повідомлятиметься, на шкоду їм нікому не виказувати. Окрім того, миру цього, разом з усіма його положеннями і статтями дотримуватимусь і боронитиму. Нехай допоможе мені Господь і цей Святий Хрест» (*Ego Ludowicus, magister generalis Ordinis Sancte Marie Theotunicorum, princeps et consiliarius regni Polonie, juro quod ab hae hora et deinceps, fidelis ero serenissimo principi domino Kazimiro regi et successoribus suis regibus et regno Polonie, profectum illorum fideliter procurabo, et negociis regis, et regni fideliter consulam, et secreta que michi qualitenunque eommunicata fuerint, in eorum detrimentum nulli pandam, pacem insuper presentem in omnibus suis condicionibus observabo et custodiam, sic me Deus adjuvet, et hec Sancta Crux*). Górski K. *Związek Pruski...* S. 216–217.

⁶⁸³ *Ibid.* – S. 217–218.

Далі обидві сторони зобо'язалися до 24 червня 1467 р. повернути усі замки і маєтності їх законним власникам, а також звільнити полонених без будь-якого викупу. Для німецьких та польських купців поновлювалася свобода торгівлі зі збереженням сталих митних зборів. Після тривалих суперечок до тексту договору було внесене положення про право вступу поляків до орденської корпорації і можливість посідання ними найвищих посад⁶⁸⁴.

Наступні положення договору регламентували правила діяльності великого магістра, застерігаючи, що без відома короля магістр, будучи князем і королівським радником, не може бути усунутий з посади комтурами та орденським конвентом.

Низка інших статей визначала процедуру врегулювання судових справ стосовно підданих обох держав, повернення втікачів, відшкодування торговельних збитків тощо⁶⁸⁵.

Орден зобов'язувався, що усі єпископи, комтури, рицарство, а також світські посадовці і церковні прелати в Пруссії заприсягнутьися дотримуватися постанов цього трактату, незважаючи на страх утрати своїх маєтностей чи незгоду Апостольської Столиці, німецького та лівонського магістрів або з огляду на те, що цей договір укладений всупереч орденського статуту⁶⁸⁶.

Наприкінці тексту договору йшлося про створення спільної делегації, яка має звернутися до папи з проханням затвердити цей мирний трактат, який обидві сторони добровільно уклали за посередництвом легата.

Другий Торунський мир поклав край довготривалому протистоянню Польського Королівства з Тевтонським Орденем першої половини XV ст. Статті договору досить тривалий час виконували функції правно-політичного інструменту, що регулював відносини між польською та орденською державами.

На завершення слід сказати, що період між Першим та Другим Торунським миром (1411–1466 рр.) був важливим етапом розвитку польсько-орденських

⁶⁸⁴ На практиці це правило майже ніколи не виконувалось: Vetulani A. Lenno pruskie od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568. Studium historyczno-prawne / A. Vetulani. – Kraków, 1930. – S. 41.

⁶⁸⁵ Górski K. Związek Pruski... S. 222–223.

⁶⁸⁶ Ibid. S. 227.

стосунків, які характеризувалися активною дипломатичною та збройною боротьбою. Причини конфронтації безперечно крилися у статтях Першого Торунського миру, зміст яких не розв'язав територіальних суперечностей між обома державами і не відповідав реальній політичній ситуації, що склалася в північно-східному регіоні Європи після закінчення Великої війни 1409–1411 рр.

Низка польсько-орденських воєн 1414, 1422, 1431–1435 рр., що закінчилися перемогою Польського Королівства, не принесла йому суттєвих територіальних здобутків, утім значною мірою послабили позиції орденської рицарської корпорації в середині Пруссії, спричинивши наростання опозиційного руху пруських станів.

Затяжна Тринадцятирічна війна 1454–1466 рр., яку умовно можна назвати «війною найманців», пришвидшила занепад Тевтонського Ордену головними причинами якого, на нашу думку, стали два фактори:

- внутрішньополітична дестабілізація обумовлена створенням опозиційного орденській владі Пруського Союзу та його переходом під владу польського короля;
- економічна криза, спричинена спустошенням Пруссії та Гданського Помор'я, а також великими фінансовими видатками на війну. Польське Королівство, вступаючи у війну з Орденем на боці Пруського Союзу, активно використовувало його військовий та фінансовий потенціал, тоді як сам Орден змушений був воювати одночасно з двома потужними супротивниками.

Перемога здобута Польщею у Тринадцятирічній війні, не лише забезпечила їй повернення втрачених у XIII–XIV ст. територій (Хелмінська, Міхаловська землі та Гданське Помор'я), але й вивела Польське Королівство на провідне місце серед держав Центрально-Східної Європи.

Сила і міць Ордену були зламані, а він сам, втративши значну частину свого суверенітету, перетворився на ленника польських королів. Подальші десятиліття стануть агонією колись процвітаючої корпорації орденських рицарів в Пруссії, яка, зрештою, призведе до ліквідації Ордену у 1525 р. останнім великим магістром Альбрехтом Бранденбурзьким-Ансбахом.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження показало, що за три століття співіснування між Польщею і Тевтонським Орденом сформувалася складна система військово-дипломатичних відносин, яка пройшла непростий шлях розвитку – від двосторонньої співпраці до запеклого протистояння. Польсько-орденські конфлікти мали значний вплив на соціально-політичний та економічний розвиток обох держав, а також на міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі.

– Джерельна база дослідження, що проливає світло на проблему відносин Польщі і Тевтонського Ордену в XIII–XV ст., представлена широким комплексом наративних та документальних пам'яток передусім польського та орденського походження. Додаткові відомості містять джерела, створені в сусідніх із Польщею та Пруссією країнах – Чехії, Угорщині, Литві, на Русі тощо. Оповідні джерела можна класифікувати за такими групами: хроніки, літописи та аннали, агіографічна література, офіційні реляції. З-поміж документальних джерел слід виокремити: законодавчі акти, міждержавні угоди, дипломатичну кореспонденцію, папські булли, надавачі грамоти та привілеї, протоколи канонічних та світських судових процесів між Польським Королівством і державою Тевтонського Ордену.

Окремі аспекти відносини Польщі з Тевтонським Орденом у XIII–XV ст. стали предметом дослідження історіографії XIX ст., але ґрунтовніше почали розроблятися вже в XX–XXI ст. Основна увага науковців, що вивчали розвиток польсько-орденських відносин, була прикута до таких аспектів як: проблема автентичності привілеїв для Тевтонського Ордену, що визначали його правно-політичний статус у Пруссії; проблема окупації Орденом Гданського Помор'я в 1308–1309 рр.; Велика війна 1409–1411 рр. і Грюнвальдська битва 1410 р., їх перебіг та значення. Попри значну кількість наукових праць, написаних передусім польськими та німецькими науковцями протягом XIX–початку XXI ст., деякі вузлові питання польсько-орденських відносин у добу середньовіччя залишаються відкритими або потребують перегляду. Відсутність у зарубіжній та вітчизняній

історіографії комплексної роботи, що могла б охопити широкий спектр дипломатичних та військово-політичних відносин Польщі і Тевтонського Ордену в XIII–XV ст., слугує підставою для проведення нових досліджень.

На основі проведеного аналізу джерел та спеціальної історичної літератури з теми дослідження можна зробити висновок, що наявна джерельно-історіографічна база дозволяє реконструювати історію відносин Польщі і Тевтонського Ордену у XIII–XV ст.

– Польсько-орденські відносини у першій половині XIII ст. мали загалом приязний характер, свідченням чого були спільні військові акції проти пруссів (похід 1235 р.), та допомога, яку надавали польські князі тевтонським рицарям під час поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр. У другій половині XIII – на початку XIV ст. відбулося поступове погіршення відносин Ордену з Польщею і його найближчим союзником із династії П'ястів – куявським князем Казимиром. Предметом суперництва стали пруські землі Галіндія та Ятвягія. Результатом куявсько-орденської конфронтації, що характеризувалася дипломатичним і господарським протистоянням, була відмова Казимира від подальшого проведення «пруської політики». Наступним чинником, що впливав на розвиток польсько-орденських відносин, було Гданське Помор'я. Втручання хрестоносців у поморські справи і зрештою окупація Гданського Помор'я в 1308–1309 рр. поклали початок довготривалій боротьбі з Польщею, у контексті якої розвивалися польсько-орденські відносини впродовж першої третини XIV ст.

– Безпосередньою причиною, що призвела до польсько-орденського конфлікту в першій третині XIV ст., було загарбання тевтонськими рицарями Гданського Помор'я. Поморська політика стала складовим елементом державотворчої ідеї Ордену. Опанування Гданського Помор'я означало зростання могутності Ордену, що визначалося такими чинниками: економічним (установлення контролю над гирлом Вісли і Гданськом – головним торговим конкурентом орденським міст, зокрема Ельбінга, відкривало нові можливості для торгівлі на Балтиці й сприяло наповненню орденської скарбниці); геополітичним (перехід Помор'я під владу Ордену перетворював його на одного з

найвпливовіших суб'єктів північно- та центрально-європейської політики; водночас позбавляв Польщу виходу до Балтійського моря, що створювало суттєві перешкоди для її економічного розвитку); військовим (підкоривши наприкінці XIII ст. Пруссію, Орден спрямував сили на боротьбу з язичницькою Литвою; приєднання поморських земель єднало кордони орденської держави з німецькими землями імперії, відтак відкрилися шляхи для прибуття запрошених Орденем хрестоносців із Західної Європи). Втрата Помор'я значною мірою гальмувала розпочатий Владиславом Локетком процес консолідації польських земель і перешкоджала економічному розвитку Польщі. Війна Владислава Локетка з хрестоносцями в 1327–1332 рр. мала згубні наслідки для королівства, позаяк не повернула Гданське Помор'я Польщі, натомість поставила під загрозу її територіальну цілісність. Польське Королівство втратило Добжиньську і Куявську землі. Укладення Калішського миру 1343 р. забезпечило Польщі і Тевтонському Ордену мирне співіснування до кінця XIV ст.

Велика війна 1409–1411 рр. стала другим збройним конфліктом Польщі з Тевтонським Орденем. Причини конфронтації крилися в укладенні польсько-литовської унії (1385 р.) та хрещенні Литви (1387 р.), що завдало відчутного удару по правно-політичному становищу Ордену в Пруссії. Християнізація Великого князівства Литовського позбавляла тевтонських рицарів ідеологічного підґрунтя для проведення військово-християнської місії серед литовців. Відтоді зіткнення з Польщею та Литвою ставало неминучим. Ескалація конфлікту вилилася у війну, переможцями з якої вийшли Польща та Литва, тоді як Орден зазнав цілковитої поразки. Наслідками поразки були: криза владно-адміністративного апарату орденської держави; економічний спад; втрата внутрішньополітичної єдності всередині держави; зниження рівня військової могутності. Для Польського Королівства перемога у війні з Орденем не принесла суттєвих здобутків, оскільки була змарнована статтями Першого Торунського миру 1411 р. Проблема Гданського Помор'я лишалася нерегульованою. З огляду на це, король Владислав II Ягайло і польські можновладці, використовуючи дипломатичні та силові важелі

впливу, продовжували чинити тиск на орденську державу, що призводило до нових воєн у 1414 та 1422 рр.

Тринадцятирічна війна 1454–1466 рр. була найтривалішим польсько-орденським збройним конфліктом. Причиною її розгортання стала антиорденська діяльність Пруського Союзу, який спирався на підтримку Польського Королівства. Після входження Пруського союзу до складу Корони (1454 р.) війна між Польщею та Орденем набула відкритого характеру. Вона пришвидшила занепад Тевтонського Ордену, головними чинниками якого, на нашу думку, стали: внутрішньополітична дестабілізація, зумовлена створенням опозиційного орденській владі Пруського Союзу і його переходом під владу польського короля, та економічна криза, спричинена спустошенням Пруссії і Гданського Помор'я, а також великими видатками на війну. Підписання Другого Торунського миру 1466 р. стало великим здобутком польської дипломатії, якій вдалося здійснити інкорпорацію пруських земель Ордену до складу Польщі. Повернення Гданського Помор'я, Хелмінської та Міхаловської земель до Польської Корони стало успішним завершенням багаторічної боротьби. Польща здобувала безпосередню владу над більшою частиною Пруссії, що забезпечувало їй вільний доступ до Балтійського моря і сприяло процвітанню торгівлі. Тоді як Орден, втративши левову частку свого суверенітету, перетворився на ленника польських королів.

– Розв'язання конфліктів, що точилися між Польщею і Тевтонським Орденем у XIV–XV ст., відбувалося переважно двома способами: дипломатичним та силовим. Дипломатичний шлях передбачав звернення до третейських судів, що проходили у формі канонічних процесів під керівництвом папи (Іновроцлавсько-Брестський 1320–1321 рр., Варшавський 1339 р., Констанцький собор 1414–1418 рр., Римський 1420–1423 рр.), та міжнародних арбітражів, третейськими судьями в яких найчастіше виступали: німецький імператор, королі Чехії та Угорщини (Вишеградський 1335 р., процеси в Буді 1412 р., 1414 рр. та Вроцлавський 1420 р.). Силовий шлях урегулювання суперечок означав початок війни. До нього вдавалися зазвичай тоді, коли дипломатичні переговори заходили в глухий кут.

Польсько-орденська війна 1327–1332 рр. значною мірою була наслідком невиконання Орденем рішень Іновроцлавсько-Брестського процесу. Велика війна 1409–1411 р. розгорілася після того, як посольства обох сторін не змогли дійти компромісу. Причиною збройних конфліктів 1414, 1422 рр. стали невігідні для Польщі вироки третейських судів у Буді та Вроцлаві. І лише війни 1431–1435 та 1454–1466 рр. були певною мірою зумисне спланованими військовими акціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. «Великая хроника» о Польше Руси и их соседях XI–XIII вв.: Перевод и комментарии; [под. ред. В. Л. Янина; сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. – Москва: Из-во Московского Университета, 1987. – 259 с.
2. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар; [за ред. М. Ф. Котляра]. – Київ: Наукова думка, 2002. – 400 с.
3. Кройника литовская й жмойтская // Полное Собрание Русских Летописей; [сост. Н. Н. Улащик]. – Москва: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 16-127.
4. Ливонская хроника Германа Вартберга / Герман Вартберг // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига, 1879. – Т. 2. – С. 83–155.
5. Никифоровская летопись // Полное Собрание Русских Летописей; [сост. Н. Н. Улащик]. – Москва: Наука, 1980. – Т. 35. – С. 19–36.
6. Петр из Дусбурга. Хроника земли Прусской / Петр из Дусбурга; [пер. с лат. статьи и ком. В. И. Матузовой]. – Москва: Ладомир, 1997. – 384 с.
7. Ян Длугош. Грюнвальдская битва / Ян Длугош; [изд. подгот. Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская]. – Москва – Ленинград, 1962. – 212 с.
8. Acta concilii Constanciensis; [hrsg. von H. Finke J. Hollnsteiner und H. Heimpel]. – Münster: Verlag der Regensbergischen Buchhandlung, 1928. – Bd. 4. – 1024 s.
9. Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens; [hrsg. von M. Toeppen]. – Leipzig: Verlag von Duncker & Humboldt, 1878. – Bd. 1. – 786 s.
10. Annales Pelplinenses // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 270–271.

11. *Annalista Thorunensis* // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 57-316.
12. *Bericht Hermann von Salza's über die Eroberung Preussens* // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1874. – Bd. 5. – S. 153-159.
13. *Bitwa pod Dąbrównem* // MPH. – Lwów: Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – S. 897–904.
14. *Bullarium Poloniae*; [ed. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś]. – Roma: École Française de Rome, 1982. – T. 2. – 482 s.
15. *Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie* // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 272–290.
16. *Chronica Olivensis* // MPH. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1893. – T. 6. – S. 310-350.
17. *Chronica Poloniae Maioris* // MPH series nova; [wstęp i komentarz B. Kürbis]. – Warszawa: PWN, 1970. – T. 8. – 248 s.
18. *Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis*; [ed. J. Kochanowski]. – Warszawa: Drukiem W. Łazarskiego, 1919. – T.1. – 573 s.
19. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*; [hrsg. von P. Ritter von Chlumecky und J. Chytil]. – Brünn: In Commission bei Nitsch & Grosse, 1858. – Bd. 7. – 1006 s.
20. *Codex diplomaticus Lithauniae*; [ed. E. Raczyński]. – Wrocław: Sumptibus S. Schletter, 1845. – 399 s.
21. *Codex diplomaticus Prussicus*; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg: Bei den Gebrüder Bornträger, 1836. – Bd. 1. – 190 s.
22. *Codex diplomaticus Prussicus*; [hrsg. von J. Voigt]. – Königsberg: Bei den Gebrüder Bornträger, 1836. – Bd. 2. – 221 s.
23. *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*; [ed. M. Dogiel]. – Vilna: Ex Typographia Regia, 1758. – T. 1. – 623 s.

24. Codex epistolaris saeculi decimi quinti; [ed. A. Lewicki]. – Cracovie, 1891. – T. 2. – 531 s. – (Monumenta medii aevi historica; T. 12).
25. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376-1430; [ed. A. Prochaska]. – Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1882. – 1061 s. – (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia; T. 6).
26. Cronica conflictus // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 434–439.
27. Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410. Z rękopisu Biblioteki Kórnickiej; [wyd. Z. Celichowski]. – Poznań: Nakl. Biblioteki Kórnickiej, 1911. – 31 s.
28. Deutsche Reichstagsakten; [hrsg. von D. Kerler]. – München: Verlag von R. Oldenbourg, 1878. – Bd. 7. – 453 s.
29. Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 649–734
30. Die ältere Hochmeisterchronik // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 519–709.
31. Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Orden an der Kurie; [bearb. von K. Forstreuter]. – Göttingen: Böhlau Verlag, 1974. – Bd. 4. – H. 1. – 484 s. – (VNA; Bd. 32).
32. Die Chronik von Oliva und Bruchstücke ältere Chroniken // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1871. – Bd. 5. – S. 591-647.
33. Die Chronik Wigand von Marburg / Wigand von Marburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 429–662.
34. Die Danziger Chronik vom Bunde // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1870. – Bd. 4. – S. 405–465.
35. Die jüngere Hochmeisterchronik // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1874. – Bd. 5. – S. 1–148.

36. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert; [hrsg. von E. Weise]. – Königsberg: Gräfe & Unzer Verlag, 1939. – Bd. 1. – 214 s.
37. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego 1422; [wyd. P. Nowak, P. Pokora]. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie. – 2004. – 100 s.
38. Ein Fragment der Reimchronik Wigands von Marburg // SRP; [hrsg. von W. Hubatsch. U. Arnold, E. Maschke]. – Frankfurt am Mein: Minerva-Verlag, 1968. – Bd. 6. – 606 s.
39. Ekdahl S. Die «Banderia Prutenorum» des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410 / S. Ekdahl. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. – 315 s.
40. Forsetzung zu Peter von Dusburgs Chronik von Conrad Bitschin // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 472–506.
41. Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum / Joannis de Czarnkow // MPH. – Lwów: Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – P. 601–759.
42. Joannis Dlugosii Banderia Prutenorum / Joannis Dlugosz; [ed. K. Górski]. – Warszawa: PAN, 1958. – 339 p.
43. Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Joannis Dlugosz; [ed. I. Pauli, A. Przewdziecki]. – Cracoviae: Ex Typographia Kirchmayeriana, 1873. – T. 2. – 545 p.
44. Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Joannis Dlugosz; [ed. I. Z. Pauli, A. Przewdziecki]. – Cracoviae: Ex Typographia Kirchmayeriana, 1876. – T. 3. – 537 p.
45. Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Joannis Dlugosz; [ed. A. Przewdziecki]. – Cracoviae: Ex Typographia Kirchmayeriana, 1877. – T. 4. – 667 p.
46. Johann Lindaus Geschichte des dreizehnjährigen Krieges / Johann Lindau // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1870. – Bd. 4. – S. 490-637.

47. Johann von Posilge, *Officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen / Johans von Posilge // SRP*; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehлке]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 13–388.
48. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. – Poznań: Nakł. Biblioteki Kórnickiej, 1878. – T. 2. – 929 s.
49. *Kronika Oliwska: źródło do dziejów Pomorza Wschjdniego z połowy XIV wieku*; [przet. D. Pietkiewicz, wstęp i kom. B. Śliwiński]. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2008. – 153 s.
50. *Kurze Preussische Annalen // SRP*; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehлке]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 3. – S. 1–4.
51. *Lites ac reg gaestae inter Polonos Ordinemque Crusiferorum*; [ed. I. Zakrewski]. – [wyd. 2]. – Posnaniae: Sumptibus Bibliothecae Cornicensis, 1890. – T. 1. – 461 s.
52. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. A. T. Działyński]. – [wyd. 1]. – Posnanie: Typis L. Merzbachi, 1855. – T. 1. – P. 2. – 102 s.
53. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. A. T. Działyński]. – Posnanie: Typis L. Merzbachi, 1855. – T. 2. – 316 s.
54. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. H. Chłopocka]. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1970. – T. 1. – 134 s.
55. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. J. Karwasńska]. – [wyd. 2]. – Varsaviae: Bibliotheca Kornicensis, 1935. – T. 3. – 257 s.
56. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. T. Działyński]. – Posnaniae: Typis L. Merzbachi, 1856. – T. 3. – 356 s.
57. *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*; [ed. Z. Celichowski]. – [wyd 2]. – Posnaniae: Sumptibus Bibliothecae Cornicensis, 1892. – T. 2. – 482 s.
58. *Liv-, Est- und Curlandisches Urkundenbuch*; [ed. H. Hildebrand]. – Riga; Moskau: Verlag von J. Deubner, 1884. – Bd. 8. – 687 s.

59. Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar; [hrsg. von L. Meyer]. – Paderborn: Verlag von F. Schöningh, 1877. – 416 s.
60. Monumenta Poloniae Vaticana; [ed. I. Ptaśnik]. – Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1914. – T. 3. – 572 s.
61. Nikolaus von Jeroschin. Die Kronike von Pruzinlant / Nikolaus von Jeroschin // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 291–624.
62. Peter von Dusburg. Chronik des Preußenlandes. Übersetzt und erläutert K. Scholz und D. Wojtecki / Peter von Dusburg. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. – 588 s. – (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters; Bd. 25).
63. Petri de Dusburg, Chronicon terrae Prussiae / Petri de Dusburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 3-219.
64. Piotr z Dusburga. Kronika ziemi Pruskiej / Piotr z Dusburga; [przet. S. Wyszomirski, wstęp i kom. J. Wenta]. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004. – 280 s.
65. Pisma wybrane Pawła Włodkowica: Works of Paul Wladimiri / Paweł Włodkowic; [wyd. L. Ehrlich]. – Warszawa: Pax, 1966–1969. – T. 3. – 818 s.
66. Pomersches Urkundenbuch; [hrsg. von R. Klempin]. – Stettin: In Commission bei T. von der Nahmer, 1868. – Bd. 1. – 463 s.
67. Pommerellisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Perlbach]. – Danzig, 1882. – 706 s.
68. Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. H. Köppen]. – Marburg: Scientia Verlag, 1958. – Bd. 3. – Lfg. 2. – 234 s.
69. Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von A. Philippi]. – Königsberg: Hartungsche Verlagsbruderei, 1882. – Bd. 1. – H. 1. – 240 s.
70. Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Heim und E. Maschke]. – Königsberg: Gräfe & Unzer Verlag, 1939. – Bd. 2. – 680 s.

71. Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von M. Heim]. – Königsberg: Elwert, 1944. – Bd. 3. – Lfg. 1. – 288 s.
72. Preußisches Urkundenbuch; [hrsg. von A. Seraphim]. – Königsberg: Hartungsche Verlagsbruderei, 1909. – Bd.1. – H. 2. – 723 s.
73. Prochaska A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV / A. Prochaska // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków: Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1913. – T. 11. – S. 217–256.
74. Regesta Bohemiae et Moraviae; [ed. B. Mendl]. – Pragae: Typis A. Wiesner, 1928. – P. 6. – 400 s.
75. Regesta Bohemiae et Moraviae; [ed. J. Emler]. – Pragae: Typis Gregerianis, 1890. – P. 3. – 952 s.
76. Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonocorum (1198–1525); [Hrsg. E. Joachim und W. Hubatsch]. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1948. – P. 2. – 874 s.
77. Rocznik Traski // MPH. – Lwów: Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – S. 826–861.
78. Translatio et miracula sanctae Barbarae // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 397–428.
79. Urkundenbuch des Bisthums Culm; [hrsg. von C. Woelky]. – Danzig: Commissionsverlag von T. Bertling, 1885. – T. 1. – 526 s.
80. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae; [ed. A. Theiner]. – Romae: Typis Vaticanis, 1860. – T.1. – 788 s.
81. Wigand von Marburg. Chronicon seu annals / Wigand von Marburg; [ed. J. Voigt, E. Raczyński]. – Poznań: Księgarnia Nowa, 1842. – 377 s.
82. Zwei Fragmente der Reimchronik Wigands von Marburg // SRP; [hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke]. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1870. – Bd. 4. – S. 1–8.

Література

83. Бокман Х. Немецкий Орден: двенадцать глав из его истории / Х. Бокман; [пер. с нем. В. И. Матузовой]. – Москва: Ладомир, 2004. – 273 с.
84. Бохан Ю. М. Ваяры Грюнвальдской битвы / Ю. М. Бохан. – Минск: «Беларусь», 2010. – 222 с.
85. Бречкевич М. Святополк, князь Поморский. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1902. – 35 с.
86. Відейко М. Грюнвальд: хоругви зі сходу / М. Відейко. – Київ: Наш час, 2010. – 63 с.
87. Войтович Л. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Л. Войтович // Український історичний журнал. – Київ, 2010. – № 6. – С. 4–17.
88. Грушевський М. С. Середні віки Європи / М. С. Грушевський. – Київ: [б. в.], 1919. – 152 с.
89. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72.
90. Гудавичюс Э. История Литвы: с древнейших времен до 1596 г. / Э. Гудавичюс; [пер. с лит. Г. И. Ефремова]. – Москва: Valtrus, 2005. – Т. 1. – 679 с.
91. Державин И. Борьба Русского народа с немецкими захватчиками / И. Державин. – Москва: Издание всеславянского комитета, 1943. – 95 с.
92. Касович А. А. Празднование юбилеев Грюнвальдской битвы в XX веке / А. А. Касович // *Studia Slavica et Balcania Petropolitana* = Петербургские славянские и балканские исследования. – Санкт-Петербург: Из-во исторического факультета СПбУ, 2010. – № 2. – С. 79–90.
93. Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин; [пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова]. – Санкт-Петербург: Ювента, 2001. – 416 с.

94. Котов А. С. Культ св. Варвары в Тевтонском ордене: психосоциальная идентичность братии ордена через призму анализа гендерного кода сознания / А. С. Котов // Весник Томского государственного университета. – Томск, 2007. – Вып. 300 (1). – С. 103-107.
95. Масан О. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми відносин / О. Масан // Питання стародавньої та середньовічної, археології й етнології. – Чернівці, 2008. – Т. 2. – С. 137– 149.
96. Масан О. Німецький Орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини / О. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1.– С. 78– 87.
97. Матузова В. И. Идейно-теологическая основа «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга / В. И. Матузова // Древнейшие государства на территории СССР (1982). – Москва: Наука, 1984. – С. 152–169.
98. Матузова В. И. Создание исторической памяти: ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии / В. И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы (2001). – Москва: Восточная литература, 2003. – С. 272–277.
99. Машке Э. Немецкий Орден / Э Машке; [пер. с нем. В. Соловьевой]. – Санкт-Петербург: Евразия, 2003. – 256 с.
100. Наркевич Н. Ф. Грюнфельде-Танненберг 1410 г. / Н. Ф. Наркевич – Рига 1710 г. // Военно-исторический вестник. – Киев, 1910. – № 7/8. – С. 5–35.
101. Пашуто В. Т. Александр Невский и борьба русского народа за независимость / В. Т. Пашуто – Москва: Учпедгиз, 1951. – 130 с.
102. Пашуто В. Т. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики против агрессии немецких, шведских и датских феодалов в XIII–XV веках / В. Т. Пашуто // ВИ. – Москва, 1969 – № 6. – С. 112–129; № 7. – С. 109–128
103. Пашуто В. Т. Борьба прусского народа за независимость / В. Т. Пашуто // История СССР. – Москва, 1957. – № 6. – С. 54–81.

104. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век) / В. Т. Пашуто. – Москва: Гос. из-во политической литературы, 1956. – 278 с.
105. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства / В. Т. Пашуто. – Москва: Из-во Академии Наук СССР, 1959. – 527 с.
106. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – Київ: Альтернативи, 1998. – 320 с. – (Україна крізь віки; Т. 6).
107. Флоря Б. Н. Грюнвальдская битва / Б. Н. Флоря // ВИ. – Москва, 1985. – № 7. – С. 105–112.
108. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – Киев: Наукова думка, 1987. – 181 с.
109. Шаскольский И. П. Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40-50-х гг. XIII в. / И. П. Шаскольский // Исторические записки. – Москва, 1953. – Т. 43. – С. 182–200.
110. Шаскольский И. П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв / И. П. Шаскольский. – Ленинград: Наука, 1978. – 248 с.
111. Abraham W. Stanowisko Kuryi Papieskiej wobec koronacyi Łokietka / W. Abraham // Księga pamiątkowa uniwersytetu Lwowskiego ku uczczeniu pięćsetnej rocznicy fundacyi Jagiellońskiej Uniwersytetu Krakowskiego. – Lwów: Nakł. senatu Uniw. Lwowskiego, 1900. – S. 2–31.
112. Arnold U. Deutschordensgeschichte und deutsch-polnische Schulbuchgespräche / U. Arnold // Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumler am 21. Oktober 1977; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg: Elwert, 1978. – S. 344–353. – (QSGDO; Bd. 20).
113. Arnold U. L'ordine teutonico. Alle origini dello stato Prussiano / U. Arnold // Römische Historische Mitteilungen. – Wien, 1974. – Bd. 16. – S. 191–204.

114. Arnold U. Luter von Braunschweig // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / U. Arnold; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg: Elwert, 1998. – S. 65–70. – (QSGDO; Bd. 40).
115. Arnold U. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica / U. Arnold // ZfO. – Marburg, 1984. – H. 2. – S. 244–257.
116. Arnold U. Schulbuchgespräche zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen. Entwicklung – Probleme – Perspektiven / U. Arnold // Bundesrepublik Deutschland – Volksrepublik Polen. Bilanz der Beziehungen und Perspektiven ihrer Normalisierung; [hrsg. von H. A. Jacobsen, C.C. Schweitzer, J. Suiek und L. Trzeciakowski]. – Frankfurt am Main: Metzner, 1978. – S. 328–364.
117. Arnold U. Geschichtsschreibung im Preußenland bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts // Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands / U. Arnold. – Berlin: M. Niemeyer, 1970. – Bd. 19. – S. 74–126.
118. Barack K. A. Bruchstücke aus Wigand von Marburg Reimchronik / K. A. Barack // Germania. – Wien, 1867. – T. 12. – S. 194–206.
119. Belch S. F. Paulus Vladimiri and his doctrine concerning international law and politics / S. F. Belch. – Hague; London; Paris: Mouton, 1965. – T. 1. – 1292 p.
120. Bess B. Johannes Falkenberg O. P. und der preussisch-polnische Streit vor dem Konstanzer Konzil / B. Bess // Zeitschrift für Kirchengeschichte. – Gota, 1896. – Bd. 16. – S. 385–464.
121. Beutel J. E. Der Generalprokurator des Deutschen Ordens an der römischen Kurie. Amt, Funktionen, personalles Umfeld und Finanzierung / J. F. Beutel. – Marburg: Elwert, 1999. – 717 s. – (QSGDO; Bd. 55).
122. Bieniak J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku / J. Bieniak // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – Toruń, 1990. – T. 24. – Ser. Hist. – S. 23–51.
123. Bieniak J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320-1321 (inowrocławsko-brzeskiego) / J. Bieniak // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i

- kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Toruń: Wyd-wo TNT, 1992. – S. 49–60.
124. Bieniak J. Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego / J. Bieniak // ZH. – Warszawa; Poznań, 1974. – T. 39. – Z. 3. – S. 69–97.
125. Bieniak J. Przebieg procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku / J. Bieniak // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – Kórnik, 1993. – Z. 23. – 5-23.
126. Bieniak J. Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306 / J. Bieniak. – [wyd. 2]. – Wodzisław Śląski: Templum, 2011. – 282 s.
127. Biskup M. Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia / M. Biskup // Ziemia Kujawska. – Inowrocław, 1963. – T. 1. – S. 73–104.
128. Biskup M. Działalność dyplomatyczna Jana Długosza w sprawach pruskich w latach 1464-1466 / M. Biskup // Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa: Nakł. Uniw. Jagiellońskiego, 1980. – S. 141–166.
129. Biskup M. Gdańska flota kaperska w okresie wojny trzynastoletniej / M. Biskup. – Gdańsk: Bibl. Miejska i Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki, 1953. – 82 s.
130. Biskup M. Najazd krzyżacki na Polskę i bitwa pod Dąbkami 1431 r. / M. Biskup // Zeszyty Nauk. Wojskowej Akademii Politycznej. – Warszawa, 1967. – Ser. Hist. – № 15.– S. 15–28.
131. Biskup M. Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454-1466 / M. Biskup. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – 822 s.
132. Biskup M. Wojny Polski z zakonem krzyżackim (1303-1521) / M. Biskup. – Gdańsk: Marpress, 1993. – 358 s.
133. Biskup M., Labuda G. Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesellschaft – Staat – Ideologie / M. Biskup, G. Labuda. – Osnabrück: Fibre Verlag, 2000. – 619 s.

134. Biskup M., Labuda G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia / M. Biskup, G. Labuda. – Gdańsk: Wyd-wo Morskie, 1986. – 624 s.
135. Biskup M. Polityka zewnętrzna zakonu krzyżackiego (1409-1525) // Państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach: władza i społeczeństwo / M. Biskup. – Warszawa: Wyd-wo Nauk. PWN, 2008. – 233-331.
136. Błaszczyk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności / G. Błaszczyk. – Poznań: Wyd-wo Nauk. Uniw. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998. – T. 1. – 303 s.
137. Bogucka M. Kazimierz Jagiellończyk / M. Bogucka. – [wyd. 2]. – Kraków: Universitas, 2009. – 310 s.
138. Böhm M. Konrad VII Biały (ok. 1394 – lutego 1452). Pan Oleśnicy i Koźła. Książę zapomniany / M. Böhm. – Kraków: Avalon, 2012. – 160 s.
139. Böhm M. Udział Konrada VII Białego księcia oleśnickiego w bitwie pod Grunwaldem / M. Böhm // Studia Historyczno-Wojskowe. – Zabrze, 2009. – T. 3. – S. 19–25.
140. Boockmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte / H. Boockmann. – München: Beck, 1981. – 319 s.
141. Boockmann H. Jan Falkenberg i jego obrona zakonu krzyżackiego / H. Boockmann // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 4. – S. 61–77.
142. Boockmann H. Johannes Falkenberg, der Deutschen Orden und die polnische Politik / H. Boockmann. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975. – 319 s.
143. Boockmann H. Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii / H. Boockmann; [tłum. R. Traba]. – Warszawa: Volumen, 1998. – 395 s.
144. Chłopocka H. Losy wyroku wydanego w 1321 r. na procesie polsko-krzyżackim w Inowrocławiu / H. Chłopocka // RH. – Poznań, 1965. – R. 31. – S. 153–182.
145. Chłopocka H. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku / H. Chłopocka. – Poznań: PWN, 1967. – 253 s.
146. Chłopocka H. Świadkowie procesu polsko-krzyżackiego z 1339 r. / H. Chłopocka

- // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – Kórnik, 1993. – Z. 23. – S. 23–35.
147. Cieślak E. Stosunek Związku Miast Hanzeatyckich do Polski w okresie wojny trzynastoletniej 1454-1466 / E. Cieślak // ZH. – Toruń, 1955. – T. 21. – Z. 1-2. – S. 69–71.
148. Conrad K. Dietrich von Altenburg (1335-1341) // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / K. Conrad ; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg: Elwert, 1998. – S. 70–78. – (QSGDO; Bd. 40).
149. Conrad K. Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352-1360 / K. Conrad // ZfO. – Marburg, 1972. – № 21. – H. 1. – S. 20–42.
150. Cram K. Iudicium belli. Zum Rechtscharakter des Krieges im deutschen Mittelalter / K. Cram. – Münster; Köln: Böhlau, 1955. – 231 s. – (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte; H. 5).
151. Czaplewski P. Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9? / P. Czaplewski // Zapiski TNT. – Toruń, 1936. – T. 10. – № 8. – S. 273–287.
152. Dąbrowski J. Dawnie dziejopisarstwo polskie (do roku 1480) / J. Dąbrowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1964. – 267 s.
153. Dąbrowski J. Kazimierz Wielki: twórca Korony Królestwa Polskiego / J. Dąbrowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1964. – 126 s.
154. Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart; [hrsg. von U. Arnold und M. Biskup]. – Marburg: Elwert, 1982. – 278 s. – (QSGDO; Bd. 30).
155. Deutsch-polnische Schulbuchkonferenz in Thorn (Toruń) zum Deutschen Orden // Internationales Jahrbuch zur Geschichts- und Geographieunterricht. – Braunschweig: Georg-Eckert-Inst., 1975. – Bd. 16. – S. 255–314.
156. Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Orden an der Kurie: Peter von Wormditt (1403-1419); [bearb. von H. Koeppen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1960. – Bd. 2. – 432 s. – (VNA; Bd. 13).
157. Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Mittelalter: XII deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der

- Historiker von 5. bis 10. Juni 1979 in Alenstein/Olsztyn. – Braunschweig: Georg-Eckert-Inst., 1980. – 188 s. – (Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts für internationale Schulbuchforschung; Bd. 22/3).
158. Długokęcki W. Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu / W. Długokęcki. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2004. – 288 s.
159. Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów / E. Długopolski. – [wyd. 2]. – Kraków: Universitatis, 2009. – 392 s.
160. Dorna M. Nadanie biskupa płockiego Guntera i kapituły płockiej dla Zakonu Krzyżackiego z 17 marca 1230 roku. Autentyk czy falsyfikat? / M. Dorna // RH. – Poznań; Warszawa, 2009. – R. 75. – S. 43–61.
161. Dorna M. Nadanie biskupa płockiego Guntera i kapituły płockiej dla Zakonu Krzyżackiego z 17 marca 1230 roku. Autentyk czy falsyfikat? // RH. – Poznań-Warszawa, 2009. – R. 75. – S. 43-61.
162. Dorna M. Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku / M. Dorna // ZH. – Toruń, 2008. – T. 73. – Z. 1. – S. 7–35.
163. Dygo M. Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach (1226–1259) / M. Dygo. – Warszawa : Uniw. Warszawski, Instytut Historyczny, 1992. – 408 s.
164. Ekdahl S. Aufmarsch und Aufstellung der Heere bei Tannenberg/Grunwald (1410). Eine kritische Analyse / S. Ekdahl // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. – Olsztyn: Elset, 2009. –S. 31-104.
165. Ekdahl S. Colloquia Torunensia Historica IV. Anmerkungen zum Tagungsband / S. Ekdahl // ZfO. – Marburg, 1992. – H. 2. – S. 398–409.
166. Ekdahl S. Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahre 1422 / S. Ekdahl // ZfO. – Marburg, 1964. – № 13. – H. 4. – S. 614–651.
167. Ekdahl S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg / S. Ekdahl // Zf O. – Marburg; Lahn, 1963. – Bd. 12. – H. 1. – S. 11–19.

168. Ekdahl S. Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami / S. Ekdahl; [przet. M. Dorna]. – Kraków: Awalon, 2010. – T.1. – 349 s.
169. Ekdahl S. Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen / S. Ekdahl. – Berlin: Duncker & Humblot, 1982. – Bd. 1. – 378 s.
170. Gieysztor A. Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa / A. Gieysztor // Zeszyty Nauk. Wojskowej Akademii Politycznej. – Warszawa, 1967. – Ser. Hist. – № 15. – S. 5–14.
171. Ginter K. Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku / K. Ginter. – Kraków: Avalon, 2009. – 428 s.
172. Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku / M. Gładysz. – Warszawa: Dig, 2004. – 373 s.
173. Górski K. L'Ordine teutonico: alle origini dello stato prussiano / K. Górski. – Torino: Giulio Einaudi Editore, 1971. – 287 s.
174. Górski K. L'ordine teutonico: alle origini dello stato prussiano / K. Górski. – Torino: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1971. – 204 p.
175. Górski K. Państwo Krzyżackie w Prusach / K. Górski. – Gdańsk; Bydgoszcz: Instytut Bałtycki, 1946. – 295 s.
176. Górski K. Państwo krzyżackie w Prusach / K. Górski. – Gdańsk; Bydgoszcz: Instytut Bałtycki, 1946. – 295 s.
177. Górski K. Polemica ad Udo Arnold / K. Górski // Römische Historische Mitteilungen. – Wien, 1977. – Bd. 19. – S. 179–185.
178. Górski K. Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej / K. Górski. – Poznań: Nakł. Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1932. – 308 s.
179. Górski K. W sprawie włoskiego wydania książki o zakonie krzyżackim i początkach państwa pruskiego / K. Górski // KMW. – Olsztyn, 1975. – № 4. – S. 521–526.
180. Górski K. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego / K. Górski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977. – 245 s.

181. Górski K., Pakulski J. Udział Polaków krzyżackich rejdach na Litwę w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV stulecia / K. Górski, J. Pakulski // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1987. – T. 52. – Z. 3. – S. 39–58.
182. Grzegorz M. Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie / M. Grzegorz. – Bydgoszcz: Akademia Bydgoska, 2003. – 277 s.
183. Grzegorz M. Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309–1454 / M. Grzegorz. – Warszawa: PWN, 1987. – 201 s.
184. Grzegorz M. Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1308-1466 / M. Grzegorz. – [wyd. 2]. – Bydgoszcz: Wyd-wo Uniw. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 2007. – 268 s.
185. Hakmann J. Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem / J. Hakmann. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1996. – 462 s. – (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien; Bd. 3).
186. Hejnosz W. Traktat Torunski z 1466 r. i jego prawnopolityczne znaczenie / W. Hejnosz // ZH. Toruń, 1966. – T. 26. – Z. 3. – S. 91–108.
187. Heveker K. Die Schlacht bei Tannenberg: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität / K. Heveker. – Berlin, 1906.
188. Hirsch T. Das Kloster Oliva, ein Beitrag zur Geschichte der westpreussischen Bauten // Neue Preussische Provinzialblätter / T. Hirsch. – Königsberg, 1850. – Bd. 10. – S. 58-71.
189. Historia Torunia; [red. M. Biskup]. – Toruń: Wyd-wo TNT, 1992. – T. 2. – Cz. 2. – 260 s.
190. Jähnig B. Johann von Wallenrode O.T. Erzbischof von Riga, königlichler Rat, Deutschordensdiplommat und Bischoff von Lüttisch im Zeitalter des Schismas und des Konstanzer Konzils (1370–1419) / B. Jähnig. – Bonn; Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1970. – 231 s. – (QSGDO; Bd. 24).

191. Janosz-Biskupowa I. Rola Torunia w Związku Pruskim i wojnie trzynastoletniej w latach 1440–1466 / I. Janosz-Biskupowa. – Toruń, 1965. – 177 s.
192. Jasienica P. Polska Piastów / P. Jasienica. – Wrocław: Ossolineum, 1960. – 390 s.
193. Jasiński K. Pomorsko-krzyżackie układy pokojowe w 1267 i 1268 r. / K. Jasiński // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1982. – R. 47. – Z. 4. – S. 103–115.
194. Jasiński K. Tragedia Rogozińska 1296 r. na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie / K. Jasiński // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1961. – R. 26. – Z. 4. – S. 65–104.
195. Jasiński K. Wojna domowa na Pomorzu Gdańskim w latach 1269/1270–1270 (ze szczególnym uwzględnieniem roli rycerstwa i możności) / K. Jasiński // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów; [red. S.K. Kuczyński, G. Labuda, M. Biskup]. – Warszawa: Wyd-wo Nauk. PWN, 1985. – T. 3. – S. 135–187.
196. Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w roku 1308-1309 / K. Jasiński // ZH. – Toruń, 1966. – T. 31. – Z. 3. – S. 7–63.
197. Jasiński K. Zburzenie miasta Gdańska przez zakon krzyżacki w 1308 r. // ZH. – Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 3. – S. 25–39.
198. Jasiński T. Bitwa nad jeziorem Rządzkim: przyczynek do dziejów pierwszego powstania pruskiego i wojny Świętopełka z zakonem krzyżackim / T. Jasiński // RH. – Poznań, 1996. – R. 62. – S. 49–71.
199. Jasiński T. Kruschwitz, Rimini und der Grundlagen des Preußischen Ordenslandes / T. Jasiński. – Marburg : Elwert, 2008. – 161 s. – (QSGDO; Bd. 63).
200. Jasiński T. Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus / T. Jasiński. – Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1996. – 110 s.
201. Jasiński T. Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes / T. Jasiński. – Marburg: Elwert, 2008. – 161 s. – (QSGDO; Bd. 63).
202. Jurek T. Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309) / T. Jurek. – [wyd. 2]. – Kraków: Awalon, 2006. – 337 s.

203. Jurek T. Prolog wojny polsko-krzyżackiej w 1327 roku / T. Jurek // *Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* – Toruń: Wyd-wo TNT, 1992.– S. 165–175.
204. Jurek T. Uwagi o bitwie pod Płowcami / T. Jurek // *Ziemia Kujawska.* – 1993. – T. 9. – S. 77–97.
205. Kamińska J. Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych / J. Kamińska // *Rocznik Gdański.* – Gdański, 1955. – T. 14. –S. 29–65.
206. Karwasińska J. Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie (1235–1243) / J. Karwasińska. – Warszawa: Towarzystwo Nauk. Warszawskie, 1927. – 226 s.
207. Kętrzyński W. O dwóch nieznanach historykach polskich / W. Kętrzyński // *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej».* – Lwów, 1886. – R. 14. – № 4. – S. 289–301.
208. Kętrzyński W. O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada Mazowieckiego / W. Kętrzyński. – Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1903. – 106 s.
209. Kętrzyński W. O rocznikach polskich / W. Kętrzyński // *Rozprawy Akademii Umiejętności.* – Kraków, 1897. – Wydz. Hist.-Fil. – Ser. 2 – T. 9 – S. 164–354.
210. Klein A. Die Zentrale Finanzverwaltung im Deutschordensstaat Preussen am Anfang des XV. Jahrhunderts: Nach dem Marienburger Tresslerbuch / A. Klein. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1904. – 214 s.
211. Kłodziński A. Ze studiów krytycznych nad rokiem 1331 / A. Kłodziński // *KH.* – Lwów, 1905. – R. 19. – Z. 1. – S. 30–42.
212. Kostrzak J. III Konferencja «Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica» w Toruniu / J. Kostrzak // *ZH.* – Warszawa; Poznań; Toruń, 1986. – T. 51. – Z. 3. – S. 214–216.
213. Kowalenko W. Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański / W. Kowalenko. – Poznań: Instytut Zachodni, 1961. – 238 s.
214. Krollmann C. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen / C. Krollmann. – Königsberg: Gräfe & Unzer, 1932. – 205 s.

215. Kronika Wielkopolska; [wstęp i komentarz B. Kürbis, przekł. K. Abgarowicz]. – Warszawa: PWN, 1965. – 392 s.
216. Kucharski G. Przywilej kruszewicki Konrada Mazowieckiego dla zakonu krzyżackiego z 1230 roku / G. Kucharski // ZH. – Toruń, 2000. –T. 65. – Z. 3–4. – S. 8–43.
217. Kuczyński S. M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411 / S. M. Kuczyński. – [wyd 1]. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1955. – 531 s.
218. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich / S. Kujot. – Toruń, 1914. – Cz. 1. – 398 s.
219. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich / S. Kujot. – Toruń, 1915. – Cz. 1. – 350 s.
220. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich / S. Kujot. – Toruń, 1916. – Cz. 1 (dokończenie). – 112 s.
221. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich / S. Kujot. – Toruń, 1924. – Cz. 2. – 367 s.
222. Kujot S. Wojna / S. Kujot // Roczniki TNT. – Toruń, 1910. – R. 17. – S. 56–307.
223. Kürbis B. Studia nad Kroniką Wielkopolską / B. Kürbis. – Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952. – 186 s.
224. Kürbisówna B. Dziejopisarstwo polskiej do połowy XV wieku. Dążenia poznawcze i poglądy / B. Kürbisówna // Studia i materialy z dziejów nauki polskiej. Seria A. – Warszawa: PWN, 1966. – Z. 9. – S. 107–123.
225. Kürbisówna B. Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku / B. Kürbisówna. – Warszawa: PWN, 1959. – 292 s.
226. Kurpiela S. Heinrich der Bärtige und der Deutsche Orden / S. Kurpiela // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. – Olsztyn: Elset, 2009. – S. 165–171.
227. Kwiatkowski K. Die Selbstdarstellung des Deutschen Ordens in der Chronik Wigands von Marburg / K. Kwiatkowski // Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005. – S. 127–139. – (OMCTH; T. 13).

228. Labuda G. O opacie Stanisławie, autorze «Kroniki oliwskiej» z połowy XIV wieku / G. Labuda // Idem. *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach na Pomorzu: pisma wybrane* – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2007. – S. 369–397.
229. Labuda G. O źródłach «Kroniki Pruskiej» Piotra z Dusburga (na marginesie pracy Marzeny Pollakówny, *Kronika Piotra z Dusburga*) / G. Labuda // Idem. *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach na Pomorzu: pisma wybrane* – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 2007. – S. 299–335.
230. Labuda G. Pomorsko-krzyżacki zatarg graniczny z roku 1267/1268. Przyczynek do migracji Prusów na Pomorze Gdańskie / G. Labuda // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1985. – R. 50. – Z. 2. – S. 7-15.
231. Labuda G. Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie zakonu krzyżackiego 1228–1454 / G. Labuda // PH. – Warszawa, 1954. – Z. 2–3. – S. 280–337.
232. Laskowski O. Grunwald / O. Laskowski. – Warszawa: Nakł. Towarzystwa Wiedzy Wojskowej, 1926. – 148 s.
233. Leniek J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej» / J. Leniek. – Lwów, 1884. – R. 12. – № 3. – S. 247–271.
234. Liedtke A. Walka Jana Opolskiego «Kropidły» z Krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji włocławskiej / A. Liedtke. – Toruń, 1932. – 138 s.
235. Löwener M. Początki Zakonu Niemieckiego w Prusach do połowy XIII wieku / M. Löwener // ZH. – Toruń, 2000. – T. 65. – Z. 1. – S. 7–24.
236. Łowmianski H. Polityka Jagiellónów / H. Łowmianski. – Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1999. – 672 s.
237. Łowmiański H. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. / H. Łowmianski // *Ateneum Wileńskie*. – Wilna, 1937. – R. 12. – S. 36–146.
238. Łowmiański H. Kiedy powstała Kronika Wielkopolska / H. Łowmianski // PH. – Warszawa, 1960 – R. 51. – S. 398–410.
239. Macek J. Husyci na Pomorzu i w Wielkopolsce / J. Macek. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1955. – 189 s.

240. Małuszyński M. Próba analizy bitwy pod Płowcami / M. Małuszyński // PHW. – Warszawa, 1929. – T. 1. – S. 21–85.
241. Maschke E. Der Deutsche Orden / E. Maschke. – Jena: E. Diederichs, 1939. – 82 s.
242. Maschke E. Der deutsche Ordensstaat: Gestalten seiner großen Meister / E. Maschke. – Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1935. – 127 s.
243. Mikucki S. Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego / S Mikucki // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 1958. – T. 3. – S. 103–123.
244. Militzer K. Von Akkon zur Marienburg: Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens (1190–1309) / K. Militzer. – Marburg: Elwert, 1999. – 547 s. – (QSGDO; Bd. 56).
245. Nadolski A. Grunwald 1410 / A. Nadolski. – [wyd. 2]. – Warszawa: Bellona, 1996. – 142 s.
246. Nadolski A. Grunwald: problemy wybrane / A. Nadolski. – [wyd. 2]. – Wodzisław Śląski; Łódź: Templum, 2010. – 274 s.
247. Nadolski A. Rozważania o Grunwaldzie / A. Nadolski // KH. – Warszawa, 1980. – R. 87. – № 2. – S. 447–457.
248. Neitmann K. Die preussischen Stände und die Aussenpolitik des Deutschen Orden vom I Thorner Frieden bis zum Abfahll des Preussischen Bundes (1411–1454). Formen und Wege ständischer Einflußnahme / K. Neitmann // Ordensherrschaft, Stände und Stadtpolitik. Zur Entwicklung des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert; [hrsg. von U. Arnold]. – Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1985. S. 27–80.
249. Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen (1230–1449). Studien zur Diplomatie einesspätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates / K. Neitmann. – Cologne; Vienna: Böhlau, 1986. – 692 s. – (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte; Bd. 6).
250. Nikodem J. Stosunki Świdrygiełły z Zakonem Krzyżackim w latach 1430–1432 / J. Nikodem // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2000. – № 14. – S. 5–32.

251. Nikodem J. Wyniesienie Świdrygiełły na Wielkie Księstwo Litewskie / J. Nikodem // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2003. – № 19. – S. 5–31.
252. Nowacki B. Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335 / B. Nowacki. – Poznań: Wyd-wo Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1987. – 129 s.
253. Nowacki B. Pzemysł II. Odnowiciel korony Polskiej (1257–1296) / B. Nowacki. – Kraków: Avalon, 2007. – 281 s.
254. Nowak Z. H. Internationale Schiedsprozesse als ein Werkzeug der Politik König Sigismunds in Ostmittel- und Nordeuropa 1411–1425 / Z. H. Nowak // Blätter für deutsche Landesgeschichte. – Göttingen, 1975. – Bd. 111. – S. 172–188.
255. Nowak Z. H. Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowej Europie (1412–1424) / Z. H. Nowak. – Toruń: Wyd-wo Uniw. Mikołaja Kopernika, 1981. – 199 s.
256. Nowak Z. H. Powstanie Międzynarodowej Historycznej Kommissii do Badania Dziejów Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu / Z. H. Nowak // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1986. – T. 51. – Z. 3. – S. 213–214.
257. Nowak Z. H. Protokół z rokowań polsko-krzyżackich w Grabiu i na kępie wiślanej pod Raciążkiem w roku 1414 / Z. H. Nowak // Prace z dziejów państwa zakonu krzyżackiego. – Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1984. – S. 147–177. – (OMCTH; T. 2).
258. Nowak Z. Materiały źródłowe do sprawy wyroku wrocławskiego z 1420 r. / Z. Nowak // ZH. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 3. – S. 149–165.
259. Olszewicz B. Dwie szkicowe mapy Pomorza z połowy XV w. / B. Olszewicz – Warszawa: Nakł. Polskiego Związku Zachodniego, 1937. – 19 s.
260. Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels / W. Paravicini. – Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1989. – Bd. 1. – 396 s.
261. Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels / W. Paravicini. – Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1995. – Bd. 2. – 345 s.

262. Paszkiewicz H. Polityka polska, litewska i krzyżacka Bolesława Jerzego / H. Paszkiewicz // *Ateneum Wileńskie*. – Wilno, 1924. – №-5-6. – S. 31–68.
263. Paszkiewicz H. Z życia, politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowica) / H. Paszkiewicz // *Księga ku czci Oskara Haleckiego*. – Warszawa: Nakł. Uczniów, 1935. – S. 203–228.
264. Paszkiewicz H. Ze studiów nad polityką krzyżacką Kazimierza Wielkiego // PH / H. Paszkiewicz. – Warszawa, 1925. – T. 5. – S. 187–261.
265. Pelech M. Heinrich von Plauen (1410-1413) // *Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994)* / M. Pelech; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg: Elwert, 1998. – S. 114–119. – (Ser QSGDO; Bd. 40).
266. Perlbach M. Der Übersetzer des Wigands von Marburg / M. Perlbach // *Altpreuussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1895. – Bd. 32. – S. 411–424.
267. Perlbach M. Deutsch-Ordens Necrologe / M. Perlbach // *Forschungen zur Deutsche Geschichte*. – Göttingen, 1877. – Bd. 17. – S. 357–371.
268. Perlbach M. Die aeltere Chronik von Oliva / M. Perlbach. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1871. – 80 s.
269. Perlbach M. Die ältesten preussischen Urkunden / M. Perlbach // *Altpreuussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1873. – Bd. 10. – S. 609–649.
270. Perlbach M. Eine Spur Peters von Dusburg / M. Perlbach // *Altpreuussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1872. – Bd. 9. – S. 491.
271. Perlbach M. Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters / M. Perlbach. – Halle, 1886. – H. 1. –
272. Pollakówna M. Kronika Piotra z Dusburga / M. Pollakówna . – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1968. – 226 s.
273. Powierski J. Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236–1242 / J. Powierski // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – Olsztyn, 1970. – № 2. – S. 167 –192.
274. Powierski J. Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert / J. Powierski // *Der Deutschordensstaat Preussen in der*

- polnischen Gesichtsschreibung der Gegenwart. – Marburg: Elwert, 1982. – S. 103–132. – (QSGDO; Bd. 30).
275. Powierski J. Kazimierz Kujawski a początki rywalizacji o ziemie zachodniobałtyjskie (do 1247 roku) / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 225–269.
276. Powierski J. Książę kujawski i łęczycki Kazimierz a zakon krzyżacki w latach 1248 – 1249 / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 367–397.
277. Powierski J. Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej od XII do początku XIV w. Cz. II. / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2003. – T. 1. – S. 63–81.
278. Powierski J. Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach I kwestią Zantyra / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2004. – T. 1. – S. 87–116.
279. Powierski J. Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (koncesje Innocentego IV) / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 167–195.
280. Powierski J. Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce zakonu krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie wrocławskiej z 4 VIII 1257 roku / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 107–137.
281. Powierski J. Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich (1261–1263) / J. Powierski // Idem. Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 319–367.
282. Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego / J. Powierski. – Toruń, 1968. – 210 s.

283. Powierski J. Świętopełk gdański i Kazimierz kujawsko-łęczycki w rywalizacji z zakonem krzyżackim o ziemie bałtyckie w latach 1250 – połowa 1252 / J. Powierski // Idem. *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995.* – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 269–319.
284. Powierski J. Wybuch II powstania pruskiego a stosunki między zakonem krzyżackim i książętami polskimi (1260–1261) / J. Powierski // Idem. *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995.* – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 195–225.
285. Prochaska A. Długosz a *Cronica conflictus* o grunwaldzkiej bitwie / A. Prochaska // KH. – Warszawa 1910. – R. 24. – S. 411–419.
286. Radoch M. Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź od połowy XIII wieku do 1411 roku / M. Radoch. – Olsztyn: Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2011. – 376 s.
287. Rozenkranz E. Wojna piętnastoletnia. Pomorze Gdańskie w walce z Zakonem Krzyżackim w latach 1238-1253 / E. Rozenkranz // *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne.* – Gdańsk, 1967. – № 15. – S. 202–239.
288. Rymar E. Wojna z Brandenburgią (1299) przyczyną upadku rządów Władysława Łokietka ? / E. Rymar // *In memoriae honoresque Casimiri Jasiński.* – Toruń: Wyd-wo UMK, 2010. – S. 141–165.
289. Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki / H. Samsonowicz. – Kraków: Avalon, 2008. – 119 s.
290. Seraphim A. Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312) / A. Seraphim. – Königsberg: Thomas & Oppermann, 1912. – 229 s.
291. Seraphim A. Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens / A. Seraphim // *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte.* – Leipzig, 1906. – Bd. 19. – S. 1–87.
292. Sieradzan W. Książę słupski Bogusław VIII (1364–1418) a konflikt polsko-litewsko-mazowiecko-krzyżacki / W. Sieradzan // *Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldski w dziejach polsko-krzyżackich*

- i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. – Olsztyn: Elset, 2009. – S. 209–225.
293. Sieradzan W. Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411–1466 / W. Sieradzan. – Toruń: Wyd-wo Uniw. Mikołaja Kopernka, 1999. – 274 s.
294. Sieradzki J. Sprawa Janka z Czarnkowa i jego utwór / J. Sieradzki // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań: PWN, 1959. – T. 4. – S. 33–57.
295. Sikorski D. Przywilej Kruszwicki. Studium z wczesnych dziejów zakonu niemieckiego w Prusach / D. Sikorski. – Warszawa : Wyd-wo Trio, 2001. – 127 s.
296. Sikorski D. Przywilej Kruszwicki. Studium z wczesnych dziejów zakonu niemieckiego w Prusach / D. Sikorski. – Warszawa: TRIO, 2001. – 126 s.
297. Skrzypek J. Bitwa nad rzeką Świętą. Studium historyczno-wojskowe / J. Skrzypek // PHW. – Warszawa, 1938. – T. 10. – S. 29–58.
298. Śliwiński B. Dowódcy grodu Gdańskiego w 1308 r. Z badań nad orientacjami politycznymi rycerstwa pomorskiego / B. Śliwiński // ZH. – Toruń, 1988. – T. 53. – Z. 1–2. – S. 7–23.
299. Śliwiński B. O pobycie Władysława Łokietka na Pomorze Gdańskim w zimie 1307/1308 r. / B. Śliwiński // Społeczeństwo Polski średniowiecznej; [pod. red. S. Kuczyńskiego]. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1994. – T. 6. – S. 141–149.
300. Śliwiński B. Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309 / B. Śliwiński. – Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2003. – 608 s.
301. Śliwiński B. Rola i znaczenie grodu w Sartowicach w pierwszej połowie lat. 40.XIII wieku / B. Śliwiński // In memoriam honoremque Casimiri Jasińskiego. – Toruń: Wyd-wo Nauk. UMK, 2010. – S. 131–141.
302. Spors J. Motywy polityczne represji krzyżackich wobec miast pomorskich na prawie lubeckim w 1308 roku / J. Spors // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. – Toruń: Wyd-wo TNT, 1992. – S. 291–301.

303. Spors J. Rola polityczna Świątów w końcu XIII i początku XIV wieku / J. Spors // RH. – Warszawa; Poznań, 1980. – R. 46. – S. 17–38.
304. Szujski J. Warunki traktatu Kaliskiego roku 1343 / J. Szujski // Opowiadania i Roztrząsania historyczne (pisane w latach 1875-1880). – Warszawa, 1882. – S. 52–66.
305. Szweda A. Wielkopolscy gwarancji pokoju brzeskiego z 1335 r. / A. Szweda // RH. – Poznań; Warszawa, 2001. – R. 67. – S. 197–213.
306. Thunert F. Der Grosse Krieg zwischen Polen und Deutschen Orden, 1410 bis 1. Februar 1411 / F. Thunert // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – Danzig, 1886. – H. 16. – S. 39–104.
307. Töppen M. Geschichte preussischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schütz / M. Töppen. – Berlin: Verlag von Wilhelm Hertz, 1853. – 290 s.
308. Tumler M. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 / M. Tumler. – Wien: Panorama, 1955. – 746 s.
309. Tymieniecki K. Układy Władysława Łokietka z Zakonem Krzyżackim po zajęciu Pomorza / K. Tymieniecki // Rocznik Korporacji Studentów Uniwersytetu Poznańskiego «Pomerania». – Poznań, 1928. – R. 3. – S. 10–18.
310. Vetulani A. Lenno pruskie od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525-1568. Studium historyczno-prawne / A. Vetulani. – Kraków: Nakł. Polskiej Akademji Umiejętności, 1930. – 318 s.
311. Voigt J. Geschichte Preussens: von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens / J. Voigt. – Königsberg: Im Verlag der Gebrüder Bornträger, 1828. – Bd. 3. – 625 s.
312. Wenta J. Der Deutschordenspriester Peter von Dusburg und sien Bemühen und die geistige Bildung der Laienbrüder / J. Wenta // Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden. – Toruń: Wyd-wo Uniw. Mikołaja Kopernika, 2005.– S. 115–127. – (OMCTH; T. 13).
313. Wenta J. Dziejopisarstwo w klastorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym / J. Wenta. – Gdańsk; Oliwa: Kuria Biskupia Gdańska, 1990. – 189 s. – (Studia Gdańskie; T. 7).

314. Wenta J. Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens / J. Wenta. – Toruń: Wyd-wo Uniw. Mikołaja Kopernika, 2000. – 288 s. – (Studia Historiographica; T. 2).
315. Włodarski B. Między Polska, Litwą a Zakonem Krzyżackim (sylwetka Wacława płockiego) / B. Włodarski // Zapiski TNT. – Toruń, 1950. – T. 16. – S. 5–21.
316. Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego / B. Włodarski. – Toruń, 1971. – 63 s.
317. Włodarski B. Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku / B. Włodarski. – Toruń, 1958. – 76 s.
318. Wojciechowski Z. Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania / Z. Wojciechowski. – Poznań: Instytut Zachodni, 1945. – 267 s.
319. Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411 / [Józwiak S., Kwiatkowski K., Szweda A., Szybkowski S.]. – Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2010. – 846 s.
320. Wojtkowski A. Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami / A. Wojtkowski // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – Olsztyn, 1966. – № 1 (91). – S. 3–95.
321. Woś J. W. Paulus Wladimiri aus Brudzeń. Vorläufer oder Fortsetzer? / J. W. Woś // ZfO. – Marburg-Lahn, 1976. – Bd. 25. – H. 3. – S. 438–461.
322. Wróblewski R. Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydlwego w latach 1248–1264 / R. Wróblewski // Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego. – Łódź, 1970. – Seria 1 (nauki humanistyczno społeczne). – Z. 72. – S. 3–18.
323. Wyrozumski J. Kazimierz Wielki / J. Wyrozumski. – [wyd. 3]. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. – 290 s.
324. Zajączkowski S. Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka / S. Zajączkowski. – Lwów, 1929. – 292 s.
325. Zajączkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. / S. Zajączkowski // KH. – Lwów, 1926 – R. 40. – S. 567–617.

326. Zajączkowski S. Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420-1423 / S. Zajączkowski // Ateneum Wileńskie. – Wilna, 1937. – R. 12. – S. 282–404.
327. Zakon Krzyżacki a Polska w średniowieczu (IV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN Historyków 16–22IX 1973 r., Warszawa; V Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN 19–23IX 1974 r., Toruń); [pod. red. M. Biskupa]. – Poznań: Instytut Zachodni, 1987. – 113 s.
328. Żerbiłło J. Kronika Jana z Czarnkowa archidyakona gnieźnieńskiego podkanclerzego Królestwa Polskiego (1370–1384) / J. Żerbiłło; [tłum., wstęp, kom. J. Żerbiłło]. – Warszawa: Skł. główny w księgarni E. Wendego, 1905. – 196 s.
329. Ziegler U. Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens U. Ziegler. – Köln: Böhlau, 2003. – 320 s.
330. Zielińska K. Zjednoczenie Pomorza Gdańskiego z Wielkopolską pod koniec XIII w. Umowa Kiepińska 1282 r / K. Zielińska . – Toruń, 1968. – 120 s.
331. Zientara B. Henryk Brodaty i jego czasy / B. Zientara. – Warszawa: Trio, 1997. – 446 s.
332. Ziesemer W. Nikolaus von Jeroschin und seine Quelle / W. Ziesemer. – Berlin: Verlag von E. Ebering, 1907. – 158 s.
333. Zonenberg S. Kronika Wiganda z Marburga / S. Zonenberg. – Bydgoszcz: Wyd-wo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, 1994. – 105 s.
334. Zonenberg S. Pochodzenie kronikarza Wiganda z Marburga / S. Zonenberg // ZH. – Toruń, 1994. – T. 59. – Z. 1. – S. 97–107.
335. Zonenberg S. Źródła do dziejów Pomorza Gdańskiego, Prus i zakonu krzyżackiego w Rocznikach Jana Długosza (do 1299 roku) / S. Zonenberg. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 1999. – 349 s.